

MAGDALENA WOJCIESZAK, KRZYSZTOF WACHOWSKI

ŚREDNIOWIECZNE CMENTARZYSKO PRZY KOŚCIELE ŚW. WOJCIECHA WE WROCŁAWIU

Utrwalony w polskiej literaturze przedmiotu podział na cmentarzyska przykościelne i nieprzykościelne nie zawsze znajduje potwierdzenie. Z samego Wrocławia znamy bowiem przynajmniej dwa cmentarze, które powstały przed wzniesieniem budowli sakralnych. W przypadku kościoła św. Elżbiety stwierdzono zaleganie pochówków pod fundamentami świątyni (Lasota, Piekalski 1996). Takiej sytuacji stratygraficznej nie mamy wprawdzie przy interesującym nas kościele św. Wojciecha, ale tu wyraźnie rysuje się partia cmentarza z pochówkami, których wyposażenie jest ewidentnie starsze aniżeli moment powstania kościoła. Trudno zatem wspo-

mniane cmentarze określać w całości jako przykościelne. Prócz kwestii terminologicznych, wiele innych cech obrządku pogrzebowego wygląda inaczej w okresie transformacji i w późnym średniowieczu, co częściowo zasygnalizowano już w literaturze (Wachowski 2002).

Trwające kilka sezonów prace wykopaliskowe na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha we Wrocławiu umożliwiły rozpoznanie jednego z największych na Śląsku obiektów sepulkralnych, stanowiąc doskonały punkt wyjścia do rozważań nad przeobrażeniami średniowiecznego obrządku pogrzebowego na Śląsku.

HISTORIA BADAŃ

Badania na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha były prowadzone w kilku etapach, a ich wykonawcą była firma „Akme – Zdzisław Wiśniewski”. Na pozostałości średniowiecznej nekropoli natrafiono podczas prac budowlanych mających na celu zagospodarowanie placu Dominikańskiego oraz sąsiadujących z nim parceli przy ul. Krawieckiej. W pierwszym etapie badań, w latach 1992–1993, pracami wykopaliskowymi objęto zachodnią i centralną część placu. Odkryto wówczas pochówki na parcelach: plac Dominikański 3 i 5 oraz Zaulek Niski 6 i 8¹. Część grobów została zniszczona podczas wznoszenia pierwszego pasma miejskich murów obronnych

(Dwojak 1993; Łaciuk 1993; Piszczalowski i in. 1993). Kolejne badania na placu Dominikańskim prowadzono w latach 1998–1999. Przebadano wówczas północną i wschodnią część placu, jak również założono wąskoprzestrzenny wykop w alei J. Słowackiego, tuż przy bryle kościoła. Pochówki odsłonięto w obrębie wykopu w alei J. Słowackiego oraz na posesjach plac Dominikański 3, Kacerska Górka 26 i Kacerska Górka – ulica (Bykowski i in. 2000; Konczewski i in. 2000). Na dalszą część cmentarza natrafiono w 2000 r. podczas zakładania wykopu pod instalację ściekową przy ul. św. Katarzyny, na wprost głównego wejścia do kościoła dominikanów (Kitliński, Konczewski 2000). Kolejne odkrycia z 2004 r. wiązały się z badaniami archeologicznymi prowadzonymi w kwartale ul. Krawiecka – ul. Oławska – ul. bł. Czesława – ul. Wita Stwosza (Guszpit i in. – w opracowaniu) (ryc. 1–6).

¹ W sprawozdaniu R. Piwko i J. Romanowa (1993, s. 71) znajduje się wzmianka, iż przy płn. krawędzi posesji Zaulek Niski 37 odkryto zniszczony jednostkowy pochówek. Niestety, autorzy ani nie nanieśli go na plan wykopu, ani nie podali żadnych dodatkowych informacji na jego temat.

DZIEJE PARAFII

Kościół p.w. św. Wojciecha jest jedną z najstarszych, obok katedry św. Jana Chrzciciela oraz kościołów św. Marcina, Mikołaja i Michała Archanioła, budowli sakralnych wzniesionych we Wrocławiu. W roku 1112 Żyrosław, biskup wrocławski, konsekrował kościół wzniesiony ku czci św. Wojciecha przez Bolesława Włostowica², brata komesa Piotra (Blaśel 1912, s. 112, za: Małachowicz 1975, s. 26, tam przypisy do źródeł). Jest to jednak informacja zaczerpnięta z XVIII-wiecznych kronik dominikańskich³. Natomiast wg dokumentów pochodzących z XII w. przed 1148 r. kościół ów został podarowany zakonowi augustianów z Górki koło Sobótki, a jego przynależność do dóbr klasztornych potwierdzały kolejne bulle papieskie z 1148 i 1193 r. (KDŚ, t. 1, nr 22 i 68). Nie wiadomo dokładnie, kiedy kościół ten zyskał prawa parafii, ale stało się to przed 1193 r., gdyż wydana wówczas bulla Celestyna III potwierdza prawa parafialne klasztoru NMP (augustianie już wówczas przenieśli się do nowej siedziby na wyspie Piasek we Wrocławiu). Wśród tych praw wymienione zostało m.in. prawo do odprawiania pogrzebów i do pochówku świeckich na ziemi klasztornej (KDŚ, t. 1, nr 71). Zakonnicy posługujący u św. Wojciecha pełnili zapewne obowiązki duszpasterskie dla mieszkańców osady lewobrzeżnej. Początki jej funkcjonowania datowane są, wg najnowszych badań archeologicznych, popartych analizami dendrologicznymi, na ostatnią dekadę XII w. (Niegoda 2005, s. 79). W dokumencie z 1202 r. osada ta jest określana jako *ad sanctum Adalbertum*. W pobliżu kościoła odbywał się również cotygodniowy targ, wspomniany po raz pierwszy w źródłach w 1208 r. (Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 48). Dnia 17 kwietnia 1226 r. biskup wrocławski Wawrzyniec wykupił od opata klasztoru NMP na Piasku kościół św. Wojciecha wraz z prawami parafialnymi „za 10 grzywien srebra i 8 potrójnych miar zboża z Oławy” (KDŚ t. 3, nr 326) i przekazał w dniu 1 maja tego samego roku tenże kościół konwentowi dominikanów sprowadzonych z Krakowa⁴. Natomiast prawa parafii nadał kościołowi p.w. św. Marii Magdaleny, istniejącemu zapewne od ok. połowy XII w. (Bro-

niewski, Rozpędowski 1967, s. 12). Jednak zakon augustianów zachował prawo do odprawiania pogrzebów i wizyt u chorych z terenu byłej parafii św. Wojciecha (KDŚ, t. 3, nr 330). Na tym tle dochodziło zresztą we Wrocławiu do konfliktów między proboszczami kościołów parafialnych a zakonnikami. Ponieważ parafianie zyskali prawo do wyboru miejsca pochówku (mógł nim być nie tylko cmentarz parafialny, ale i cmentarz przyklasztorny), między duchownymi dochodziło do utarczek o uiszczanie opłat za pogrzeby, które to opłaty lub pewna ich część przysługiwały proboszczom parafii rodzimej. Ze wzmianek źródłowych wynika, iż jeszcze w 1267 r. augustianie upominali się o przynależne im prawa duszpasterskie (Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 91). Konflikt zaostriżył się, kiedy to w 1307 r. wrocławscy proboszczowie, chcąc wyegzekwować wyłączne prawo odprawiania pogrzebów, odmawiali udzielania sakramentów tym spośród parafian, którzy spowydali się u dominikanów (Silnicki 1953, s. 396). W obronie zakonników stanął papież Klemens V. Jednak spór nadal trwał i ostatecznie został rozstrzygnięty pod koniec XIV w. na korzyść plebanów (Drabina 1998, s. 199, przyp. 157).

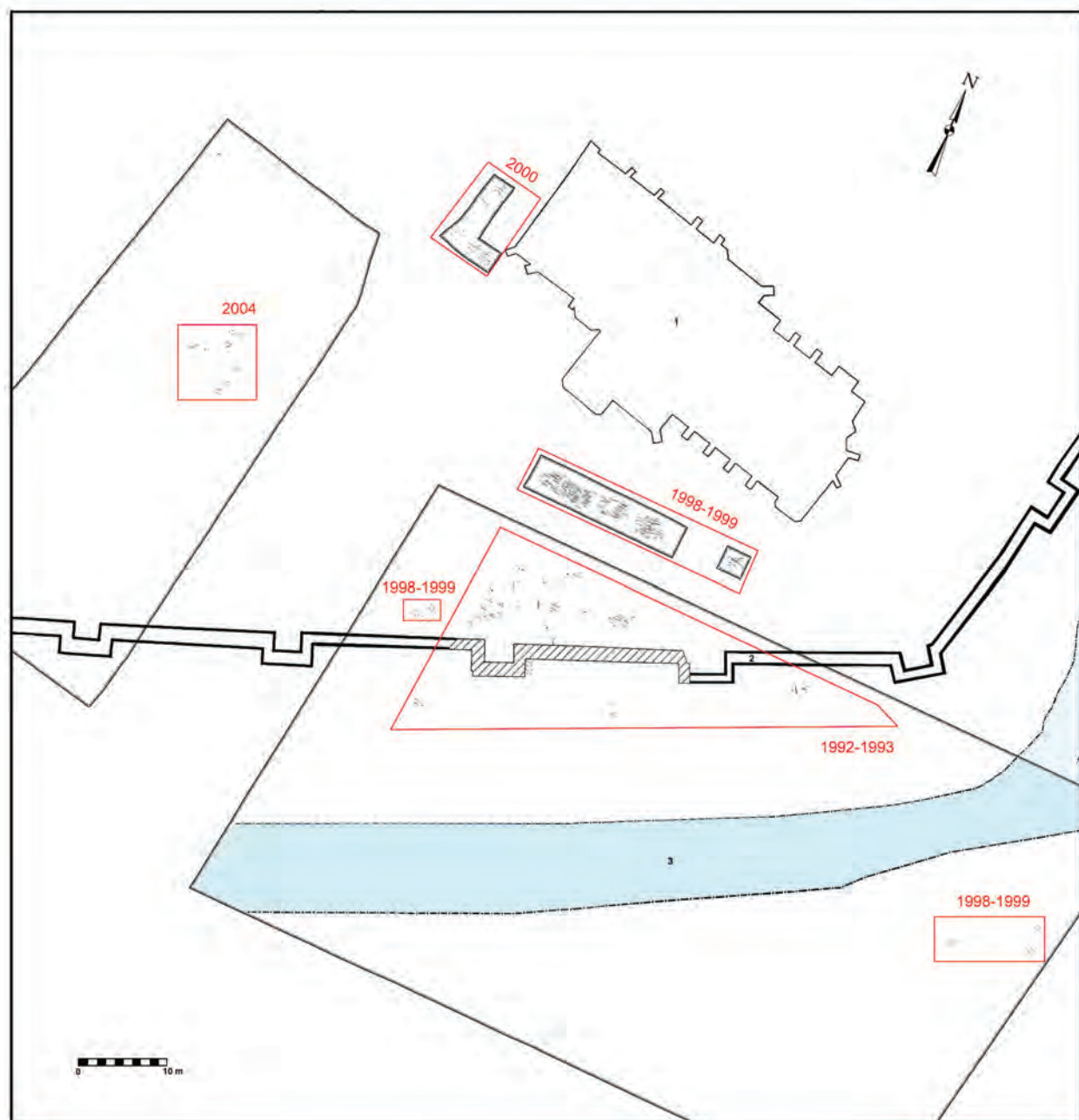
Dominikanie osadzeni w kościele św. Wojciecha zbudowali świątynię według własnych zasad i potrzeb. Nowa bryła, wzniesiona w latach 30. XIII w., składała się z dwóch naw i długiego prezbiterium, natomiast dwie dekady później świątynia zyskała kształt krzyża łacińskiego poprzez wzniesienie jednoprzestrzennej nawy i transeptu (Małachowicz 1975, s. 33)⁵. Obszar włości klasztornych został ograniczony od południa poprzez wzniesienie fortyfikacji miejskich oraz, jak uważa C. Buśko (2005, s. 193), przez wyznaczenie w 1241 r. regularnej siatki miejskich ulic. Klasztor istniał do 1810 r., kiedy z rozkazu króla pruskiego dobra zakonu uległy kasacji, budynki klasztorne częściowo wyburzono, a kościół przemianowano na parafię katolicką, funkcjonującą do lipca 1999 r. Od początku lat 50. XX w. opiekę nad nią przejęli ponownie dominikanie, którzy obecnie nadal pełnią posługę duszpasterską w kościele św. Wojciecha.

² Inne źródła podają imię Bogusław.

³ Według najnowszych badań podaną datę konsekracji kościoła potwierdzają również źródła z XV w.

⁴ Istnieją jednak przesłanki wskazujące, że w drodze z Rzymu do Polski pierwsi dominikanie rozdzielili się i przez Pragę bł. Czesław, pierwszy opat, wraz z towarzyszami dotarł do Wrocławia (Spież 2002, s. 87–108).

⁵ Podczas badań archeologicznych prowadzonych w podziemiach obecnej świątyni nie udało się zidentyfikować relikwii pierwszego kościoła. Kierownik prac, Edmund Małachowicz, przypuszczał, iż budowla ta mogła się znajdować na miejscu obecnego prezbiterium (Małachowicz 1975, s. 25–26).



Wrocław - Stare Miasto.
Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha.
opracował: P. Konczewski
(uzupełnienia: M. Wojcieszak)

Legenda:

- 1 - kościół św. Wojciecha
- 2 - XIII-wieczny mur obronny
- 3 - koryto wewnętrznej fosi miejskiej

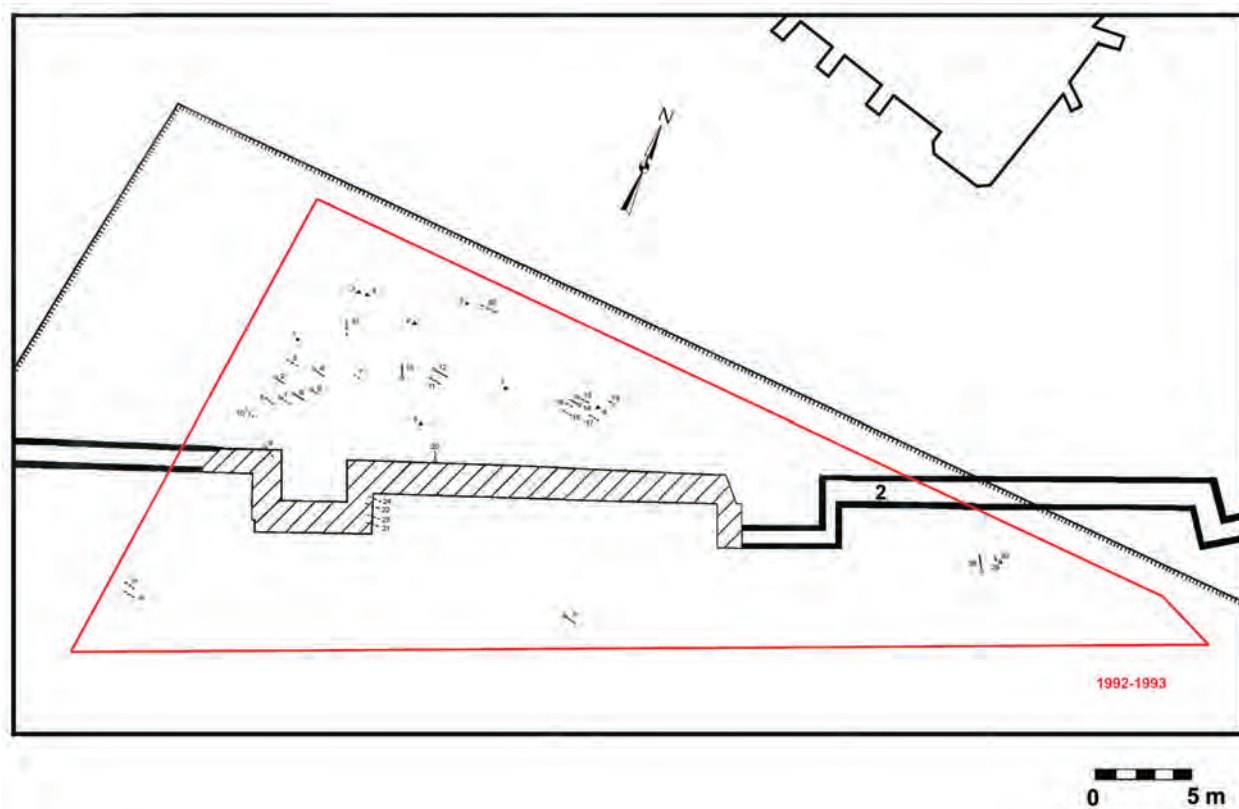
Pochówki:

- pochówek zachowany kompletnie
- zachowany szkielet postkranialny
- - - pochówek zachowany fragmentarycznie
- - - pochówek zachowany w niewielkiej części lub słabo czytelny
- ▲ skupisko kości lub pojedyncza czaszka

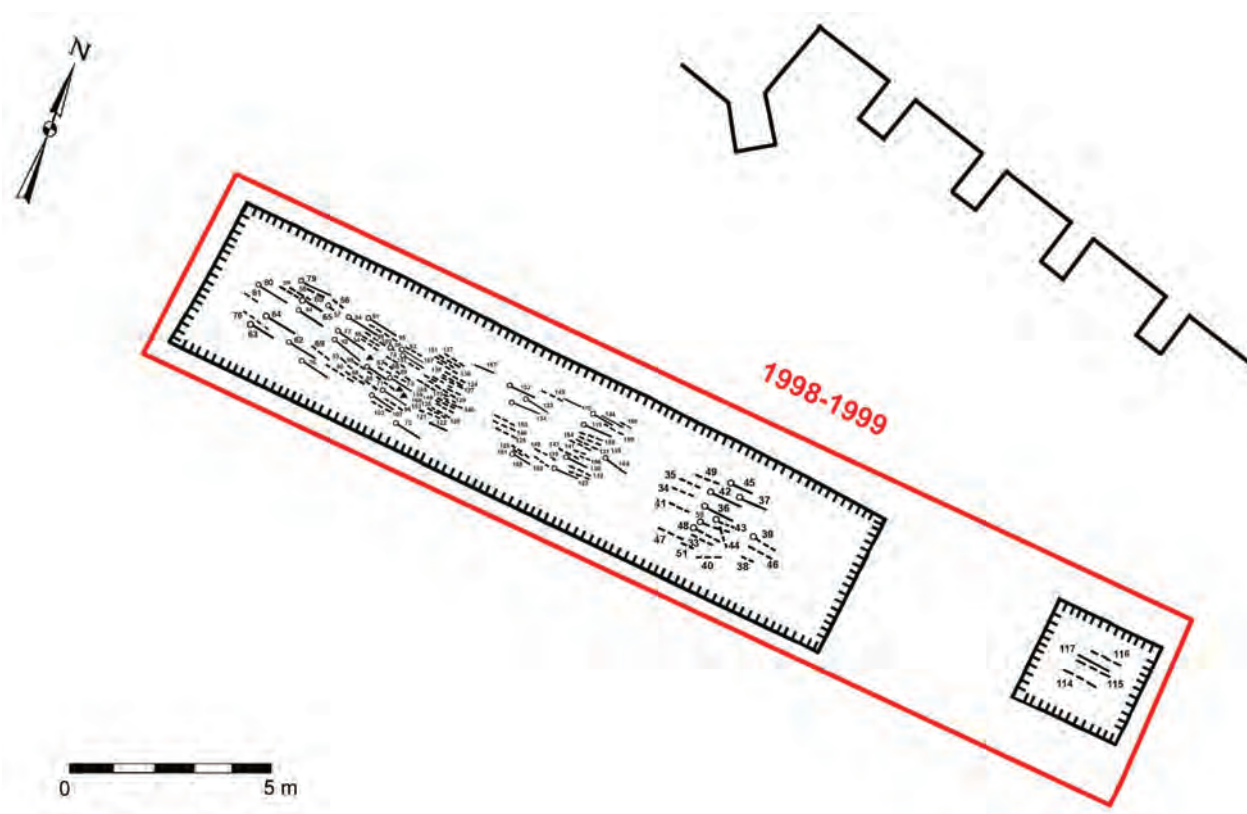
— - - - - granice wykopów archeologicznych

— - - - - obszar, na którym występowały pochówki

Ryc.1. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha



Ryc. 2. Wrocław – Stare Miasto. Plac Dominikański. Plan wykopu archeologicznego z lat 1992–1993



Ryc. 3. Wrocław – Stare Miasto. Al. J. Słowackiego. Plan wykopu archeologicznego z lat 1998–1999

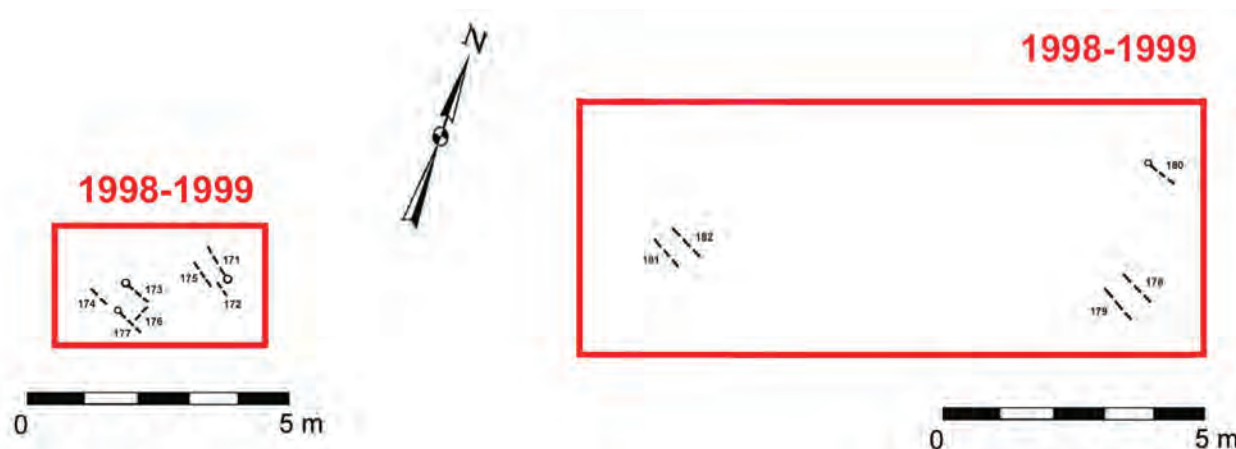
ZASIĘG CMENTARZA

Rozmieszczenie grobów przy kościele św. Wojciecha wskazuje, iż obszar przeznaczony pierwotnie na cele grzebalne był ogromny. Północną jego granicę wyznaczają pochówki odkryte przy ul. św. Katarzyny, zachodnią – groby na posesji przy ul. bł. Czesława, zaś wschodnią i południową – pochówki odkryte na Kacerskiej Górze. Jako zachodnią granicę możemy ewentualnie uznać znalezisko z NW narożnika wykopu przy ul. Krawieckiej, gdzie odkryto kości ludzkie wmurowane w ścianę gmachu dawnej poczty, a więc być może wyciągniętych z grobu naruszonego w czasie budowy. Jeśli przyjmiemy, że cmentarz wytyczono w formie mniej lub bardziej regularnego czworoboku, to odległości pomiędzy odkrytymi skrajnymi pochówkami wyznaczają nam plac o powierzchni niemal 2,17 ha (ok. 21,7 tys. m²). Jednak zniszczenia spowodowane późniejszymi pracami budowlanymi oraz nieprzebadanie całego terenu nie pozwalają stwierdzić, czy pochówków dokonywano rzeczywiście na całym omówionym obszarze.

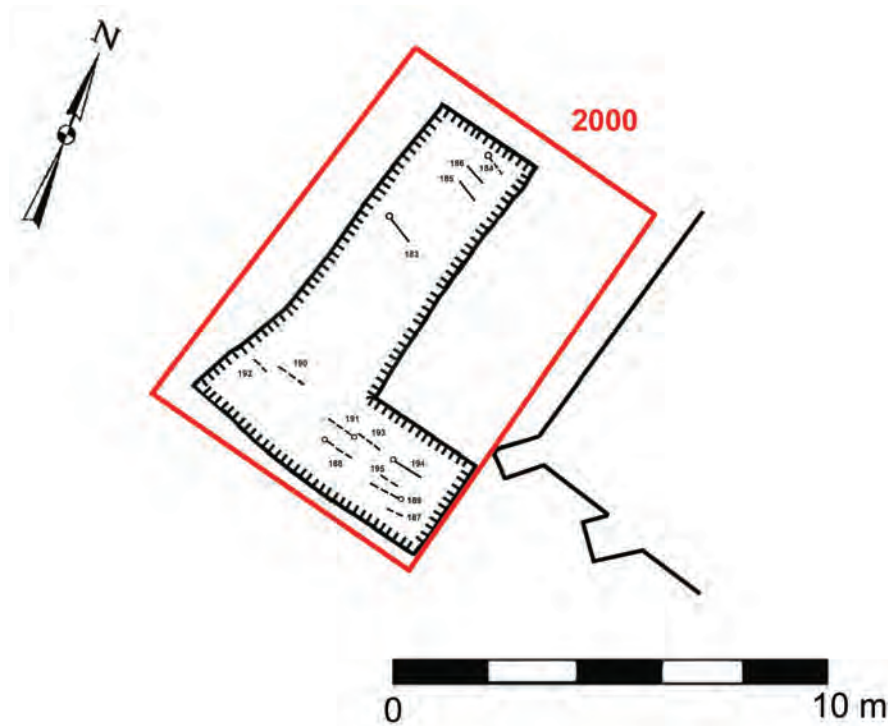
Nie wiadomo, jak daleko sięgał cmentarz w kierunku północnym i czy funkcjonował przy północnej ścianie kościoła. Równie zagadkowo przedstawia się pierwotna zachodnia granica cmentarza. Według C. Buśko (2005, s. 192) w okresie przedlokacyjnym cmentarz przy kościele św. Wojciecha oraz znajdujący się, wg tegoż autora, 50 m dalej na zachód cmentarz przy kościele św. Marii Magdaleny, mogły stanowić jedną całość. Jednak w tym czasie gdzieś między kościołem św. Wojciecha a kościołem św. Marii Magdaleny, przez osadę *ad sanctum Adalbertum*, przebiegał szlak handlowy z południa na północ. Wprawdzie jego dokładna lokalizacja nie

jest znana, ale przypuszczalnie rozdzielał oba cmentarzyska. W poziomie osadniczym z około połowy XIII w., odsłoniętym w kwartale między ulicami Wita Stwosza, św. Katarzyny, św. Wita i Nowym Targiem, pojawiają się relikty szerokiej (ok. 3,5 m) drogi o solidnej konstrukcji, zdolnej do ruchu kołowego, wiodącej z południowego zachodu na północny wschód⁶. Według jej odkrywcy, J. Kaźmierczyka (1966, s. 266 oraz ryc. 5), „osią układu nawiązuje ona do przebiegu ulicy Krawieckiej w dalszej części miasta, nie wykazuje natomiast związku z układem ul. św. Katarzyny i św. Wita, obramowujących kwartał budowlany naprzeciw kościoła św. Wojciecha.” Poza tym jej przebieg jest wyraźnie skośny, co mogłoby świadczyć „o istnieniu starszego układu w porównaniu do szachownicowego rozplanowania tej części miasta” (Kaźmierczyk, 1970, s. 21–22). Być może droga ta była częścią wspomnianego szlaku wiodącego z południa na północ, w stronę Ostrowa Tumskiego i wraz z późniejszą ul. Krawiecką stanowiła, przynajmniej do 3. ćw. XIII w., zachodnią granicę cmentarza. Potem mogła ją zastąpić nowo wytyczona ul. św. Katarzyny. Z badań J. Kaźmierczyka (1966, s. 263) wynika również, że przypuszczalnie pod koniec XII lub na początku XIII w. wytyczono uliczkę szerokości ok. 1,5 m, wiodącą od kościoła św. Wojciecha w stronę kościoła św. Marii Magdaleny. Ślady jej konstrukcji są czytelne jeszcze w poziomach datowanych na 3. ćw. XIII w. Zatem to ta uliczka być może stanowiła północną granicę cmentarza przy kościele św. Wojciecha.

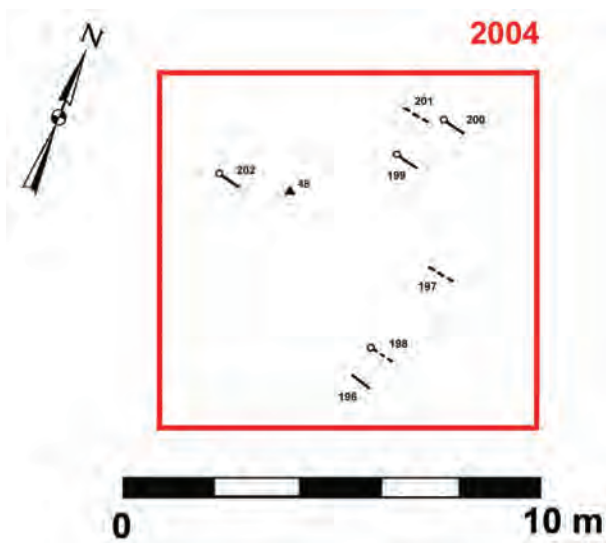
⁶ Stwierdzono ją jednak na krótkim odcinku, ograniczonym zasięgiem wykopu.



Ryc. 4. Wrocław – Stare Miasto. Plac Dominikański. Plan wykopu archeologicznego z lat 1998–1999; ul. Kacerska Góra. Plan wykopu archeologicznego z lat 1998–1999



Ryc. 5. Wrocław – Stare Miasto. Ul. św. Katarzyny. Plan wykopaliska archeologicznego z 2000 r.



W trakcie prowadzonych prac wykopaliskowych nie natrafiono na ślady ograniczenia powierzchni cmentarza przy kościele św. Wojciecha. Co prawda, wg badaczy (Bykowski i in. 2000, s. 162) został on w XIV w. otoczony murem, jednak w opracowaniu nie przedstawili dowodów potwierdzających tę tezę.

Ryc. 6. Wrocław – Stare Miasto. Ul. Krawiecka. Plan wykopaliska archeologicznego z roku 2004

LICZBA POCHÓWKÓW

Na dotychczas przebadanych częściach cmentarza odkryto 202 pochówki. Ponadto odsłonięto 49 skupisk kości rozsianych na całym badanym obszarze, zawierających zazwyczaj przemieszane szczątki kilku, a nawet kilkunastu osób. Trzeba również uwzględnić pochówki, które oprócz całego szkieletu zawierały pojedyncze kości innych osobników⁷.

⁷ Trudno jednak rozstrzygnąć, czy były to luźne kości, które dostały się do grobu podczas zasypywania jamy, czy też są to pochówki podwójne, np. matki z dzieckiem.

Taką sytuację zaobserwowano m.in. w grobie 32 (szczątki 2 osobników, w tym jednego w wieku 15–20 lat); w grobie 45 (u stóp dorosłej kobiety odsłonięto czaszkę dziecka w wieku *infans I*); w grobie 70 (fragment miednicy należący do innego osobnika); w grobie 71 (obok szkieletu kobiety *adultus* znaleziono dodatkowo 2 kości dziecięce); w grobie 95 (przy lewym biodrze mężczyzny *adultus* leżała czaszka dziecka *infans I*, a między kośćmi piszczelowymi odkryto czaszkę innego osobnika dorosłego); w grobie 100 (w okolicy stóp kobiety *adultus*

leżały żebra innego osobnika) i w grobie 124 (przy kościach prawej ręki kobiety *adultus* leżały kości nogi osobnika w wieku *juvenis*).

Skupiska kości można uznać jako pochówki wtórne, gdyż najprawdopodobniej zawierają szczątki kostne wydobyte przy wybieraniu piasku potrzebnego do prac budowlanych związanych z przebudową kościoła i klasztoru dominikanów⁸ oraz ze stopniowym zajmowaniem terenu cmentarza pod zabudowę.

Do grobu składano zwłoki pojedynczych osób. Pomimo natrafienia w jamach, jak wspomniano wcześniej, kości dodatkowych osób, nie można stwierdzić w sposób przekonujący, czy były to pochówki podwójne. Nie odkryto również pochówków zbiorowych ani ossuariów⁹.

Zarysy jam grobowych udało się zarejestrować w 90 przypadkach (oraz 2 przypuszczalnych), co stanowi nieco poniżej 45% wszystkich pochówków. Niewiele z nich zachowało się w pełnym zarysie. Zdecydowana większość była zniszczona przez inne jamy grobowe, wkopy budowlane czy larseny. Zachowane jamy miały kształt prostokąta o zaokrąglonych narożach i były niewiele większe, niż złożone w nich zwłoki. Można zatem przypuszczać, iż w przypadku odkrytych na tym cmentarzu grobów jamy były kopane „na wymiar”. Nie stwierdzono przypadków jam znacznie dłuższych czy szerszych, niż pochowani w nich zmarli (z wyjątkiem grobu nr 170), ani też sytuacji, w których zmarłego „wtłoczono” do zbyt małej dla niego jamy grobowej. Groby z zachowanymi zarysami jam wystąpiły głównie na obszarze placu Dominikańskiego, przy ul. św. Katarzyny i ul. Krawieckiej, a więc w starszej partii cmentarza. W obrębie wykopu w alei J. Słowackiego jamy grobowe były zachowane fragmentarycznie, najczęściej zniszczone przez kolejne nawarstwiające się pochówki (por. dalej).

⁸ Badania geologiczne wykazały, iż złoża piasków występujące w okolicy placu Dominikańskiego wyjątkowo dobrze nadawały się do celów budowlanych (Chmal i in. 1993, s. 394).

⁹ We Wrocławiu odkryto dotychczas 2 ossuaria. Jedno z nich wznosiło się na dziedzińcu przed kościołem św. Elżbiety i nosiło wezwanie św. Materna (Buśko, Niegoda 1999, s. 337–348). Drugie to kaplica p.w. św. św. Fabiana i Sebastiana wybudowana w kompleksie szpitalnym przy kościele p.w. Ducha Św. (zob. Romanow, Romanow, w tym tomie).

Na przeważającej części zbadanego obszaru (plac Dominikański, Kacerska Górka, ul. św. Katarzyny, ul. Krawiecka) pochówki znajdowały się na jednym poziomie, a zarysy jam nie nakładały się na siebie. Tylko w dwóch przypadkach stwierdzono ich przecinanie się – zarysy grobów 14 i 16 nałożyły się na grób 15, zaś zarysy 21 i 22 na 23 (Piszczałowski i in. 1993, s. 41). Sytuacja ta może świadczyć zarówno o krótkotrwałym użytkowaniu tych partii cmentarza, jak i dużej przestrzeni przeznaczonej na pochówki. Być może były one także w jakiś sposób oznaczane na powierzchni ziemi np. przez niewielki kopiec-mogilę. Natomiast wielokrotne nawarstwanie się grobów zaobserwowano bliżej świątyni, w obrębie wykopu w alei J. Słowackiego, gdzie na obszarze ok. 70 m² zarejestrowano 132 pochówki w 8 poziomach¹⁰. Sytuacja ta wiąże się zapewne z budową fortyfikacji miejskich ukończonych najpóźniej na początku lat 60. XIII w., a tym samym ograniczeniem przestrzeni sepulkralnej (Łaciuk 1993, s. 33).

Trudno oszacować, czy groby na cmentarzu przy kościele św. Wojciecha były kopane według jakiegoś z góry ustalonego porządku przestrzennego. Jest to spowodowane ograniczeniami, jakie stwarzają wymiary wykopów archeologicznych oraz zniszczeniem części cmentarza przez późniejsze prace budowlane. W partiach bardziej oddalonych od kościoła można się dopatrzeć układu rzędowego na niewielkich odcinkach, w układzie 3–4 grobów, jak np. na placu Dominikańskim (groby 21–24 oraz 14–16 i 18) czy przy ul. św. Katarzyny (groby 183–186) (zob. ryc. 2, 4). Podobnie wygląda sytuacja w wykopie w al. J. Słowackiego, gdzie rzędowy układ 3–5 pochówków, również na osi N–S, możemy zaobserwować na kolejnych poziomach, w obrębie 140–148 metra bieżącego wykopu (zob. ryc. 69–74).

Znaczna część odkrytych grobów była uszkodzona. Pochówki niszczone podczas postępujących prac budowlanych w obrębie placu Dominikańskiego oraz przez intensywne użytkowanie cmentarza przy kościele. Niektóre groby były widoczne jedynie w profilu wykopu (pochówki nr 21–30). Odkrywane szkielety rzadko były kompletne, choć stan ich zachowania umożliwił dokonanie obserwacji dotyczących ułożenia zmarłych, jak i przeprowadzenie analiz antropologicznych.

¹⁰ W dokumentacji terenowej oznaczono je numerami I–VIII.

DANE ANTROPOLOGICZNE

Analizy antropologiczne szczątków kostnych odkrytych na cmentarzu przy kościele św. Wojciecha zostały wykonane przez antropologów z Katedry Antropologii UW oraz Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu¹¹.

W 155 przypadkach udało się ustalić wiek zmarłego, natomiast w 84 przypadkach – płeć. Wyróżniono następujące kategorie wiekowe: *infans I*, *infans I/II*, *infans II*, *juvenis*, *adultus*, *adultus/maturus*, *maturus* oraz *maturus/senilis*¹², a także osobną kategorię szczątków należących do osobników dorosłych, u których nie dało się ustalić wieku w sposób bardziej precyzyjny. Należy zauważyć, że w odkrytych grobach nie natrafiono na szczątki osób w wieku *senilis*, czyli w wieku ponad 50 lat. Wśród zmarłych zidentyfikowano 43 kobiety i 41 mężczyzn (zob. wykres 1).

Najwięcej szkieletów można zaliczyć do kategorii *adultus* (57) i *maturus* (12) oraz *adultus/maturus* (8). Wśród szkieletów męskich najwięcej wyróżniono osobników w wieku *adultus* (19) i *maturus* (8). Natomiast wśród szkieletów kobiecych najliczniej występowały osobniki w wieku *adultus* (23 + 4 *adultus/maturus*). Przyjmuje się, iż w średniowieczu występowało zjawisko nadumieralności kobiet, co wynikało z gorszego odżywiania i niebezpieczeństw związanych z ciążą i porodem (Kwiatkowska 2005a, s. 29, 63). Zjawiskiem charakterystycznym dla populacji średniowiecznych była również wysoka śmiertelność dzieci. Jednak w wydobytym materiale kostnym zjawisko to zazwyczaj nie jest dobrze czytelne ze względu na słaby stan zachowania się szkieletów dziecięcych. Na cmentarzu na placu Dominikańskim liczba zidentyfikowanych pochówków dzieci wynosiła 20, czyli ok. 10% wszystkich odkry-

tych grobów. Interesującym odkryciem był grób nr 16, gdzie natrafiono na niewielką, drewnianą trumienkę ze szczątkami 5-miesięcznego płodu.

Dzięki śladom zachowanych na szczątkach kostnych możemy również wnioskować o warunkach, w jakich żyła dana osoba, o jej nawykach żywieniowych oraz przebytych chorobach i urazach. Dla populacji średniowiecznego Wrocławia takie analizy przeprowadziła B. Kwiatkowska (2005a). Według jej ustaleń mieszczanie pochowani przy kościele św. Wojciecha należeli do kategorii średniozamożnych, o czym świadczy stosunkowo rzadkie występowanie śladów przebytych stresów fizjologicznych czyli np. okresowego niedożywienia czy chorób. Natomiast autorka zanotowała wysoką ilość przypadków próchnicy (70% wszystkich przebadanych szkieletów). Zjawisko to mogło być spowodowane przez częstsze spożywanie pokarmów bogatych w węglowodany i znacznie rozdrobnionych, np. białego pieczywa i słodyczy (Kwiatkowska 2005a, s. 70). Dość częste były również zmiany degeneracyjne kręgosłupa, świadczące o przeciążeniach spowodowanych pracą fizyczną (Kwiatkowska 2005a, s. 84, tab. 51). W 5 przypadkach zaobserwowano na kościach ślady po przebytych urazach bądź zranieniach. Na czaszce mężczyzny *maturus* z grobu 86 widoczny jest ślad po uderzeniu zadaniem ostrokrawędziastym narzędziem. Na jednym z żeber mężczyzny *maturus* z grobu 87 zaobserwowano ślad złamania, podobnie jak na prawej kości łokciowej i promieniowej mężczyzny *adultus* pochowanego w grobie 106 (Gronkiewicz, Dąbrowski 1999, s. 29). U mężczyzny (?) *adultus* z pochówku 95, na kości czołowej widoczny jest otwór będący śladem po zranieniu ostrym przedmiotem, być może grotem strzały (Gronkiewicz, Dąbrowski 1999, s. 30). Zaś na czaszce kobiety *adultus* z grobu 184, nad prawym oczodołem zaobserwowano ślady 3 równoległych, płytkich, krótkich cięć (Gronkiewicz, Dąbrowski 2000, s. 2–3). Geneza tego urazu nie została wyjaśniona.

Na przebadanych szczątkach nie zarejestrowano śladów kiły, gruźlicy czy trądu, choć przypuszczalnie te schorzenia również były utrapieniem mieszkańców średniowiecznego Wrocławia.

UŁOŻENIE ZMARŁYCH

Zmarłych chowano w grobach zorientowanych na osi E–W, zgodnie ze średniowiecznym rytuałem chrześcijańskim. Inny wyznacznik tego rytu stano-

wiło pochowanie zmarłego głową w kierunku zachodnim. Taką orientację z niewielkimi odchyleniami na NW, stwierdzono w 151 przypadkach, co stano-

¹¹ Zob. Gronkiewicz, Kwiatkowska, Mess 1993; Gronkiewicz, Dąbrowski 1999; Gronkiewicz 1999; Gronkiewicz, Dąbrowski 2000; Kwiatkowska 2005b.

¹² Dla poszczególnych kategorii przedziały wiekowe wynoszą: *infans I* – 1–7 lat, *infans II* – 7–15 lat, *juvenis* – 15–20 lat, *juvenis/adultus* – 18–21 lat, *adultus* – 20–35 lat, *adultus/maturus* – 30–40 lat, *maturus* – 35–50 lat, *maturus/senilis* – 45–55 lat, wg Kwiatkowska 2005a, s. 34.

wi 93,8% ze 161 pochówków, dla których udało się ustalić kierunek ułożenia czaszki. Wydawałoby się zatem, że ten wymóg chrześcijańskiego pogrzebu był przestrzegany konsekwentnie. Jednak na tym samym cmentarzu odsłonięto również 3 pewne (groby 14, 171, 188) i 3 prawdopodobne (groby 7, 172, 191) pochówki, w których zmarli spoczywali ułożeni głowami na wschód. Ponadto w 3 przypadkach stwierdzono ułożenie zmarłego głową na SE (groby 13, 20, 28), zaś w 1, być może, ułożenie głową na S (grób 31?). Wśród osobników pochowanych głowami na E zidentyfikowano 3 kobiety (pochówki 14, 188, 191), zaś z głową na SE pogrzebano 2 dzieci (w grobie 13 – *infans II*, a w 20 – *infans I*) oraz przypuszczalnie dorosłego mężczyznę (grób 28). W pozostałych przypadkach nie udało się ustalić ani płci, ani wieku zmarłej osoby.

Obecność pochówków, w których układano zmarłych głowami skierowanymi na E bądź na SE na

omawianym cmentarzu jest, poza wczesnymi elementami wyposażenia, przesłanką o jego funkcjonowaniu przed powstaniem budowli sakralnej. Pochówki te znajdowały się na posesjach: plac Dominikański 3 i 5, Zaulek Niski oraz pod ul. św. Katarzyny, czyli w części cmentarza oddalonej od kościoła.

W średniowieczu znakomita większość zmarłych była chowana na wznak, w pozycji wyprostowanej. Niekiedy tylko stwierdza się pozycję odwrotną – na brzuchu, ale wówczas najczęściej mamy do czynienia z zabiegiem antywampirycznym, a zwłoki dodatkowo okazjonalnie zabezpieczano przed powrotem do świata żywych, np. przebijając je kołkami czy przykrywając kamieniem. Sporadycznie też zwłoki ułożone są na boku z podkurczonymi rękami. Na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha wszędzie tam, gdzie stan zachowania szkieletu pozwalał na określenie ułożenia, stwierdzono pozycję wyprostowaną, na wznak.

UŁOŻENIE RĄK

W średniowieczu, a praktycznie do dziś, stwierdzamy cztery podstawowe układy rąk oraz liczne kombinacje odmiennego ułożenia prawej i lewej ręki. Jest to, jak się zdaje, nie dość jeszcze doceniana cecha diagnostyczna pomocna przy datowaniu zwłaszcza nekropoli młodszych, kiedy zmarli pozbawieni są najczęściej wyposażenia (Wachowski 2002). Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha istniało już we wczesnym średniowieczu, a na pomniejszonym obszarze funkcjonowało do schyłku późnego średniowiecza. Odznacza się więc pełnym spektrum podstawowych układów rąk oraz wieloma kombinacjami odmiennego ułożenia prawej i lewej ręki. Układ rąk był czytelny w 55 przypadkach (27,2% wszystkich odkrytych pochówków). Najczęściej zmarli mieli ręce wyciągnięte wzdłuż boków (14 przypadków), a niemal tyle samo (12) odkryto grobów, w których zmarli spoczywali z rękami na linii pasa. W ośmiu przypadkach zmarłych pochowano z rękami ułożonymi na miednicy, a w dwu z rękami na klatce piersiowej¹³. W pozostałych przypadkach wystąpiły warianty powyższych układów (jedna ręka na linii pasa, druga na miednicy; jedna

ręka na piersiach, druga na miednicy; jedna ręka na piersiach, druga na linii pasa) lub zachowane były kości tylko jednej kończyny górnej.

Po analizie sytuacji na innych cmentarzyskach oraz uwzględnieniu hipotetycznie występujących sytuacji, wyróżniono następujące układy rąk.

A/A – obie ręce wyciągnięte wzdłuż boków. Ten najwcześniejszy układ stwierdzono na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha w 14 pochówkach, co stanowi 25,4 % ogólnej liczby grobów z czytelnym ułożeniem obu rąk (groby 4, 8, 12, 36, 37, 42, 103, 111, 112, 164, 199, 200, 202).

A/BI – prawa ręka wyciągnięta wzdłuż boku, lewa lekko ugięta w stawie łokciowym, tak iż dłoń spoczywa na miednicy. Tego rodzaju układ nie został stwierdzony na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha.

A/Bp – lewa ręka wyciągnięta wzdłuż ciała, prawa lekko ugięta w stawie łokciowym tak, że dłoń spoczywa na miednicy. Na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha układ ten stwierdzono jedynie w grobie 6, co stanowi 1,8% ogólnej liczby grobów z czytelnym układem obu rąk.

A/CI – prawa ręka wyciągnięta wzdłuż ciała, lewa zgięta pod kątem prostym w stawie łokciowym i ułożona w linii pasa. Na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha nie stwierdzono tego rodzaju układu.

A/Cp – lewa ręka wyciągnięta wzdłuż ciała, prawa ugięta pod kątem prostym w stawie łokciowym

¹³ Pochówki, w których zmarli zostali złożeni z rękami wyciągniętymi wzdłuż boków, odkryto w obrębie wykopów na pl. Dominikańskim, w alei J. Słowackiego na poz. I,VI i VII oraz przy ul. Krawieckiej, wariant: ręce na brzuchu stwierdzono w wykopie w alei Słowackiego na poz. I,II,II,IV,V i VII, zaś ręce na miednicy w wykopie na pl. Dominikańskim oraz w alei Słowackiego na poz. II,IV,V i VIII.

i ułożona w linii pasa. Z cmentarzyska przy kościele św. Wojciecha nie jest znany tego rodzaju układ.

B/B – obie ręce lekko ugięte w stawie łokciowym i ułożone na miednicy. Tego rodzaju układ stwierdzono w 9 grobach (14, 73, 80, 91, 95, 106, 112, 113, 155), co stanowi 16,4% ogólnej liczby grobów z czytelnym ułożeniem rąk.

B/C1 – prawa ręka lekko ugięta w stawie łokciowym – dłoń ułożona na miednicy, lewa ugięta pod kątem prostym i ułożona w linii pasa. Przy kościele św. Wojciecha układ ten wystąpił w 2 pochówkach (52 i 134), co stanowi 3,6% ogólnej liczby grobów z czytelnym układem rąk.

B/Cp – lewa ręka lekko ugięta w stawie łokciowym – dłoń ułożona na miednicy, prawa ugięta pod kątem prostym i ułożona w linii pasa. Na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha stwierdzono taki układ w 3 grobach (66, 130, 144), co stanowi 7,3% ogólnej liczby grobów z czytelnym układem rąk.

C/C – obie ręce ugięte w stawie łokciowym pod kątem prostym i ułożone w linii pasa. Układ ten stwierdzono w 12 grobach (61, 65, 71, 72, 84, 92, 100, 118, 131, 132, 133, 152), co stanowi 21,8% ogólnej liczby grobów z czytelnym układem rąk.

D/Ap – lewa ręka silnie ugięta w stawie łokciowym i ułożona na piersiach, prawa wyciągnięta wzdłuż boku. Tego rodzaju układ nie został stwierdzony na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha.

D/A1 – prawa ręka silnie ugięta w stawie łokciowym i ułożona na piersiach, lewa wyciągnięta wzdłuż boku. Układ ten nie został stwierdzony na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha.

B/D1 – prawa ręka silnie ugięta w stawie łokciowym i ułożona na piersiach, lewa zgięta pod kątem prostym, ułożona na miednicy. Układ ten nie został

stwierdzony na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha.

B/Dp – lewa ręka silnie ugięta w stawie łokciowym i ułożona na piersiach, prawa lekko zgięta – dłoń spoczywa na miednicy. Układ ten stwierdzono w grobie 63, co stanowi 1,8% ogólnej liczby grobów z czytelnym układem obu rąk.

C/D1 – prawa ręka ugięta w stawie łokciowym pod kątem prostym i ułożona w linii pasa, lewa silnie zgięta i ułożona na piersiach. Układ ten nie został stwierdzony na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha.

C/Dp – lewa ręka zgięta w stawie łokciowym pod kątem prostym i ułożona w linii pasa, prawa silnie zgięta i ułożona na piersiach. Układ ten stwierdzono jedynie w grobie 75, co stanowi 1,8% ogólnej liczby grobów z czytelnym układem rąk.

D/D – obie ręce silnie zgięte w stawie łokciowym i ułożone na piersiach. Układ ten stwierdzono w dwóch grobach (nr 64, 119), co stanowi 3,6% ogólnej liczby grobów z czytelnym układem rąk.

Jeśli chodzi o układ nóg, to w zdecydowanej większości chowano zmarłych z nogami wyprostowanymi. W jednym przypadku zmarły był ułożony z nogami ugiętymi w stawach kolanowych (nr 143), w innym zaś prawa noga zmarłego była ugięta w kolanie i odwiedzioną na zewnątrz (nr 76). Odkryto też jeden pochówek, gdzie zmarły miał nogi skrzyżowane w okolicy stawów skokowych i ręce skrzyżowane na piersiach (nr 64). Taki układ kończyn mógłby świadczyć o tym, że zmarłego pochowano owiniętego w całun. Być może śladem takiego pochówku jest również grób nr 119. Ręce zmarłego były dość ciasno skrzyżowane na klatce piersiowej, a palce prawej dłoni jak gdyby obejmowały lewe ramię.

KONSTRUKCJE DREWNIANE

Konstrukcje dranicowe

W literaturze obcej jak i polskiej, poświęconej obrządkowi pogrzebowemu w średniowieczu, istnieje dość duża dowolność w posługiwaniu się terminami dotyczącymi różnego rodzaju konstrukcji drewnianych, zwłaszcza zaś nadużywanie pojęcia „trumna” w odniesieniu do śladów każdej niemal konstrukcji stwierdzanych w grobach. Mniej sporne są trumny kładowe, ale na ziemiach polskich odkrywano je stosunkowo rzadko.

Stosując takie terminy, jak deska spodnia, nakrywająca (wierzchnia), szalowanie niepełne, pełne i wreszcie trumna, część badaczy kieruje się cecha-

mi konstrukcyjnymi, inni natomiast takimi względami, jak możliwość transportu, izolacja od świata żywych, przyrody. Jak się zdaje, trzeba mieć na uwadze wszystkie te względy, a także należy rozważać sytuację zarówno w domu zmarłego jak i na cmentarzu. Przykładowo bowiem deska nakrywająca stwierdzana na cmentarzysku dowodzi chęci izolacji zmarłego od świata żywych i przyrody, a w domu zmarłego mogła być bądź w ogóle nie użyta, bądź (jako spodnia) wykorzystana do transportu zmarłego.

W świetle dotychczasowych obserwacji wydzielić można kilka różnego rodzaju konstrukcji dREW-

nianych, jak też ich kombinacje. Wyróżnić można przy tym konstrukcje poziome (deska spodnia i wierzchnia) oraz pionowe (szalowanie wzdłużne i pełne).

A – deska spodnia. Główna jej funkcja to środek transportu z domu na cmentarz. Przyjąć można, że już w domu zwłoki spoczywały na desce – byłyby to przedmiot służący do „ekspozycji” zwłok w trakcie obrzędów oraz ich eksportacji. W grobie mogła także zapewniać częściową izolację od świata przyrody, aczkolwiek trudno przesądzać, czy ówczesni mieli ten cel na względzie.

B – deska przykrywająca (wierzchnia). Zasadnicza jej funkcja to izolacja od świata żywych, ale dopiero w trakcie pochówku. W domu zmarły mógł bowiem na niej spoczywać, a w drodze na cmentarz służyć mogła jako środek transportu. Podobnie jak poprzednio, również deska przykrywająca mogła również w zamierzeniu ówczesnych izolować zmarłego od świata przyrody.

C (A+B) – deska spodnia i przykrywająca. Nie jest to nowa konstrukcja, a jedynie połączenie dwu już opisanych i to zarówno w sensie konstrukcyjnym, jak i funkcjonalnym.

D – szalowanie wzdłużne. Główna jego funkcja to częściowa izolacja od świata przyrody. Nie można także wykluczyć, że pewien wpływ na zastosowanie tego rodzaju konstrukcji miały miejscowe warunki glebowe.

E – szalowanie pełne. Jest to właściwie uzupełniona o szalowanie poprzeczne konstrukcja poprzednia. W pełniejszym też stopniu izolowała od świata przyrody. Stwierdzone w trakcie badań pozostałości pozwalają na wyróżnienie dwu wariantów konstrukcyjnych.

E.1 – deski podłużne i poprzeczne połączone są w narożnikach w nieczytelny dla nas sposób.

E.2 – deski poprzeczne rozpierają deski wzdłużne, co w terenie zaznacza się istnieniem odrostków desek wzdłużnych.

E.3 – deski podłużne i poprzeczne połączone są w narożnikach na zrzęb, co w terenie zaznacza się istnieniem odrostków desek wzdłużnych i poprzecznych.

F (A+D lub E) – kombinacja deski spodniej z szalowaniem.

F.1(A+D) – deska spodnia i szalowanie wzdłużne.

F.2 (A+E) – deska spodnia i szalowanie pełne.

W obu wypadkach konstrukcje te mogły służyć w domu zmarłego do „ekspozycji” zwłok, a następnie pełnić funkcję środka transportu na cmentarz.

G (B+D lub E) – kombinacja deski wierzchniej z szalowaniem.

G.1 (G+D) – deska wierzchnia i szalowanie wzdłużne.

G.2 (G+E) – deska wierzchnia i szalowanie pełne.

Jest to w aspekcie funkcjonalnym zaprzeczenie poprzednich konstrukcji. Szalowanie z deską wierzchnią nie mogło służyć ani do ekspozycji zwłok, ani jako środek transportu. Konstrukcja taka mogła powstać dopiero na cmentarzu w celu izolacji od przyrody bądź świata żywych.

H (C+E) – deska spodnia i wierzchnia oraz szalowanie pełne. Tego rodzaju konstrukcja, w odniesieniu do której z pełnym przekonaniem możemy użyć terminu trumna, izolowała zmarłego zarówno od świata żywych, jak i przyrody. Służyła też zapewne jako środek transportu na cmentarz. Jeszcze w domu zmarłego, przy otwartym wieku, trumna mogła być z powodzeniem wykorzystywana do „ekspozycji” zwłok. Pod względem konstrukcyjnym, a także formalnym, na cmentarzyskach średniowiecznych występują dwie odmiany trumien.

H.1 – trumna o ściankach bocznych wykonanych z jednej dranicy, ustawionej mniej więcej prostopadle.

H.2 – trumna o ściankach bocznych wykonanych z dwu dranic, zmontowanych pod kątem rozwartym, co w przekroju poprzecznym w terenie widoczne jest jako forma dwustożkowata.

Konstrukcja H.1 pojawiła się na ziemiach polskich wcześniej aniżeli H.2, aczkolwiek nie została przez nią wyparta. Na Śląsku najstarszy przykład trumny dwustożkowej znamy z grobu 66 na cmentarzysku datowanym na XI–XII w. w Starym Zamku (Wachowski 1992, ryc. 42a). Jest to jednak, jak na razie odosobniony, przykład tak wczesnego użycia trumny dwustożkowej i nie można wykluczyć, że mamy tu do czynienia z załamaniem się ścianek bocznych.

Pewne uporządkowanie kwestii terminologicznych dotyczących drewnianych konstrukcji dranicowych (trumny kładowe są na ogół dość jednoznacznie interpretowane) może przyczynić się w przyszłości do sprecyzowania chronologii poszczególnych konstrukcji, wykrycia pewnych prawidłowości, jak np. zależności od warunków glebowych oraz ewentualnego uchwycenia cech regionalnych. Już dziś jednak wydaje się pewne, przynajmniej w odniesieniu do Śląska, że trumny dranicowe nie pojawiły się wcześniej niż w XII wieku.

Rozważając zagadnienie wielości konstrukcji i ich kombinacji w grobach średniowiecznych trze-

ba mieć świadomość, że przedstawiona klasyfikacja ma głównie charakter porządkujący. W rzeczywistości bowiem niektóre konstrukcje, zwłaszcza z grupy niepełnych, mogły nigdy nie powstać, a archeolog stwierdza je w terenie z powodu złego stanu zachowania bądź np. nieodmówienia metody wykopaliskowej (niewykonywanie przekrojów poprzecznych i podłużnych).

Trumny kładowe

W materiale śląskim stwierdzono, jak dotąd, 2 rodzaje trumien kładowych.

X.1 – prosta dłubanka jednokomorowa.

X.2 – dłubanka wielokomorowa z 1 dużą komorą, w której składano zwłoki i mniejszą komorą lub komorami powstałymi przez pozostawienie ścianek poprzecznych. Tego rodzaju trumna, w przekonaniu ówczesnych, w sposób wyraźny podkreślała związek między trumną kładową a łodzią-dłubanką.

Nie odkryto dotąd deski przykrywającej trumnę kładową, ale jej stosowanie wydaje się wysoce prawdopodobne.

Na cmentarzysku odkrytym na placu Dominikańskim w 3 przypadkach (groby 155, 160 i 161, poziom V) stwierdzono niewielkie partie trumien kładowych, co nie pozwala na ich sklasyfikowanie. Rzadko występującą na Śląsku, dobrze zachowaną trumnę kładową dwukomorową (X.2) odkryto w grobie 115 na cmentarzysku w Starym Zamku, datowanym na XI–1. poł. XII w. (Wachowski 1992, ryc. 62a).

Na nekropoli przy kościele św. Wojciecha na ślady drewnianych konstrukcji natrafiono w 87 grobach, czyli w blisko połowie. Nie można oczywiście

wykluczyć, że występowały one na tym cmentarzu częściej i zostały zniszczone przez kolejne pochówki. Odkryto zarówno drewniane skrzynie (trumny) w kształcie prostokąta (19 + 3 prawdopodobne) oraz trapezu, czyli zwężające się w stronę stóp zmarłego (5 + 1 prawdopodobna), jak i pozostałości szalowania jamy grobowej. Szalunki miały formę ścianek bocznych, ewentualnie ścianek z deską spodnią, bądź z deską wierzchnią (przykrywającą). Niektórych zmarłych składano do grobu na pojedynczej desce czyli marach lub deską ich przykrywano. Zaobserwowano też pochówki z deską spodnią i wierzchnią, bez ścianek bocznych. Natrafiono również dwukrotnie na trumny o kształcie prostokąta, których ścianki poprzeczne rozpierały ścianki wzdłużne, tworząc swoiste „wypustki” (groby nr 2 i 196).

W odkrywanych grobach w 2 przypadkach natrafiono na żelazne gwoździe. W grobie 141 stwierdzono obecność gwoździ w 2 zachowanych narożnikach trumny, zaś w grobie 154 zarejestrowano 1 gwoździe w SE narożu konstrukcji drewnianej. Przypuszczalnie na tym cmentarzysku rzadko używano gwoździ jako elementów spajających deski trumien, zamiast nich stosując zaciosy bądź łączenia z materiałów organicznych, np. drewniane kołki. Ponadto dwukrotnie znaleziono przedmioty opisane jako hipotetyczne „okucie trumny”. Na prawej kości udowej zmarłego z grobu 41 odsłonięto kawałek metalu. Drugi przedmiot odkryto w stropowej partii grobu nr 182 i opisano jako „silnie skorodowany przedmiot metalowy o dług. 5 cm i grub. 1 cm, być może element łączący deski trumny” (Bykowski i in. 2000, s. 161; tu: ryc. 59).

WYPOSAŻENIE

Po wprowadzeniu chrześcijaństwa na ziemiach polskich i wraz z rozwojem sieci parafialnej zanika zwyczaj wkładania zmarłym do grobu rozmaitych darów, np. pożywienia, narzędzi, broni czy amuletów. Stąd pochówki odkrywane podczas badań na średniowiecznych cmentarzach relatywnie rzadko zawierają wyposażenie. Tę cechę H. Zoll-Adamikowa (1971) była skłonna uważać za jeden z wyróżników cmentarzysk przykościelnych. Wśród odnajdywanych na cmentarzach przykościelnych przedmiotów dominowały ozdoby i części stroju, pojawiały się również noże i monety oraz, w późniejszym okresie, dewocjonalia.

Na omawianym cmentarzysku wyposażenie znaleziono w 11 grobach, co stanowi 5,4% ogólnej liczby pochówków. Groby wyposażone skupiały się

w oddalonej od kościoła partii cmentarzyska oraz w części odkrytej pod ulicą św. Katarzyny. Najliczniej wystąpiły kabłączki skroniowe (5, ewentualnie 6 sztuk) i głównie noży (2, ewentualnie 3 sztuki).

Pierwszą parę kabłączków odkryto w grobie nr 4. Leżały one symetrycznie przy skroniach zmarłej kobiety *adultus*. Były wykonane z ołowiu, oba miały gładkie uszko, a ich średnica wynosiła 2 cm (ryc. 87A; jeden z kabłączków nie zachował się). Te cechy pozwalają je zaliczyć do typu III A według Musianowicz/Kóćki-Krenz¹⁴. Typ ten datowany jest szeroko na 2 poł. X–XIII w. Kolejna para kabłączków została odsłonięta w grobie 39, w którym była

¹⁴ Jest to połączona typologia K. Musianowicz (1948) i H. Kóćki-Krenz (1971, 1993).

pochowana kobieta w wieku *adultus/maturus*. Ozdoby leżały przy obu skroniach zmarłej. Były one wykonane z cienkiego drutu srebrnego(?), a ich średnica wynosiła 7 cm (ryc. 86). Tego typu okazy zalicza się do typu III C według Musianowicz/Kóćki-Krenz i datowane są na XI–poł. XIV w. Następny kabłączek leżał przy prawej skroni kobiety w wieku *adultus* w grobie nr 183. Jest to niewielki okaz o średnicy 2 cm, wykonany z cyny (?) (ryc. 87 C). Mieści się on w typie III A według Musianowicz/Kóćki-Krenz. Jeszcze jeden kabłączek, wykonany z brązu platerowanego srebrem, odkryto w okolicy grobów 21 i 22 na posesji Zaulek Niski, jednak jego związek z konkretnym pochówkiem jest problematyczny (ryc. 87 B).

Do ozdób należą też 2 pierścionki z brązu, znalezione na paliczku prawej dłoni kobiety (?) w grobie nr 146. Oba były wykonane z drutu brązowego o grubości 0,1 cm i lekko poszerzone w części środkowej. Średnica jednego z pierścionków wynosiła 2 cm, zaś drugiego – 1,8 cm. Na zewnętrznej powierzchni poszerzonej części większego pierścionka widnieje wyryty znak ukośnego krzyża, obecnie dość mocno zatarty. Zaś na pierścionku mniejszym widnieje znak ><> (ryc. 88). Pierścionki tego typu datuje się nie wcześniej niż na schyłek XII w. Ponadto w grobie 180, gdzie pochowano mężczyznę *adultus/maturus*, na wysokości jego obojczyków natrafiono na konkretną skorodowanego metalu, będącą być może reliktem ozdoby (ryc. 59).

Noże odkryto przypuszczalnie w 3 pochówkach. Pierwszy został znaleziony w grobie 182, przy prawej nodze zmarłego, na wysokości stawu kolanowego. Była to silnie skorodowana głośnia o wymiarach 22x3 cm. Dalszy okaz odsłonięto przy prawym boku mężczyzny *maturus* w grobie 194. Według odkrywców długość noża wynosiła maks. 10 cm, a szerokość – 2 cm. Obecnie głośnia jest bardzo skorodowana, a jej dalsza klasyfikacja nie jest możliwa. Ponadto w grobie 171 przy lewym boku zmarłego natrafiono na wydłużony przedmiot żelazny, będący być może głownią noża. Z tą grupą zabytków można powiązać również zabytek z grobu nr 17, będący okuciem pochewki noża, choć na pozostałości pochwy czy samej głowni nie natrafiono.

Na cmentarzu przy kościele św. Wojciecha znaleziono ponadto krzesiwo i oselkę. Krzesiwo leżało przy biodrze mężczyzny *maturus* w grobie 99. Niestety, nie dysponujemy fotografią ani rysunkiem tego zabytku. Jedynie w sprawozdaniu zamieszczona jest informacja, że było to krzesiwo dwukabłąkowe. Natomiast oselkę wykonaną z mułowca odkryto

w grobie 194 wraz z nożem przy lewym boku zmarłego. Pierwotnie miała prawdopodobnie kształt prostopadłościanu o przekroju kwadratowym, a dwie przeciwległe ścianki są silnie wypracowane. Jej długość wynosi 8,2 cm, szerokość maksymalna – 1 cm, a szerokość minimalna – 0,3 cm. W jednym z końców wywiercono otworek o średnicy 0,7 cm, zwięzający się do wnętrza narzędzia (ryc. 89).

Kolejnym zabytkiem znalezionym na cmentarzysku jest bardzo mały, kulisty wisiołek dzwoneczkowaty wykonany z brązu. Został on znaleziony w rejonie grobu 18, w części zniszczonej przez wkop. Zatem nie wiadomo, czy możemy go uznać za element wyposażenia grobowego.

Niewątpliwie najciekawszymi znaleziskami pochodzącymi z omawianego cmentarzyska są srebrna moneta i okucie pochewki noża.

Monetę odkryto w grobie nr 39, w tym samym, co 2 duże kabłączki skroniowe. Leżała ona na drugim kręgu szyjnym zmarłej kobiety, a więc pierwotnie mogła się znajdować w jej ustach (ryc. 90). Według ekspertyzy prof. S. Suchodolskiego jest to denar krzyżowy typu 991 Gumowskiego (1939) o wadze 0,8 i średn. 1,1 cm. Można datować go na koniec XI w., choć był w obiegu jeszcze na początku XII stulecia.

Brązowe dolne okucie pochewki noża zostało odsłonięte w grobie 17 na wysokości pasa zmarłego. Jest to okaz zachowany fragmentarycznie, o wymiarach: długość – 4,2 cm, szerokość – 1,8 cm. Kształt okucia jest stylizowany na głowę zwierzęcia (ryc. 91). Tego typu okucia są wyjątkowo rzadkimi znaleziskami na terenie Polski. Oprócz zabytku z Wrocławia inne znane okazy pochodzą z cmentarzysk w Kałdusie i Cewlinie oraz z ulicy w Kamieniu Pomorskim (Timpel 1987, s. 284–285). Koncentracja tego typu zabytków występuje w Turynii i Meklemburgii oraz w okolicy Harzu, ponadto pojedyncze okazy znane są z obszaru południowych i zachodnich Niemiec, z Bornholmu i Finlandii (Gross i in. 1993, s. 79, ryc. 6). W literaturze przedmiotu okucie te opisuje się jako przedstawienia zoomorficzne, choć występują rozmaite interpretacje motywu. Jest on określany jako wizerunek leżącego zwierzęcia spoglądającego do tyłu, lwa bądź jelenia (Timpel 1987, s. 287; Gross i in. 1993, s. 78) lub też jako głowa zwierzęca (Timpel 1987, s. 287). Rozbieżne opinie wynikają głównie z daleko posuniętej stylizacji i uproszczenia wizerunku. Trudno też wskazać okazy, które mogłyby pochodzić z jednego warsztatu czy ośrodka wytwórczego, gdyż zabytki te charakteryzuje duża różnorodność form

i zdobnictwa. Za obszar wyjściowy okuć zoomorficznych W. Timpel (1987, s. 290) uważa rejon Westfalii i północnych okolic gór Harz wraz z przyległymi częściami Dolnej Saksonii i rejonu Magdeburga. Jeśli chodzi o chronologię tego typu okuć, to wg I. Gabriela (1988, s. 161–171, za: Gross i in. 1993, s. 78) można je datować na kon. XI i XII w., inni badacze przychylają się do przesunięcia datowania na XII, ewentualnie początek XIII w. (Gross i in.

1993, s. 78). Należy zauważyć, że dużą część zabytków odkryto w grodach i ośrodkach wczesnomiejskich, będących również prężnymi ośrodkami handlowymi (m.in. Kolonia, Lipsk, Erfurt, Oldenburg, Dorestad) (Timpel 1987, s. 294). W ich grono wpisuje się również znalezisko z Wrocławia, wyznaczające ponadto południowo-wschodnią granicę występowania tych wyrobów.

DATOWANIE

Datowanie cmentarzyska odkrytego na placu Dominikańskim rozpatrywać trzeba w oparciu o różne kategorie źródeł. Stosunkowo nieliczne wyposażenie grobowe pozwala określić czas funkcjonowania tej nekropoli od końca XI–początku XII w. (denar krzyżowy) do końca XIII–początku XIV w. (duże kabłączki III C)¹⁵.

Założenie cmentarza w końcu XI lub w początkach XII w. poprzedzało zatem zapewne wybudowanie pierwszego kościoła p.w. św. Wojciecha, który wg późnej, niepewnej tradycji został konsekrowany w 1112 r., zaś przed 1148 r. podarowany zakonowi kanoników regularnych. Bulla papieża Celestyna III z 1193 r. potwierdzała prawa parafialne augustiańskiego klasztoru Najświętszej Marii Panny, w tym także prawo do odprawiania pogrzebów.

Odkrycia dokonane podczas badań archeologicznych na placu Dominikańskim pokazały, iż owa najstarsza partia nekropoli zajmowała znaczny obszar (skrajne pochówki znalezione na Kacerskiej Górze, przy ul. Krawieckiej i ul. św. Katarzyny). Potwierdza to również rozproszenie pochówków i ich sporadyczne jedynie przecinanie się. Pierwotny zasięg cmentarza obejmował pochówki odkryte przy parcelach plac Dominikański 3 i 5, Zaulek Niski 6 i 8, Kacerska Górka 26 i Kacerska Górka – ulica oraz w wykopach przy ul. św. Katarzyny i ul. Krawieckiej. Ta część nekropoli przestała funkcjonować po poł. XIII, kiedy to omówiony teren został zaadaptowany na inne cele.

W odległości ok. 30 m od obecnej południowej ściany kościoła wzniesiono miejski mur obronny oraz wytyczono fosę. Teren między murem a fosą oraz na zewnątrz fosi został zagospodarowany przez osadników. Odkryto tam relikty studni i półziemiarek pochodzących sprzed połowy XIII w. (Buško, Piekalski 1993, s. 148). Mur obronny, którego bu-

dowę datuje się na lata 40–60. XIII w. (Goliński 1986), znacznie ograniczył teren klasztoru należącego już wówczas do dominikanów. Z badań archeologicznych wynika, iż na późniejszych parcelach plac Dominikański 3 i 5 w miejscu cmentarza funkcjonowało zaplecze budowy używane podczas kolejnych przebudów kompleksu klasztorowego (Łaciuk 1993, s. 33). Ponadto pod koniec XIII w. na parceli plac Dominikański 5, przy północnej krawędzi muru obronnego wzniesiono dość duży budynek murowany, zapewne na cele gospodarcze klasztoru (Piszczakowski i in. 1993, s. 55 i ryc. 2). Natomiast teren przeznaczony do celów grzebalnych prawdopodobnie ograniczał się do niezabudowanego obszaru między południową ścianą kościoła a murem miejskim. Z tego zapewne wynika zagęszczenie i nawarstwianie się pochówków, zaobserwowane w wykopie przy alei J. Słowackiego. Zjawisko to może świadczyć o tym, że pochówki odkryte w pobliżu kościoła mogą być nieco młodsze niż groby rozproszone, znalezione w okolicy późniejszego muru miejskiego oraz na zachód od kościoła.

Hipotezę tę potwierdzają znaleziska z zasypów jam grobowych. Fragmenty ceramiki naczyniowej, odkryte w pochówkach z alei J. Słowackiego, są datowane w przeważającej części na XIII (głównie 2. połowę) i pocz. XIV w. Tylko w 3 grobach (96, 103, 107) natrafiono na fragmenty naczyń ceramicznych pochodzących z końca XII–początku XIII w. (zob. tab. 1). Ponadto w zasypach 40 grobów z tego samego wykopu stwierdzono obecność gruzu ceglano i fragmentów zaprawy wapiennej, pochodzących z kolejnych przebudów kościoła (zob. tab. 2). Z pracami budowlanymi wiązać się prawdopodobnie 3 obiekty odkryte w omawianym wykopie. Obiekt 3 był fragmentem dużego dołu powstałego podczas wybierania piasku. Jego zarejestrowane w wykopie wymiary wynosiły 3,8×5 m. W stropie zasyp składał się z próchnicy przemieszanej w dużą ilość gruzu szachulcowego, gotyckiej zaprawy wapiennej

¹⁵ Moneta i kabłączki pochodzą z tego samego pochówku – nr 39.

i węgla drzewnych. Niżej stwierdzono również obecność luźnych kości ludzkich oraz ponad 500 fragmentów ceramiki naczyniowej. Obiekt ten zniszczył pochówki na poziomach IV i V, zaś w jego stropie odsłonięto groby nr 79, 80, 81 i 84. Jest on datowany na połowę XIII–1. połowę XIV w. (Konczewski i in. 2000, s. 110–111). Na dwa kolejne obiekty natrafiono na poziomach I–V. Obiekt 12 będący według odkrywców pozostałością niewielkiej budowli murowanej porzuconej na etapie fundamentowania, miał kształt prostokąta o zaokrąglonych narożach i wymiary 1,1×1,8 m. W stropie obiektu znajdowała się warstwa próchnicy przemieszanej z gruzem ceglany i grudkami zaprawy wapiennej. Obiekt ten, niedatowany, niszczył pochówki na poziomach I–V (Konczewski i in. 2000, s. 120–121). Natomiast jako obiekt 13, nieregularny i o wymiarach 1,7×2,1 m, określono 2 niewielkie filary fundamentowe wzniesione z cegieł gotyckich łączonych gotycką zaprawą. Datowano go na 2. połowę XIII–początek XIV w. na podstawie znalezionej we wkopie ceramiki naczyniowej. Podobnie jak obiekt 12, naruszał on pochówki z poziomów I–V (Konczewski i in. 2000, s. 121).

Z uwagi na występowanie w omówionych obiektach i niektórych pochówkach zaprawy określonej jako „gotycka” oraz na datowanie obiektów (poł. XIII–pocz. XIV w.) należy wziąć pod uwagę 2 etapy przebudów kościoła św. Wojciecha. Pierwszy z nich to wzniesienie wczesnogotyckiego kościoła przeznaczonego dla dominikanów. Etap ten, datowany na 1250–1270 r., obejmował budowę nowej jed-

noprzestrzennej nawy z transeptem. Natomiast kolejny to rozbudowa poaugustiańskiego prezbiterium, rozpoczęta w 1295 r. i zakończona konsekracją całej budowli przez wrocławskiego biskupa Nankera w 1330 r. (Czechowicz, 1997, s. 17). Z rozważań tych należy wyłączyć prace związane z nadbudową nawy i transeptu datowane na 1488–1500 r., z uwagi na niewystępowanie w grobach materiałów o metryce XV-wiecznej.

Obecnie nie posiadamy żadnych źródeł historycznych ani archeologicznych, które świadczyłyby, iż omawiany cmentarz mógł być użytkowany w późnych fazach średniowiecza i w okresie nowożytnym¹⁶. Na planie Weinerów z 1562 r. cmentarzami były zapewne tereny zielone otaczające kościół, jak np. „Nieubegrebnus” wokół kościoła Salwatora, cmentarze przy kościołach św. Krzysztofa czy św. Barbary. Natomiast przy klasztorze dominikanów tereny pokryte zielenią znajdowały się jedynie między kościołem św. Wojciecha a kościołem św. Katarzyny należącym do dominikanek, w wirydarzu klasztoru dominikanów oraz na niewielkim skrawku między budynkami gospodarczymi (?), południowym skrzydłem klasztoru (wzniesionym w 1465 r.) oraz brzegiem Odry. Teren przy południowej ścianie kościoła św. Wojciecha, ograniczony przez budynki mieszkalne i mur, pełnił już wtedy raczej funkcję dziedzińca/placu kościelnego. Nie można wykluczyć, że cmentarz funkcjonował po północnej stronie kościoła, choć hipotezę tę potwierdziłyby dopiero badania archeologiczne.

* * *

Zakres prac wykopaliskowych prowadzonych w okolicach obecnego placu Dominikańskiego umożliwił szersze spojrzenie na organizację przestrzenną i funkcjonowanie cmentarza we Wrocławiu w okresie przedlokacyjnym i wczesnomiejskim. Wyniki badań na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha dostarczyły wielu informacji o średniowiecznym rytuale pogrzebowym oraz pozwoliły na zweryfikowanie niektórych hipotez.

Przede wszystkim, jak stwierdzono, pierwotny cmentarz zajmował znaczny obszar. Powszechnie przyjmuje się, iż średniowieczne cmentarze przykościelne miały ograniczoną powierzchnię. W przypadku tego cmentarza można zauważyć, że ograniczenie jego przestrzeni użytkowej nastąpiło chyba w momencie lokacji i rozplanowywania miasta, a z całą pewnością wraz z budową fortyfikacji miej-

skich w 2. poł. XIII w. Początkowo zaś funkcjonował jako rozległe pole grzebalne.

Czas funkcjonowania tego cmentarza w świetle zabytków na nim odkrytych oraz źródeł pisanych można określić na początek XII–połowę XIV wieku. Na obecnym etapie badań nie potrafimy odpowiedzieć, dlaczego zaprzestano jego użytkowania po połowie XIV w.

Pochówki odkryte na późniejszych parcelach placu Dominikańskiego i Kacerska Górka, pod ulicą św. Katarzyny i przy ul. Krawieckiej najprawdopodobniej stanowiły starszą, „augustiańską” część cmentarza. Mogą do nich również należeć najniższe poziomy pochówków odkryte w obrębie alei J. Słowackiego

¹⁶ W zachowanych księgach metrykalnych zapiski dotyczące pogrzebów pochodzą dopiero z 1700 r. (Pater 1998, s. 44).

(poziomy VI–VIII). W tej partii cmentarza znajdowały się groby, w których zmarli byli pochowani niezgodnie z obowiązującym chrześcijańskim rytuałem pogrzebowym, z głowami skierowanymi na wschód czy południe. Tam także wystąpiły pochówki wyposażone w narzędzia. Zjawiska te, występujące na cmentarzysku przykościelnym, H. Zoll-Adamikowa (1971, s. 127–133) była skłonna uznać za świadczące o przejściowym charakterze cmentarza, łączącego cechy przedchrześcijańskiego i kościelnego obrządku pogrzebowego.

Po wybudowaniu muru miejskiego obszar przeznaczony na cele grzebalne został ograniczony, jak wcześniej wspomniano, do najbliższego otoczenia kościoła. Wcześniej wymienione partie cmentarza zostały zagospodarowane przez osadników¹⁷. Groby odkryte w alei J. Słowackiego stanowią najprawdopodobniej część cmentarza przyklasztornego, jako że, przypomnijmy, po roku 1226 kościół św. Wojciecha został przekazany dominikanom. Hipotezę o późniejszej chronologii tych grobów potwierdzają znalezione w zasypie jam fragmenty ceramiki naczyniowej oraz gruzu budowlanego.

Zdecydowana większość grobów wykazuje cechy pochówku chrześcijańskiego. Prawie 90% zmarłych zostało pochowanych z głowami skierowanymi za zachód. Konstrukcje drewniane – odstępujemy tutaj od nazywania trumnami wszystkich znalezionych w grobach śladów drewna – odkryto w ponad połowie grobów, na wszystkich partiach cmentarza. Wyposażenie wystąpiło tylko w 11 grobach, przy czym jego część stanowiły części stroju, a więc nie dary *sensu stricto*.

W okresie „augustiańskim” był to cmentarz przeznaczony dla mieszkańców osady lewobrzeżnej. Ówczesny kościół św. Wojciecha był wówczas świątynią parafialną dla tej części przedlokacyjnego Wrocławia. Natomiast pochówki odkryte w pobliżu kościoła stanowiły najprawdopodobniej, jak wspomniano wcześniej, część cmentarza przyklasztornego. Miejsce wiecznego spoczynku znajdowali tam ludzie, którzy sami je wybrali, niezależnie od przynależności parafialnej. Że nie był to cmentarz

przeznaczony dla zakonników, wskazują na to obecne tam pochówki kobiet. Nie wiemy, w którym miejscu założono cmentarz zakonny. Być może znajdował się on w okolicy prezbiterium bądź po północnej stronie kościoła. Jest to jednak jedynie hipoteza niepoparta żadnymi dowodami.

W podobnym przedziale czasowym (połowa XII–połowa XIII w.) funkcjonował we Wrocławiu cmentarz przy kościele św. Wincentego w klasztorze premonstratensów na Ołbinie. Stanowisko to było badane w latach 70. i 80. XX w. (Piekalski 1991, tam starsza literatura). W trakcie prac wykopaliskowych odkryto tam 230 pochówków zlokalizowanych przy południowej ścianie oraz wschodnim zamknięciu kościoła. Zinterpretowano je jako część cmentarza parafialnego dla ludności świeckiej zamieszkującej Ołbin, ewentualnie również dla świeckich sług klasztoru. Kilka cech diagnostycznych tego stanowiska jest podobnych do tych stwierdzonych na cmentarzysku przy kościele św. Wojciecha: założenie cmentarza przy obiekcie sakralnym, chowanie zmarłych ułożonych głowami za zachód, obecność konstrukcji drewnianych w ponad połowie grobów, niski odsetek grobów wyposażonych. Widoczne są też różnice. Na cmentarzu przy kościele św. Wojciecha odkryto pochówki, w których zmarli byli ułożeni głowami na wschód bądź na południe, na Ołbinie orientacja zachodnia była konsekwentnie przestrzegana. Na cmentarzysku ołbińskim oprócz konstrukcji drewnianych w grobach stwierdzono też obecność grobowca i obstaw jam grobowych wykonanych z elementów ceramiki budowlanej – cegieł i płytek posadzkowych (Piekalski 1991, s. 51–52). Takich konstrukcji na stanowisku na placu Dominikańskim nie zaobserwowano. Ponadto asortyment przedmiotów odkrytych w grobach przy kościele św. Wincentego był bardzo skromny – kabłączki skroniowe, pierścionki i jedna sprzączka do pasa wykonana z brązu, chociaż odsetek grobów wyposażonych był nieco wyższy niż przy św. Wojciechu (odpowiednio: 17 grobów czyli 7% zbadanych oraz 11 grobów czyli 5,4%). Natomiast w pochówkach przy kościele św. Wojciecha znaleziono kilka egzemplarzy narzędzi (noże, krzesiwo, osetka). Rozbieżności te mogą wynikać z pewnych różnic w obrządku pogrzebowym, a być może również z odmiennej pozycji społecznej pochowanych ludzi.

¹⁷ Ciekawym, choć trudnym do rozstrzygnięcia, wydaje się zagadnienie, czy od zaprzestania grzebania zmarłych do przejęcia danego obszaru na cele gospodarcze musiał minąć określony czas.

KATALOG POCHÓWKÓW

Grób 1 (I/1992). Pochówek zniszczony przez obiekt 3/6/1992. Stwierdzono fragment jamy grobowej o zarysie prostokąta z zaokrąglonymi narożami, o zachowanej długości 0,90 m i szer. 0,55 m. W jej obrębie stwierdzono konstrukcję drewnianą o zarysie prostokątnym, o zachowanej długości 0,65 m i szer. 0,35 m. Na desce spodniej znajdowała się czaszka osobnika o płci i wieku nieokreślonym (ryc. 7). Sądząc z układu jamy grobowej, zmarły pochowany był głową na NW. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 2 (II/1992). Pochówek częściowo zniszczony przez wkop na rurę kanalizacyjną. Stwierdzono prostokątny zarys jamy grobowej, o zaokrąglonych narożach, długości 2,1 m, szer. 0,6 m. W jej obrębie stwierdzono konstrukcję drewnianą o zarysie prostokątnym, długości 1,9 m, szer. 0,3 m. Na desce spodniej odkryto szkielet dorosłego mężczyzny, czaszką skierowaną na NW (ryc. 7). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 3 (III/1992). Pochówek częściowo zniszczony przez wkop fundamentowy. Zarejestrowano fragment jamy grobowej o zarysie prostokąta z zaokrąglonymi narożami, szer. 0,8 m i zachowanej długości 1,55 m. W jej obrębie stwierdzono konstrukcję drewnianą o zarysie prostokątnym, szer. 0,47 m, zachowaną długość 1,25 m. Na desce spodniej znajdował się szkielet osobnika dorosłego, czaszką skierowaną, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, na NW (ryc. 8). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 4 (IV/1992). Pochówek częściowo zniszczony przez obiekt 7/3/1992. Odkryto fragment jamy grobowej o zarysie prostokątnym z zaokrąglonymi narożami, szer. 0,80 m, zachowana długość 1,80 m. W jej obrębie stwierdzono pozostałość konstrukcji drewnianej o zarysie prostokątnym, szer. 0,40 m, zachowana długość 1,50 m. Szkielet kobiety w wieku *adultus* ułożony był na wznak, kości rąk wyciągnięte wzdłuż boków, czaszką skierowaną na NW (ryc. 8). Po obu stronach czaszki stwierdzono po jednym kabłączku skroniowym:

1. esowaty kabłączek wykonany z ołowiu, szer. wewn. 1,7 cm (ryc. 87 A)
2. esowaty kabłączek z ołowiu. Zabytek nie zachował się.

Grób 5 (V/1992). Pochówek w znacznej mierze zniszczony. Zidentyfikowano fragment jamy grobowej o zarysie prostokątnym i zaokrąglonych narożach, szer. 0,70 m, zachowana długość 0,45 m. W jej obrębie stwierdzono pozostałość konstrukcji drewnianej o zarysie prostokątnym, szer. 0,45 m, zachowana długość 0,35 m. Zachowany fragment jamy grobowej oraz odkryta czaszka pozwalają sądzić, że zmarły skierowany był głową na NW (ryc. 9). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 6 (VI/1992). Pochówek uszkodzony przez dwa wkopy. Odsłonięto częściowo zarys jamy grobowej o szer. 0,60 m. W jej obrębie stwierdzono konstrukcję drewnianą: ścianki boczne o rozstawie 0,40 m i ślady drewna z deski wierzchniej. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był, jak można sądzić z układu zachowanych kości, czaszką na NW, kości prawej ręki na miednicy, kości lewej wyciągnięte wzdłuż boku (ryc. 9). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 7 (VII/1992). Pochówek uszkodzony przez obiekt 7/3/1992 oraz przez wkop fundamentowy. Odkryto jedynie fragment kończyny dolnej (ryc. 9). Zmarły został prawdopodobnie pochowany głową na E. Nie stwierdzono wyposażenia.

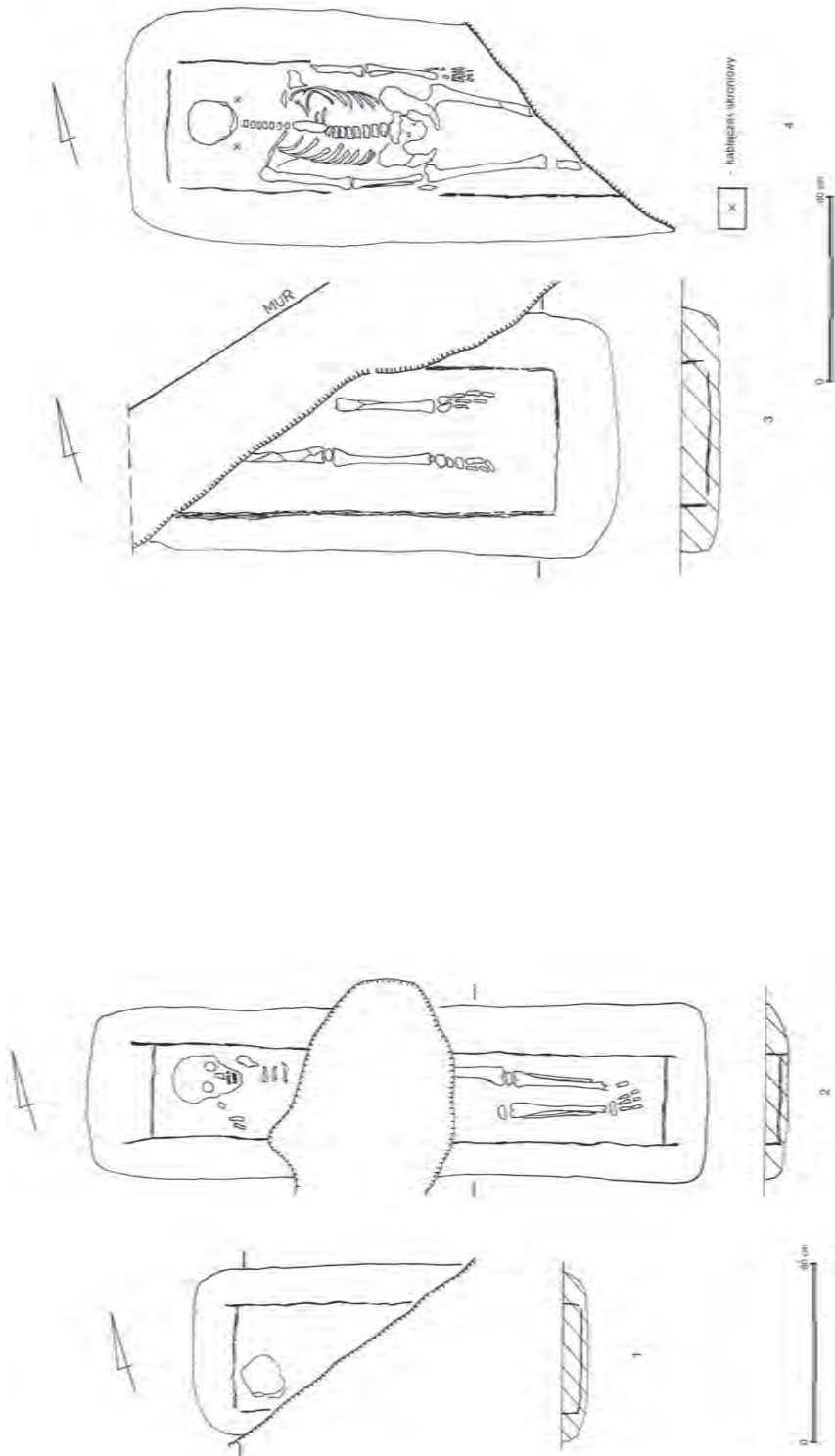
Grób 8 (VIII/1992). Nie zarejestrowano zarysu jamy grobowej. Po prawej stronie szkieletu stwierdzono ślad konstrukcji drewnianej w postaci smużki o długości 1,20 m. Szkielet kobiety w wieku *maturus* ułożony był na wznak, kości rąk wyciągnięte wzdłuż boków, czaszka skierowana na NW (ryc. 10). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 9 (IX/1992). Pochówek częściowo zniszczony, tkwił w profilu pod ceglany murem licującym północną ścianę muru obronnego. W przekroju poprzecznym widoczny był zarys jamy grobowej o szer. 0,70 m i głęb. 0,40 m. W jej obrębie czytelne były resztki konstrukcji drewnianej w postaci dwu prawie pionowych smug i z fragmentem deski przykrywającej, maks. szer. około 0,50 m, głęb. 0,30 m. Odkryto jedynie czaszkę osobnika o płci i wieku nieokreślonym (ryc. 10). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 10 (X/1992). Pochówek częściowo zniszczony przez mur ceglany. Nie zarejestrowano zarysu jamy grobowej. Zachowały się pozostałości konstrukcji drewnianej o zarysie prostokątnym, szer. 0,40 m, zachowana długość 0,85 m. Szkielet mężczyzny (?) w wieku *maturus* ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 10). Nie stwierdzono wyposażenia.

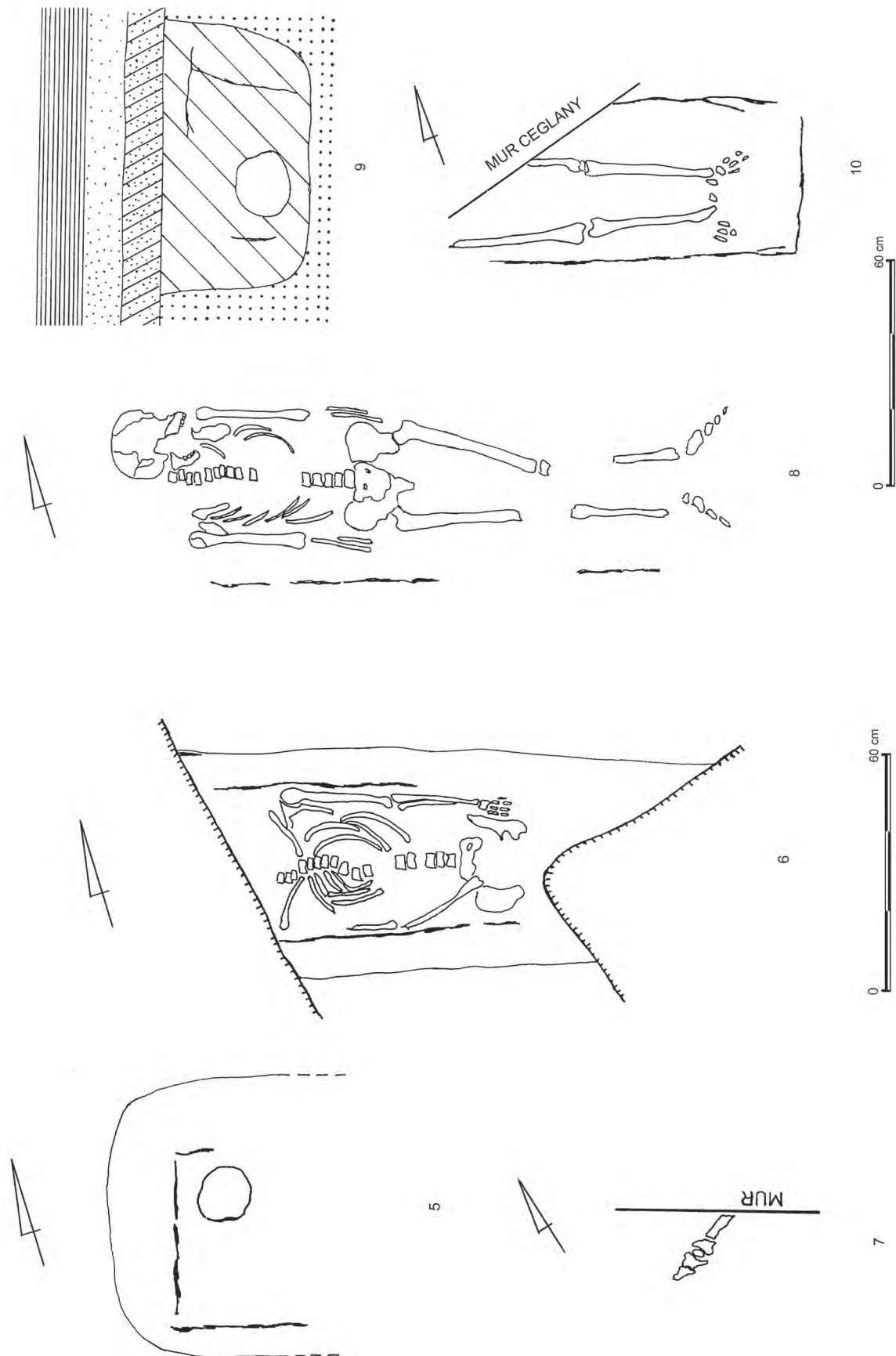
Grób 11 (XI/1992). Odkryto jedynie owalny zarys jamy grobowej (?) o długości 1,70 m i szer. 0,50 m zorientowany osią dłuższą po linii NW–SE. Nie stwierdzono ani kości, ani wyposażenia.

Grób 12 (XII/1992). Odkryto jamę grobową o zarysie prostokątnym z zaokrąglonymi narożami, długości 1,70, szer. 0,50 m. Po lewej stronie zmarłego wystąpiła smużka ciemnej próchnicy o długości 1,0 m – ślad konstrukcji drewnianej. Szkielet kobiety w wieku *maturus* ułożony był na wznak, czaszka na W, kości rąk wyciągnięte wzdłuż boków (ryc. 11). Nie stwierdzono wyposażenia.



Ryc. 7. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 1, 2

Ryc. 8. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 3, 4



Ryc. 10. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 8, 9, 10

Ryc. 9. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 5, 6, 7

Grób 13 (XIII/1992). Pochówek częściowo zniszczony przez mur ceglany. Nie zarejestrowano zarysu jamy grobowej. Szkielet dziecka w wieku *infans II* ułożony był czaszką na SE (ryc. 11). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 14 (XIV/1992). Pochówek częściowo zniszczony przez wkop. Nie zarejestrowano zarysu jamy grobowej. Szkielet kobiety ułożony był czaszką na E, kości rąk ułożone na miednicy (ryc. 11). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 15 (XV/1992). Pochówek częściowo zniszczony przez mur i grób 16. Nie odkryto zarysu jamy grobowej. Odkryto jedynie prawą kończynę dolną. Jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, zmarły pochowany był czaszką na W (ryc. 12). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 16 (XVI/1992). Przy lewym boku kobiety pochowanej w grobie 14 odsłonięto prostokątny zarys drewnianej konstrukcji o dług. 0,40 m i szer. 0,20 m, a w niej ślady kości pięciomiesięcznego płodu (ryc. 11). Brak wspólnego zarysu jamy grobowej i pewne oddalenie grobu dziecka nie pozwalają jednoznacznie uznać grobów 14 i 16 za pochówek podwójny. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 17 (XVII/1992). Pochówek częściowo zniszczony przez mur i wkop, tkwił w profilu. Pod murem, w profilu widoczne były ścianki boczne i deska spodnia konstrukcji drewnianej. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na W (ryc. 12). Na wysokości pasa odkryto okucie pochwy noża:

1. fragment brązowego okucia pochewki noża, przedstawiającego stylizowaną głowę zwierzęcia; długość – 4,2 cm, szerokość – 1,8 cm (ryc. 91).

Grób 18 (XVIII/1992). Pochówek częściowo zniszczony przez wkop. Zadokumentowano prostokątny zarys jamy grobowej o zaokrąglonych narożach, dług. 2,00 m, szer. 0,45 m. Szkielet mężczyzny w wieku *adultus* ułożony był czaszką na W (ryc. 13). W zniszczonej partii jamy grobowej odkryto wisiorzek dzwoneczkowaty:

1. kulisty wisiorzek dzwoneczkowaty z brązu. Średnica – 1,4 cm. (jego związek z grobem nie jest pewny; ryc. 87 D).

Grób 19 (XIX/1992). Pochówek częściowo zniszczony przez mur i obiekt 20/5/1992.

Odsłonięto częściowo zarys jamy grobowej o szer. 0,60 m. W jej obrębie fragmentarycznie zachowane ślady konstrukcji drewnianej o szer. 0,40 m. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 12). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 20 (XX/1992). Pochówek częściowo zniszczony przez mur, co spowodowało, że czaszkę odkryto ułożoną wtórnie w okolicy prawego ramienia. Szkielet dziec-

ka w wieku *infans I* ułożony był pierwotnie czaszką na SE (ryc. 13). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 21 (XXI/1992). Pochówek w profilu, pod fundamentem łupiny muru obronnego, zniszczony przez wewnętrzną ceglana ścianą podbicia muru obronnego w trakcie budowy piwnicy we wnętrzu łupiny. W profilu czytelne dno o szer. 0,30 m, wieko o szer. 0,32 m i ścianka boczna trumny o wys. 0,10 m. W jej obrębie resztki szkieletu (ryc. 14). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 22 (XXII/1992). Pochówek zniszczony podobnie jak grób 21. Zadokumentowano fragment deski spodniej o szer. 0,50 m, a na niej resztki szkieletu (ryc. 14). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 23 (XXIII/1992). Pochówek zniszczony podobnie jak grób 21. Znalaziono deskę spodnią o szer. 0,36 m i ściankę boczną o wys. 0,08 m. Na desce spodniej resztki szkieletu (ryc. 14). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 24 (XXIV/1992). Pochówek zniszczony podobnie jak grób 21. Odsłonięto deskę spodnią o szer. 0,40 m i ścianki boczne o maks. wys. 0,20 cm. Na desce spodniej resztki szkieletu (ryc. 14). Nie stwierdzono wyposażenia.

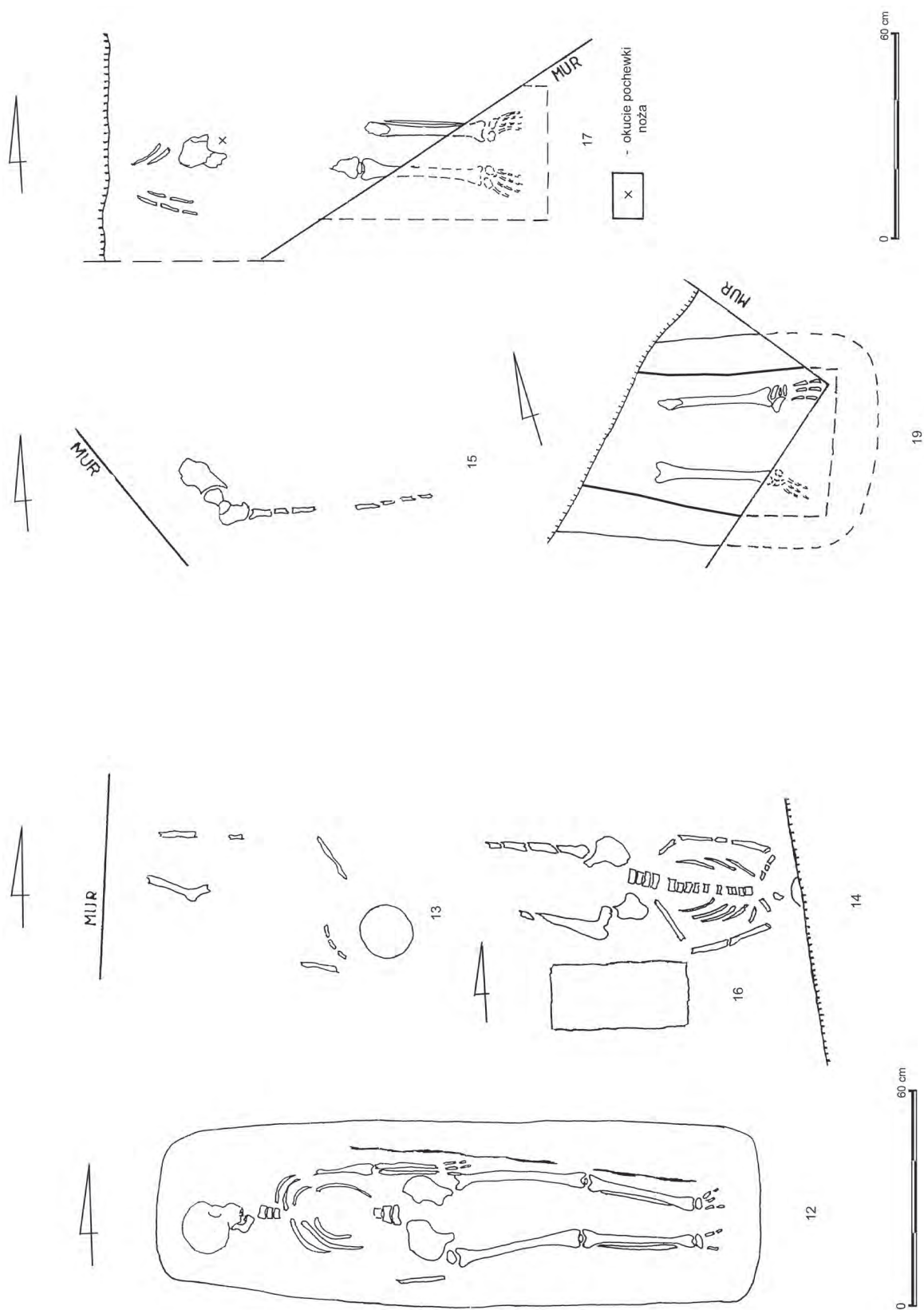
Grób 25 (obiekt 8/1992 = grób XXV/1992). Pochówek tkwił w profilu wykopu od strony ulicy (ryc. 15). Ze względu na możliwość obsunięcia się profilu, grób ten nie był eksplorowany.

Grób 26 (obiekt 9/1992 = grób XXVI/1992). Pochówek tkwił w profilu wykopu od strony ulicy (ryc. 15). Ze względu na możliwość obsunięcia się profilu, grób ten nie był eksplorowany.

Grób 27 (obiekt 3/1992 = grób XXVII/1992). Pochówek pod płytą okienną, zniszczony przez wkop pod studzienkę kolektora ściekowego i wkop pod mur posesji 37. Na spodzie jamy stwierdzono zaciemnienie – ślad deski spodniej (ryc. 15). Na niej szkielet osobnika dorosłego, czaszka skierowany na NW. Nie stwierdzono wyposażenia.

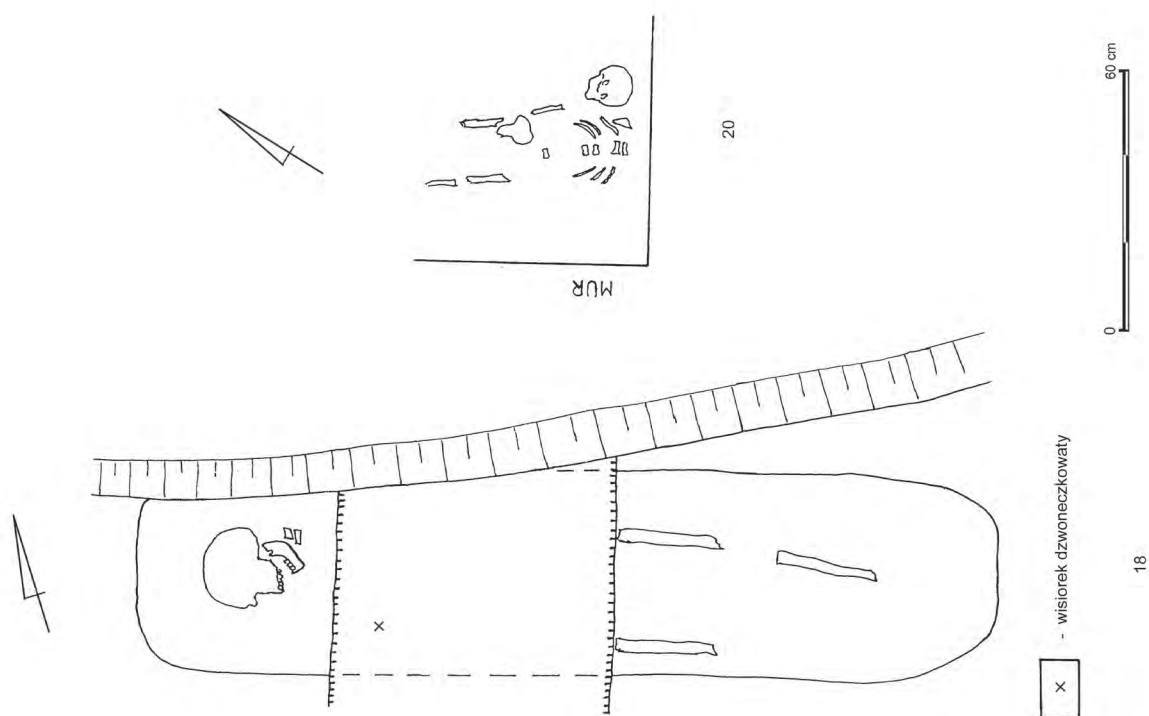
Grób 28 (obiekt 4/1992 = grób XXVIII/1992). Pochówek tkwił w profilu. Na spodzie jamy grobowej stwierdzono ślady deski, na niej szkielet mężczyzny (?) przykryty deską, czaszką skierowany na SE (ryc. 16). Odstęp między deską spodnią i wierzchnią wnosił około 16 cm. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 29 (obiekt 5/1992 = grób XXIX/1992). Tkwił w profilu. Zarejestrowano jedynie pozostałość jamy grobowej o szer. 0,80 m. Na spodzie jamy stwierdzono pozostałości deski, która mogła jednak pochodzić z położonego niżej grobu 30, stanowiąc deskę przykrywającą. Odkryto resztki szkieletu przykryte deską (ryc. 16). Nie stwierdzono wyposażenia.

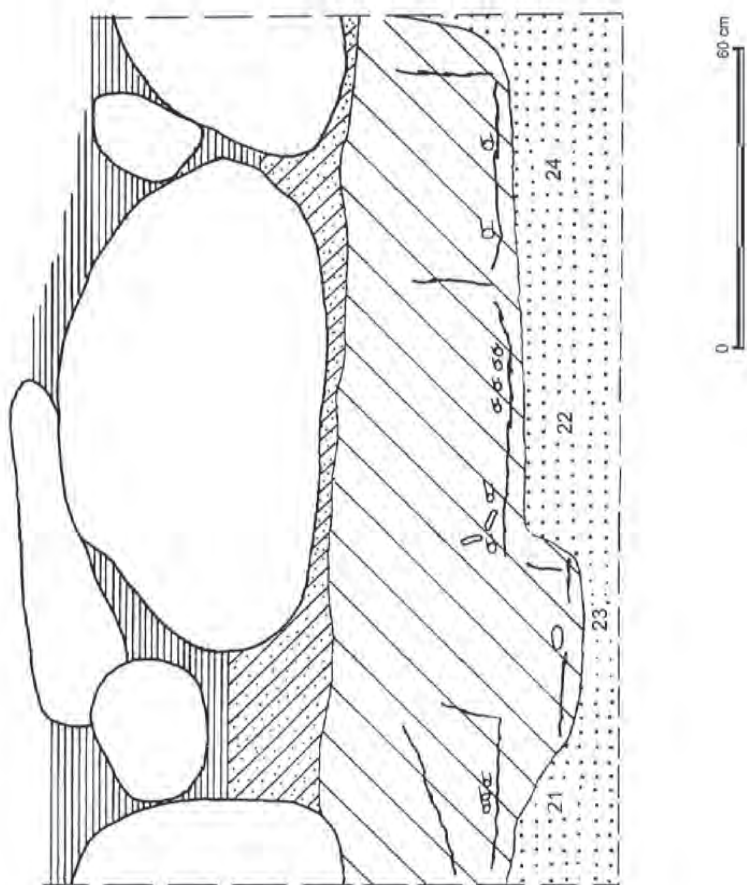


Ryc. 11. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 12, 13, 14, 16

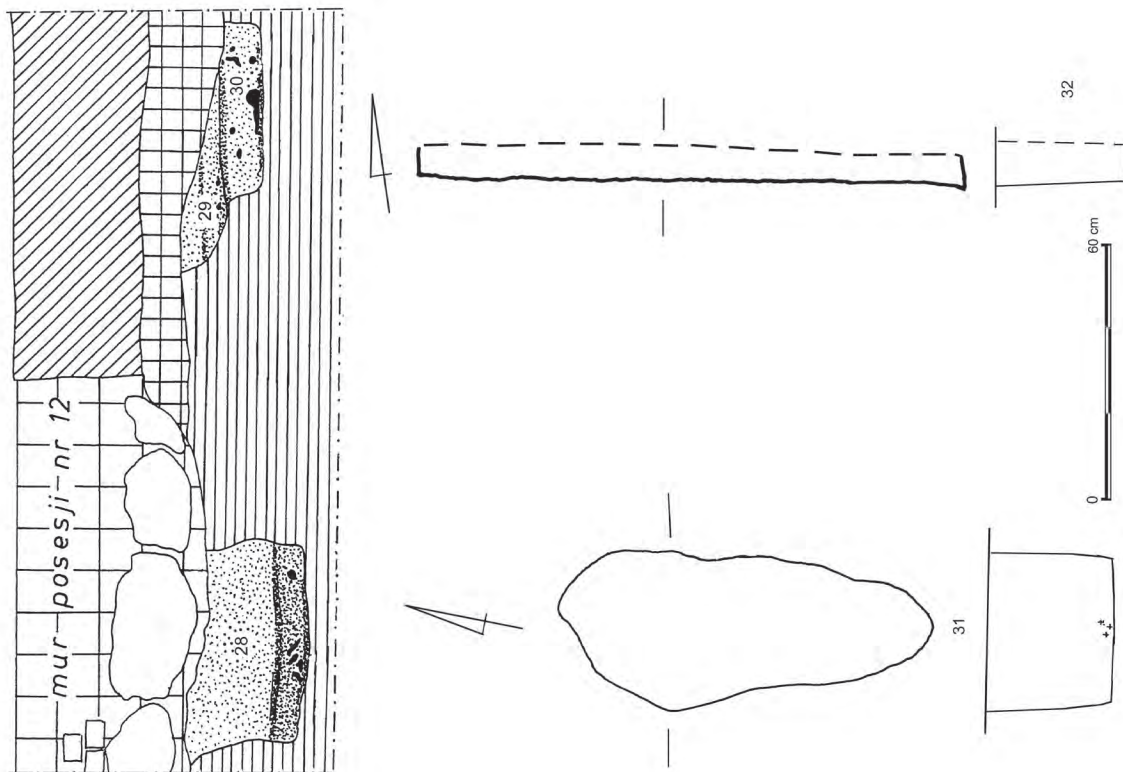
Ryc. 12. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 15, 17, 19



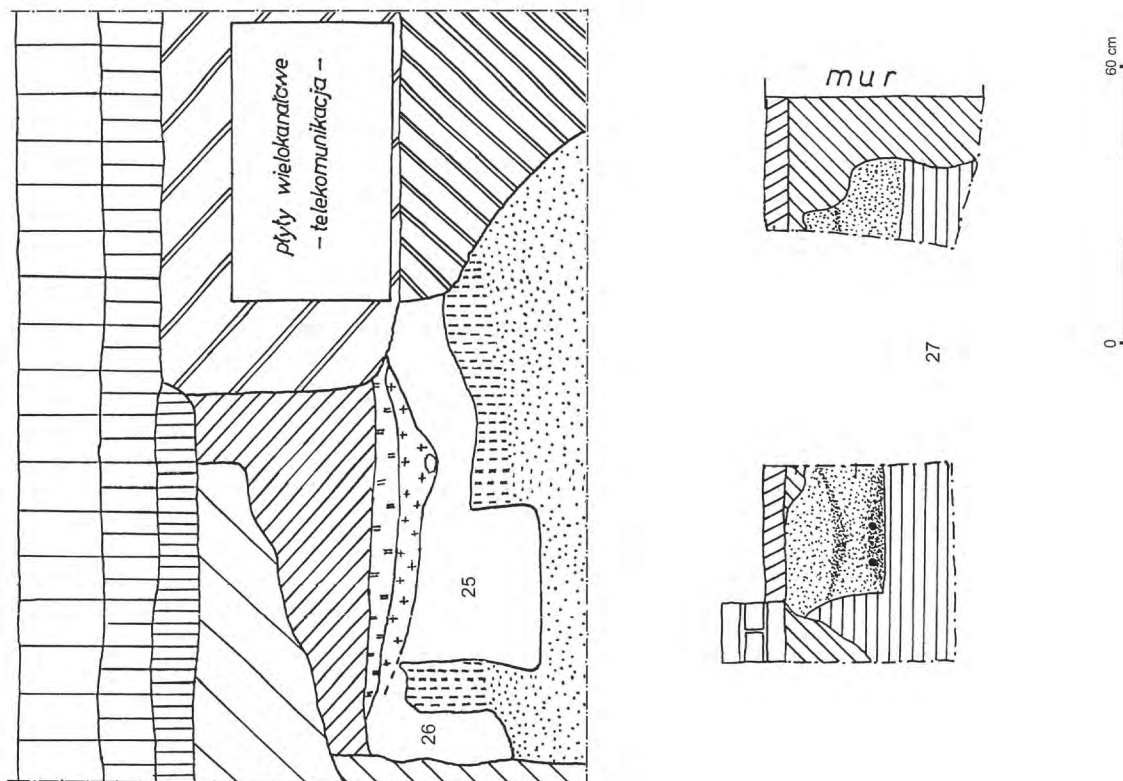
Ryc. 13. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 18, 20



Ryc. 14. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 21, 22, 23, 24



Ryc. 16. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 28, 29, 30, 31, 32



Ryc. 15. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 25, 26, 27

Grób 30 (obiekt 6/1992 = grób XXX/1992). Tkwił w profilu, pod grobem 29. Zarejestrowano jamę grobową o prawie pionowych ściankach. Na dnie jamy ślad po desce, na niej resztki szkieletu mężczyzny (?) przykryte być może deską (por. grób 29, ryc. 16). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 31 (obiekt 3/1992). Zarejestrowano nieregularnie owalny zarys jamy grobowej o długości 0,90 m i szer. maks. 0,35 m, zorientowane wg osi N–S. W przekroju poprzecznym ścianki jamy prawie pionowe, na dnie, na głęb. 0,28 m znaleziono 2 kręgi lędźwiowe (ryc. 16). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 32 (obiekt 6/1992). Pochówek tkwił w profilu, poważnie zniszczony przez obiekt 2/1992 i wkop. Natrafiono na fragment jamy grobowej o zarysie prostokątnym, długości 1,30 m, zachowana szer. 0,10 m. W przekroju jama regularnie prostokątna o głęb. 0,30 m (ryc. 16). Stwierdzono jedynie kości pochodzące co najmniej od dwóch osobników, w tym jednego w wieku ok. 15–20 lat.

Grób 33 (1/1999). Udało się zadokumentować spodnią partię jamy grobowej, o zarysie w przybliżeniu prostokątnym i wymiarach 1,43×0,42 m. Od strony N widoczna smuga drewna o szer. 0,02 m i długości 1,36 m. Szkielet płci nieokreślonej, w wieku *adultus*, bez czaszki i kończyn górnych, ułożony był, jak można sądzić z układu pozostałych kości, czaszką na W (ryc. 17, 68). Grób ten zniszczył pochówek 40, a sam został przecięty przez grób 47. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 34 (2/1999). Od strony W zniszczony przez wkop budowlany. Zarejestrowano jamę grobową o zarysie w przybliżeniu prostokątnym i zachowanych wymiarach 0,92×0,42 m. W obrębie jamy grobowej czytelna była też warstewka drewna o szer. 2 cm, o zarysie lekko trapezowatym i długości 0,88 m oraz szer. 0,25–0,40 m. Zachowały się jedynie kończyny dolne szkieletu o płci i wieku nieokreślonym. Sądząc z układu zachowanych kości, zmarły skierowany był głową na W (ryc. 17, 68). Na wysokości bioder znajdowały się 2 czaszki, będące w wypełnisku wkopu niszczącego grób. Pochówek przecięty częściowo przez grób 41 oraz wkopy dla innych grobów. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 35 (3/1999). Od strony W zniszczony przez wkop budowlany. Zadokumentowano fragmentarycznie zarys jamy grobowej o długości 1 m i szer. 0,5 m. W obrębie jamy czytelna była warstewka drewna grubości 2 cm, o zarysie w przybliżeniu prostokątnym i długości 0,92 oraz szer. 0,36 m. Szkielet płci żeńskiej w wieku *adultus* był źle zachowany (brak czaszki i podudzi) i sądząc z układu zachowanych kości, czaszką ułożony był na NW (ryc. 17, 68). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 36 (4/1999). Jama grobowa w przybliżeniu owalna, o długości 1,53 m i szer. 0,65 m. W jej obrębie, wzdłuż

szkieletu zachowane warstewki drewna o szer. 2 cm. Zachowana długość smużki 1,45 m, rozstaw 0,45 m. Dobrze zachowany szkielet mężczyzny w wieku *maturus* spoczywał w pozycji na wznak, z kośćmi rąk ułożonymi wzdłuż boków, czaszką skierowaną na NW (ryc. 18, 68). Pochówek ten przecina grób 50. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 37 (5/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Widoczna była prostokątna konstrukcja drewniana, zachowana w postaci smużki o szer. 2 cm. Od SE szkielet jak i konstrukcja drewniana przecięta przez mur. Długość zachowanej konstrukcji 1,4 m, szer. 0,52 m. Dość dobrze zachowany szkielet (brak kości podudzi) kobiety w wieku *adultus* ułożony na wznak, czaszka skierowana na W, kości rąk ułożone wzdłuż boków (ryc. 18). Nie stwierdzono wyposażenia.

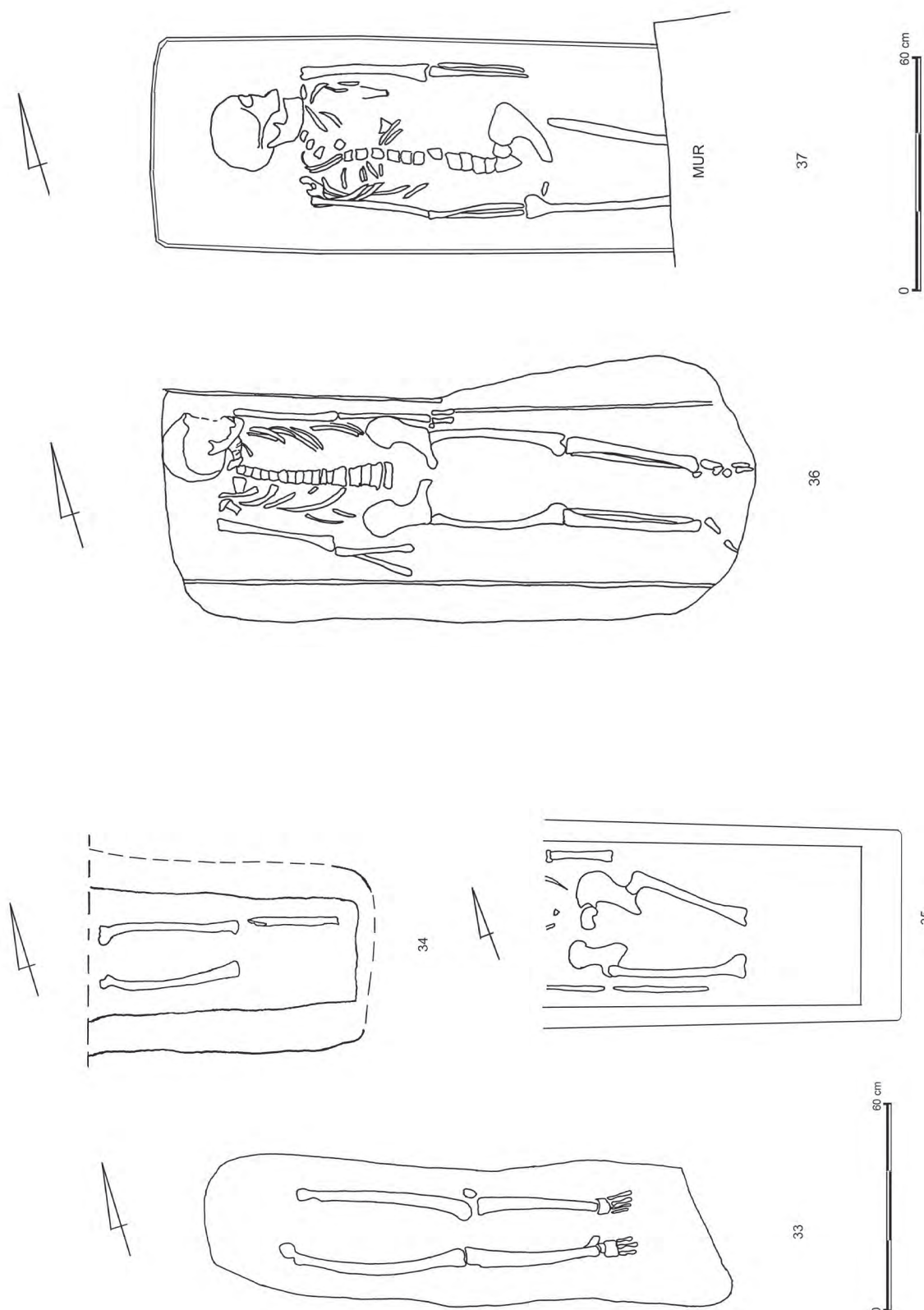
Grób 38 (6/1999). Pochówek silnie zniszczony przez wkop budowlany. Udało się uchwycić jedynie NW narożnik zarysu konstrukcji drewnianej w postaci warstewki próchnicy o szer. 2 cm i długości 0,38 (ścianka W) oraz 0,34 m (ścianka N). Wewnątrz konstrukcji drewnianej zalegała próchnica z gruzem ceglanym. Nie stwierdzono szkieletu ani wyposażenia.

Grób 39 (7/1999). Pochówek zniszczony przez fundament ceglany i wkop budowlany. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Stwierdzono ślady konstrukcji drewnianej w postaci warstewki próchnicy o szer. 1 cm. Zachowana długość konstrukcji 0,78 m, szer. 0,54 m. Górna partia szkieletu kobiety w wieku *adultus/maturus* ułożona na wznak, kończyny górne ułożone wzdłuż boków, czaszka skierowana na NW (ryc. 19, 68). Po obu stronach czaszki stwierdzono po 1 kabłączku skroniowym, na drugim kręgu szyjnym leżała moneta:

1. esowaty kabłączek ze srebra (?); wewn. średnica – 7 cm (ryc. 86),
2. fragment esowatego kabłączka (?) (ryc. 86),
3. denar krzyżowy (typ 991 wg Gumowskiego 1939) (ryc. 90).

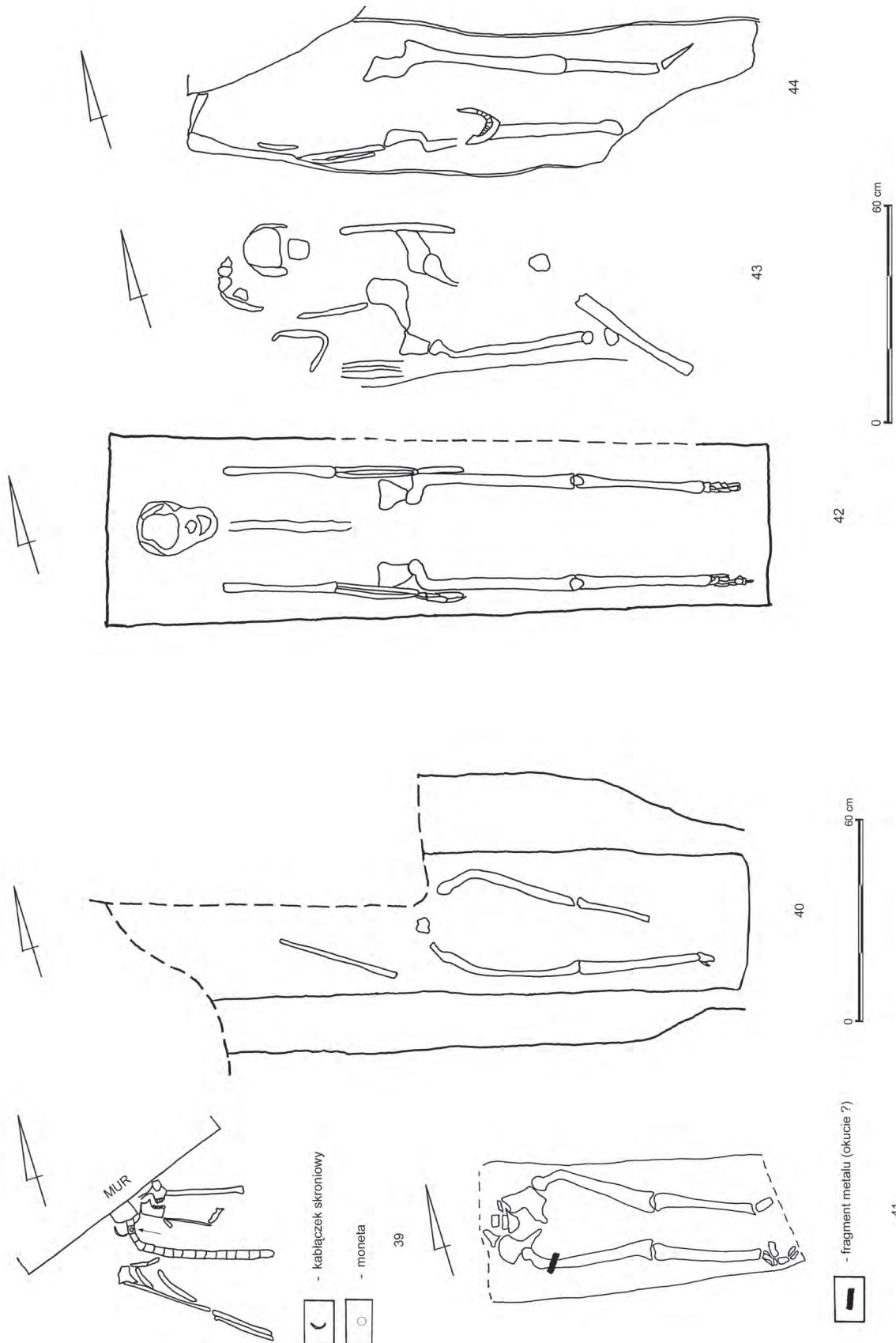
Grób 40 (8/1999). Pochówek zniszczony częściowo przez groby 33 i 47. Jama grobowa nieregularnie owalna o szer. 0,7 m i zachowanej długości 1,8 m. W jej obrębie wyraźnie czytelna konstrukcja drewniana w postaci smużki o szer. 2 cm, o rzucie prostokątnym, zachowanej długości 1,95 m i szer. 0,80 m. Szkielet osobnika dorosłego, bez czaszki i lewej kończyny górnej ułożony był pierwotnie głową na W (ryc. 19, 68). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 41 (9/1999). Od strony E pochówek zniszczony przez grób 43, a od W przez wkop budowlany. Zachowały się pozostałości konstrukcji drewnianej w postaci dwu smug o długości ok. 0,95 m i rozstawie 0,4 m. Jak można sądzić z zachowanej, dolnej partii szkieletu, zmarły, osobnik dorosły, pierwotnie ułożony był głową na W (ryc. 19, 68). W jamie grobowej odkryto 1 fragm. ceramiki na-



Ryc. 18. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 36, 37

Ryc. 17. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 33, 34, 35



Ryc. 20. Wrocław – Stare Miasto, Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 42, 43, 44

Ryc. 19. Wrocław – Stare Miasto, Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 39, 40, 41

czyniowej z XIII w., a na prawym udzie znajdował się żelazny przedmiot – okucie trumny (?) (ryc. 19, 68).

Grób 42 (10/1999). Nawarstwił się na pochówek 49, nad nim zaś zalegał grób 37. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Stwierdzono pozostałość konstrukcji drewnianej o zarysie regularnie prostokątnym i szer. ścianki 2 cm. Dług. konstrukcji – 1,85 m, szer. – 0,55 m. Szkielet dorosłego mężczyzny (?) ułożony był na wznak, z kośćmi rąk wyciągniętymi wzdłuż boków, czaszką skierowany na NW (ryc. 20, 68). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 43 (11/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Układ anatomiczny częściowo naruszony. Szkielet mężczyzny (?) w wieku wczesny *adultus* skierowany był czaszką na NW (ryc. 20, 68). Pochówek ten zniszczył grób 41 i zalegający poniżej grób 50, sam zaś został przecięty przez groby 36 i 44. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 44 (12/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Widoczne były natomiast ślady konstrukcji drewnianej w postaci dwu smug biegnących wzdłuż szkieletu. Układ anatomiczny został naruszony. Jak można sądzić z układu zachowanych kości osobnika dorosłego, zmarły pierwotnie ułożony był głową na NW (ryc. 20, 68). Pochówek ten został przecięty przez grób 36, 40 i 50, sam zaś zniszczył grób 43. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 45 i 45a (13 i 13a/1999). Mniej więcej połowa szkieletu pozostała w profilu. Zarejestrowano częściowo zarys jamy grobowej w kształcie połowy owalu, o dług. 1,5 m i zachowanej szer. 0,18 m. Szkielet dorosłej kobiety ułożony był czaszką na NW. Ponadto w okolicy stóp odsłonięto czaszkę dziecka w wieku *infans I* (ryc. 21, 68). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 46 (14/1999). Pochówek silnie zniszczony przez wkopy: zachowała się jedynie partia środkowa. Zarys jamy grobowej częściowo czytelny wzdłuż osi szkieletu. Wypełnisko jamy stanowiła próchnica przemieszana z gruzem ceglanym. Sądząc z zachowanych kości osobnika dorosłego, szkielet zorientowany był pierwotnie czaszką na NW (ryc. 21, 68). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 47 (15/1999). Pochówek zniszczony przez współczesny wkop budowlany oraz częściowo przez grób 51. Od strony N widoczna smuga próchnicy o szer. 2 cm i dług. 0,9 m – ślad konstrukcji drewnianej, której głęb. wynosiła 0,4 m. Sądząc z zachowanych kości osobnika dorosłego, zmarły ułożony był pierwotnie głową na NW (ryc. 21, 68). Z zasypu nad szkieletem pochodzą 34 fragm. ceramiki naczyniowej z 1. poł. XIII–3. ćw. XIII w.

Grób 48 (16/1999). Pochówek zniszczony przez groby 33 i 44. Odsłonięto prostokątny zarys konstrukcji drewnianej w postaci smugi o szer. 2–3 cm, zachowanej dług.

0,9 m i rozstawie 0,36 m. Szkielet dziecka w wieku *infans I* ułożony był czaszką na NW (ryc. 22, 68). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 49 (17/1999). Silnie zniszczony przez pochówki 35 i 42. Od strony N zachował się fragment smugi – ślad konstrukcji drewnianej. Sądząc z zachowanych kości kończyn dolnych osobnika dorosłego, zmarły pierwotnie ułożony był głową na NW (ryc. 22, 68). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 50 (18/1999). Pochówek zniszczony przez groby 36, 41, 43 i 44, zalegał pod grobem 41. Zachowała się jedynie czaszka osobnika w wieku *adultus* (ryc. 22, 68). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 51 (19/1999). Pochówek wtórny. Prócz kości mężczyzny w wieku *adultus* (ryc. 21, 68) odkryto także kości innych osobników. Jama nieregularnie owalna o wymiarach 0,60×0,45 m, w przekroju niekowata o głęb. 0,3 m. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 52 (20/1999). Pochówek ten nawarstwił się na groby 53 i 61. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Szkielet mężczyzny w wieku *adultus* ułożony na wznak, czaszką skierowany na NW. Kości lewego przedramienia leżały na linii pasa, kości prawego – na miednicy (ryc. 22, 75). Nie stwierdzono wyposażenia.

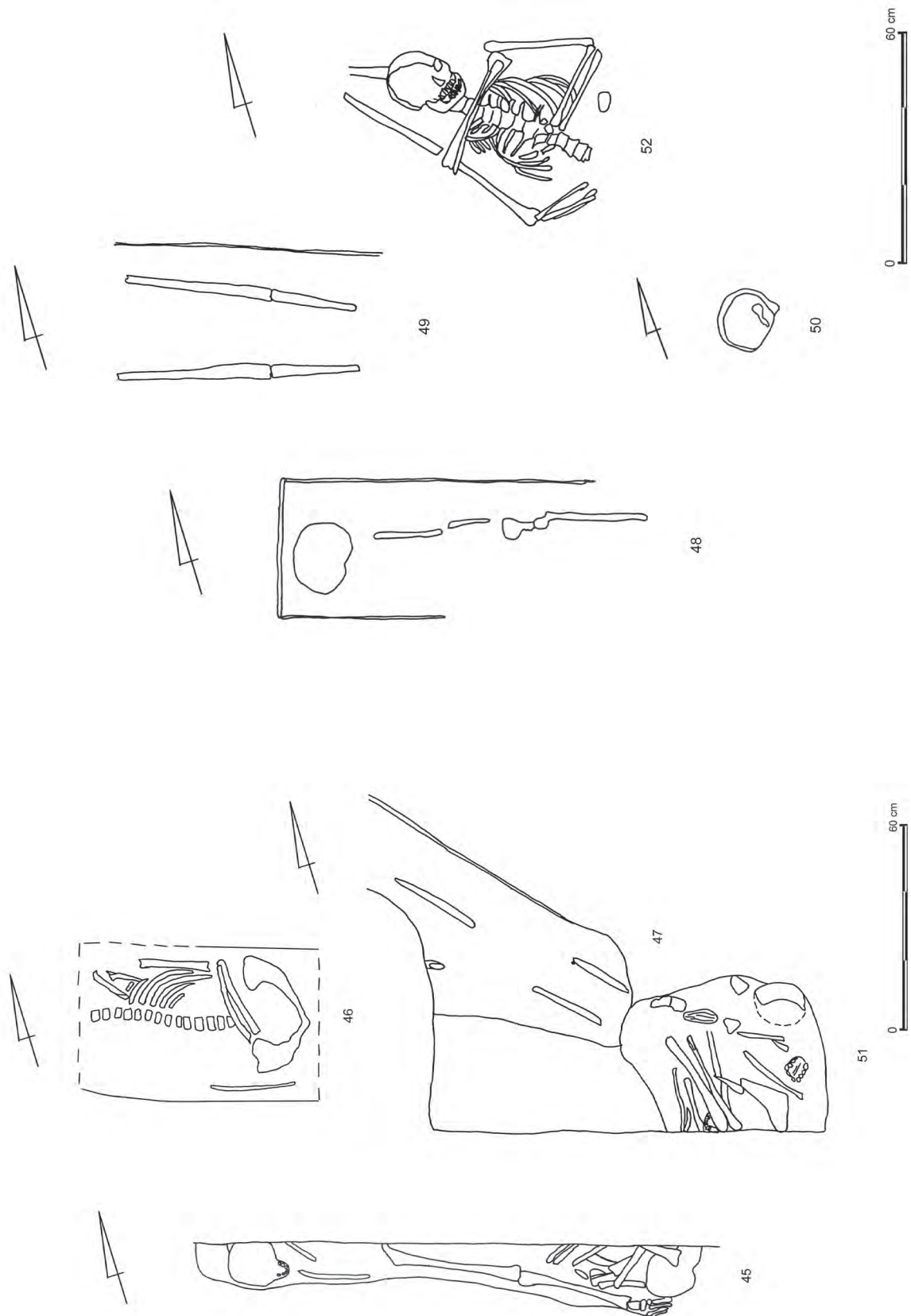
Grób 53 (21/1999). Pochówek zniszczony przez groby 52 i 61. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Szkielet dorosłego mężczyzny ułożony był czaszką na NW (ryc. 23, 76). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 54 (22/1999). Pochówek zniszczony przez XX-wieczny szalunek metalowy i wkop, zalegał nad grobem 55. Nie uchwycono zarysu jamy grobowej. Sądząc z układu zachowanych kości, szkielet dorosłego mężczyzny ułożony był pierwotnie czaszką na NW (ryc. 23, 75). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 55 (23/1999). Pochówek mocno zniszczony przez grób 54 oraz wkop nowożytny. Szkielet osobnika dorosłego zalegał w próchnicy przemieszanej z gruzem ceglano-wapiennym. Sądząc z układu zachowanych kości, zmarły ułożony był czaszką na NW (ryc. 23, 75). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 56 (24/1999). Pochówek zniszczony przez grób 58 i głównie przez XX-wieczny metalowy szalunek. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Szkielet dorosłej kobiety (?) ułożony był, jak można sądzić z układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 23, 75). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 57 (25/1999). Uchwycono jedynie górną partię szkieletu mężczyzny w wieku *maturus/senilis*, ułożone-



Ryc. 21. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 45, 46, 47, 51

Ryc. 22. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 48, 49, 50, 52

go czaszką na W, z kośćmi lewej ręki zgiętymi i ułożonymi na klatce piersiowej (ryc. 24). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 58 (26/1999). Nie udało się uchwycić zarysu jamy grobowej. Pochówek zniszczony częściowo przez XX-wieczny metalowy szalunek. W warstwie próchnicy z gruzem ceglano-wapiennym szkielet męski w wieku *juvenis*, ułożony – jak można sądzić z zachowanych kości – czaszką na NW (ryc. 24, 75). Kości prawej ręki na klatce piersiowej, kości lewej nie zachowały się. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 59 (27/1999). Fragmenty kończyn dolnych osobnika dorosłego. Sądząc z układu zachowanych kości, zmarły pierwotnie ułożony był głową na NW (ryc. 24, 75). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 60 (28/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Częściowo zniszczony przez larseny szkielet dorosłej kobiety (?) ułożony był, jak można sądzić z zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 25, 75). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 61 (29/1999). Pochówek zalegał częściowo pod grobem 52, został uszkodzony przez XX-wieczny szalunek metalowy. W próchnicy przemieszanej z gruzem ceglano-wapiennym odkryto szkielet kobiety(?) w wieku *adultus*, czaszką skierowany na NW, z kośćmi rąk ułożonymi w linii pasa (ryc. 25, 75). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 62 (30/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. W warstwie próchnicy z gruzem budowlanym odkryto szkielet osobnika w wieku *infans II*, czaszką skierowany na NW. Kości lewego przedramienia leżały na miednicy, kości prawego nie zachowały się (ryc. 25, 75). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 63 (31/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Szkielet ułożony czaszką na NW, kości prawej dłoni leżały na miednicy, kości lewej – na lewym obojczyku (ryc. 26, 75). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 64 (32/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. W warstwie próchnicy z gruzem ceglano-wapiennym odkryto szkielet mężczyzny w wieku *adultus/maturus*, czaszką skierowany na NW, Kości rąk były ułożone na klatce piersiowej (ryc. 26, 76). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 65 (33/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. W warstwie próchnicy z gruzem ceglano-wapiennym odkryto szkielet dziecka w wieku *infans I/II*, czaszką skierowany na NW, kości rąk ułożone na linii pasa (ryc. 26, 76). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 66 (34/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. W warstwie próchnicy z gruzem budowlanym odkryto szkielet kobiety w wieku *adultus*, czaszką skierowany na NW. Kości prawej ręki były ułożone na linii pasa, kości lewej – na miednicy (ryc. 27, 76). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 67 (35/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Źle zachowany szkielet dziecka w wieku *infans I*, ułożony był czaszką na NW (ryc. 27, 76). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 68 (36/1999). Między grobami 73 i 74 odkryto jedynie silnie zniszczoną czaszkę z czterema kręgami szyjnymi.

Grób 69 (37/1999). Pochówek zniszczony częściowo przez grób 62. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Szkielet ułożony czaszką na NW (ryc. 27, 76). Nie stwierdzono wyposażenia.

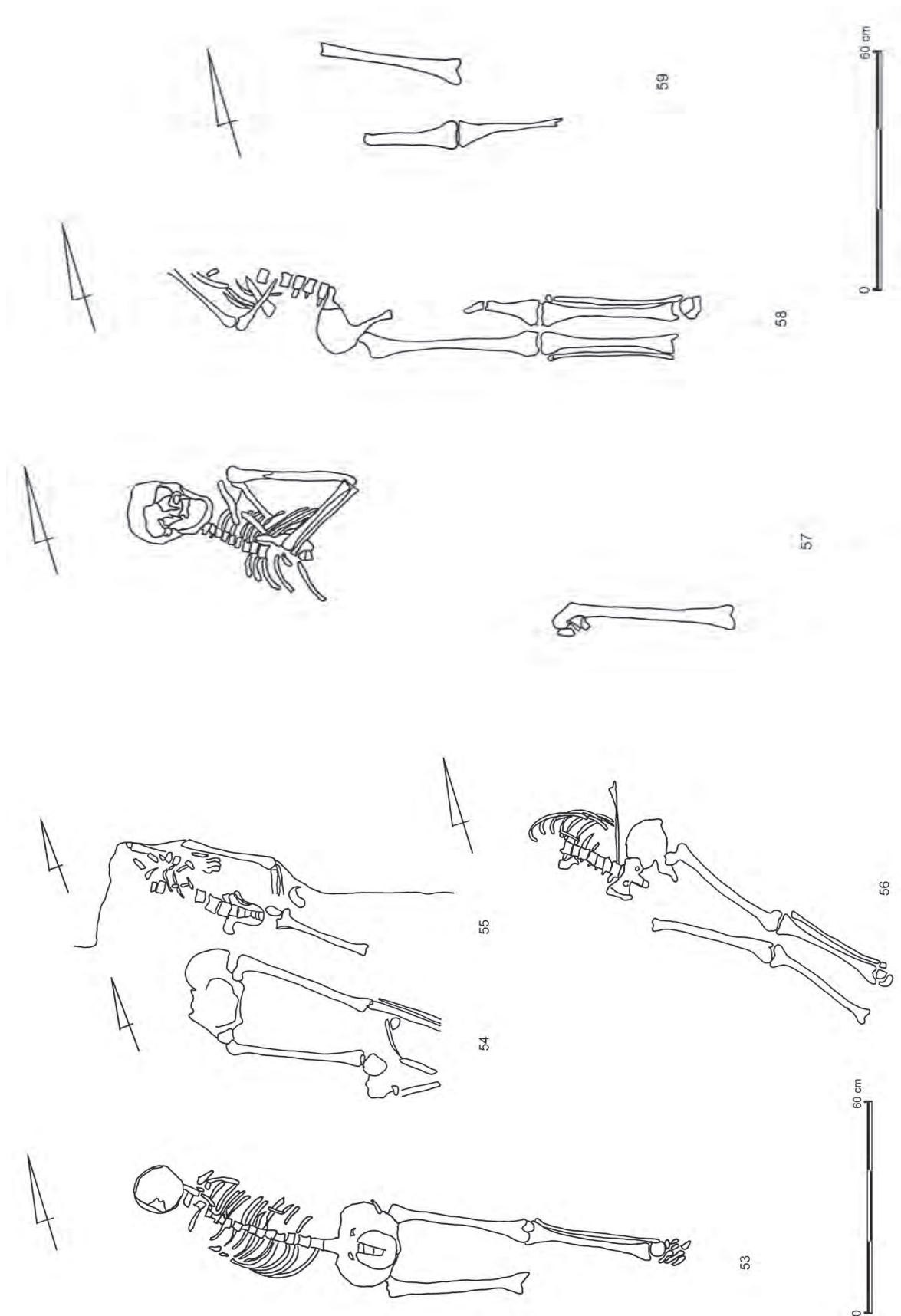
Grób 70 (38/1999). Pochówek zniszczony przez młodsze groby (m.in. 61) i szalunek metalowy. W warstwie próchnicy z grudkami gruzu ceglano-wapiennego i wapna odkryto szkielet mężczyzny w wieku *adultus*, czaszką skierowany na NW (ryc. 27, 76). Poniżej żuchwy fragment miednicy pochodzący z innego grobu. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 71 i 71a (39/1999 i 39a/1999). Pochówek znajdował się pod grobem 53. W warstwie próchnicy z gruzem ceglano-wapiennym, wapnem i węglem drzewnym odkryto szkielet kobiety w wieku *adultus*, jak można sądzić z układu pozostałych kości, pierwotnie skierowany czaszką na NW, kości rąk ułożone na linii pasa (ryc. 28, 77). W rejonie szkieletu znaleziono także 2 kości dziecięce. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 72 (40/1999). Pochówek znajdował się częściowo pod grobami 53 i 73, w partii kończyn zniszczony przez XX-wieczny metalowy szalunek. Jama grobowa w rejonie tułowia owalna, zwężała się przy kończynach dolnych. Szkielet mężczyzny w wieku *adultus* czaszką był skierowany na NW, kości rąk ułożone na linii pasa (ryc. 28, 77). Nie stwierdzono wyposażenia.

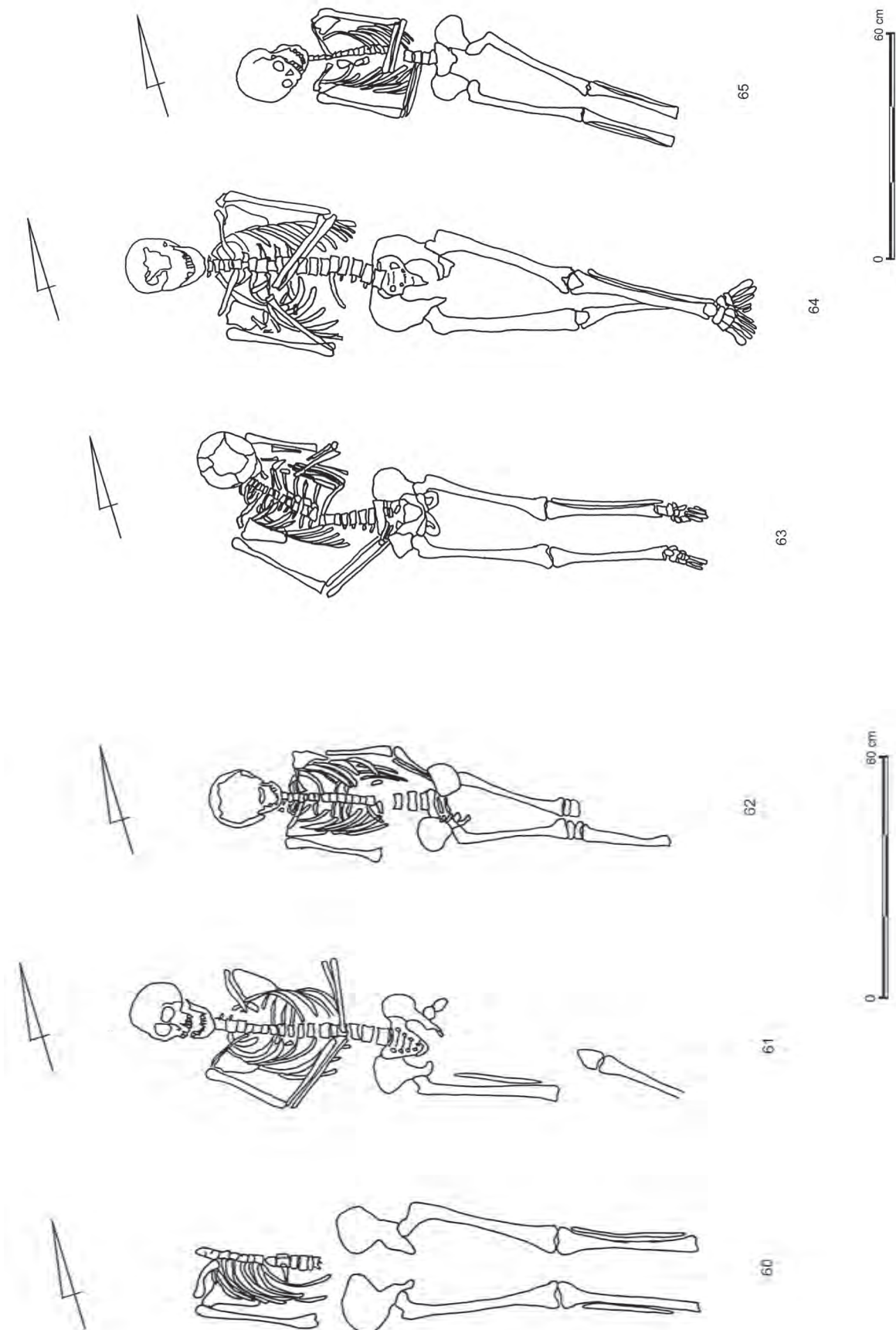
Grób 73 (41/1999). Pochówek ten zniszczył częściowo grób 72. W warstwie próchnicy z gruzem ceglano-wapiennym i fragmentami ceramiki odkryto szkielet kobiety (?) w wieku *adultus*, czaszką skierowany na NW, kości rąk ułożone na miednicy (ryc. 28, 77). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 74 (42/1999). Pochówek znajdował się bezpośrednio nad grobem 66. W warstwie próchnicy z fragmentami cegieł, grudkami zaprawy wapiennej i węglami drzewnymi odkryto zniszczony przez XX-wieczny szalunek i wkop szkielet dziecka w wieku *infans I/II*. Sądząc



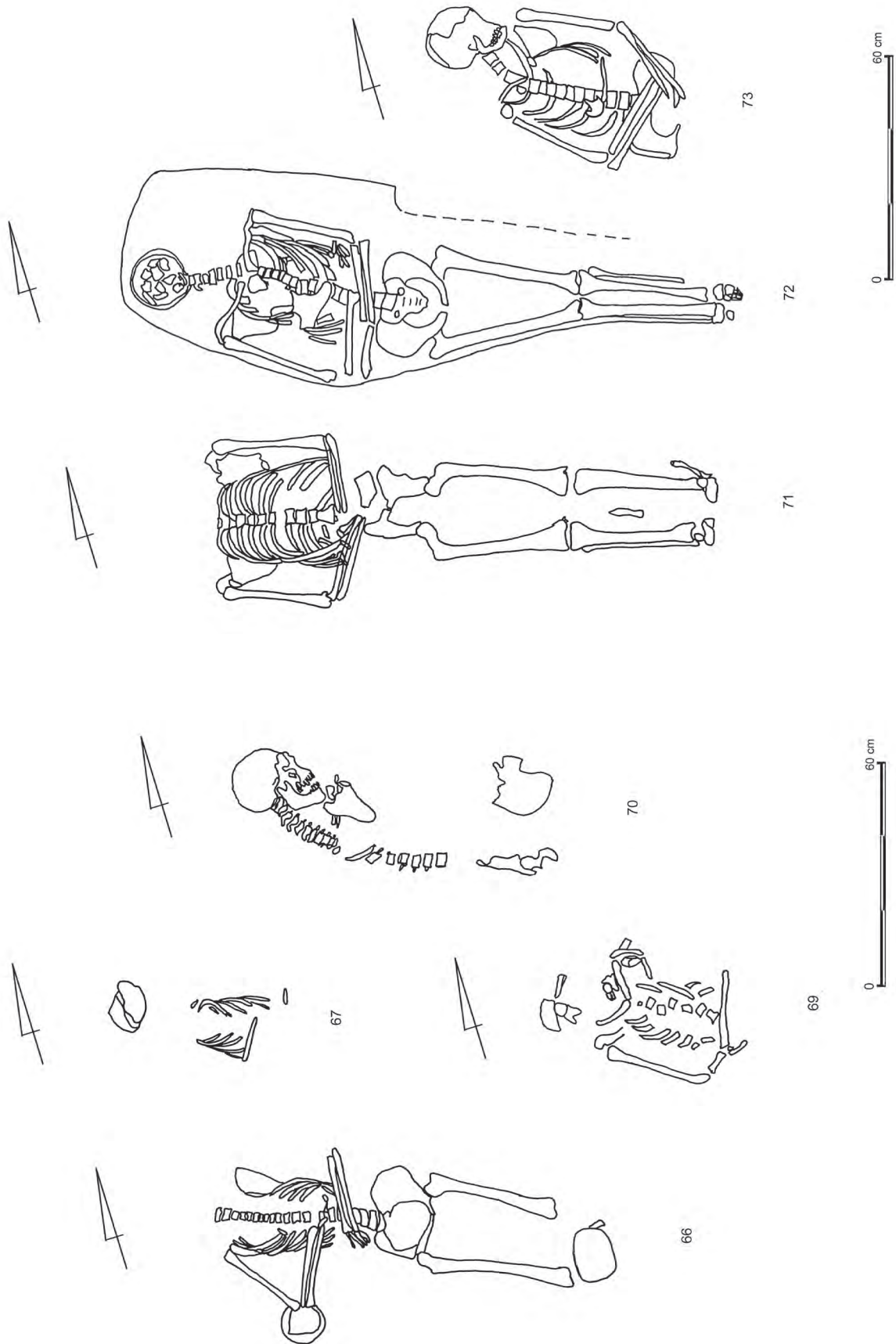
Ryc. 23. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 53, 54, 55, 56

Ryc. 24. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 57, 58, 59



Ryc. 25. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 60, 61, 62

Ryc. 26. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 63, 64, 65



Ryc. 27. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 66, 67, 69, 70

Ryc. 28. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 71, 72, 73

z układu zachowanych kości, zmarły skierowany był czaszką na NW (ryc. 29, 77). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 75 (43/1999). Pochówek znajdował się bezpośrednio pod grobem 62. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym i węglem drzewnym odkryto szkielet kobiety w wieku *maturus/senilis*, czaszką skierowaną na NW. Kości lewej ręki leżały na linii pasa, kości prawej – na klatce piersiowej (ryc. 29, 77). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 76 (44/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Pochówek uszkodzony częściowo przez larseny (w rejonie czaszki) i wkop (lewa kończyna górna). Szkielet mężczyzny w wieku *adultus* ułożony był, jak można sądzić z układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 29, 77). W trakcie eksploracji grobu natrafiono na 23 fragmenty ceramiki naczyniowej z około połowy XIII – końca XIII w.

Grób 77 (45/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. W warstwie próchnicy z gruzem ceglano-wapiennym i węglami drzewnymi odkryto górną partię szkieletu osobnika dorosłego skierowanego czaszką na NW (ryc. 30, 77). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 78 (46/1999). Zarys jamy grobowej nieczytelny. Pochówek ten, sam mocno zniszczony (zachowane jedynie kości stóp), zniszczył grób 77. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym, grudkami wapna, zaprawą gótycką i węglem drzewnym odkryto jedynie kości stóp, znajdujące się w części SE, co wskazywałoby, że zmarły ułożony był czaszką na NW (ryc. 30, 77). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 79 (47/1999). Pochówek ten znajdował się częściowo pod grobem 60. Od N zniszczony częściowo przez szalowanie. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym, grudkami zaprawy wapiennej i węglem drzewnym odkryto szkielet mężczyzny w wieku *adultus*, czaszką skierowaną na NW, z kośćmi lewej dłoni na miednicy, kości prawego przedramienia naruszone (ryc. 30, 78). Przy szkielecie znaleziono 7 fragmentów ceramiki naczyniowej.

Grób 80 (48/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. W warstwie próchnicy z gruzem szachulcowym, grudkami zaprawy wapiennej i węglem drzewnym odkryto szkielet kobiety w wieku *maturus*, czaszką skierowaną na NW, kości obu rąk były ułożone na miednicy (ryc. 30, 80). Z zasypiska grobu pochodzą 2 fragmenty ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII w.

Grób 81 (49/1999). Pochówek zniszczony przez grób 76. Zachodnia partia szkieletu pozostała poza terenem badań. W warstwie próchnicy z grudkami gruzu ceglano-ceglanego, zaprawy wapiennej i węglem drzewnym znajdował się źle zachowany szkielet osobnika w wieku *adultus* usytuowany, jak wskazuje zachowany układ kości, czaszką na

NW. Kości prawej ręki spoczywały na miednicy (ryc. 31, 78). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 82 (50/1999). Pochówek zniszczony przez wkop pod mur. Zachowany fragmentarycznie zarys jamy grobowej. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym i grudkami zaprawy wapiennej odkryto fragment szkieletu mężczyzny w wieku *adultus* ułożonego, jak można sądzić na podstawie zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 31, 78). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 83 (51/1999). Pochówek zalegał częściowo pod grobem 74, a oba pod grobem 76. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym i grudkami zaprawy wapiennej oraz węglem drzewnym odkryto szkielet dziecka w wieku *infans I*, czaszką skierowaną na NW (ryc. 31, 78). Obok szkieletu odkryto krzemienisty odłup retuszowany i 1 fragment ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII w.

Grób 84 (52/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Pochówek wystąpił w zasypie gruzowo-ziemnym stanowiącym wypełnisko obiektu 3. Szkielet kobiety w wieku *juvenis/adultus* ułożony na wznak, czaszką skierowaną na NW, kości rąk były ułożone na linii pasa (ryc. 32, 78). Nie stwierdzono wyposażenia.

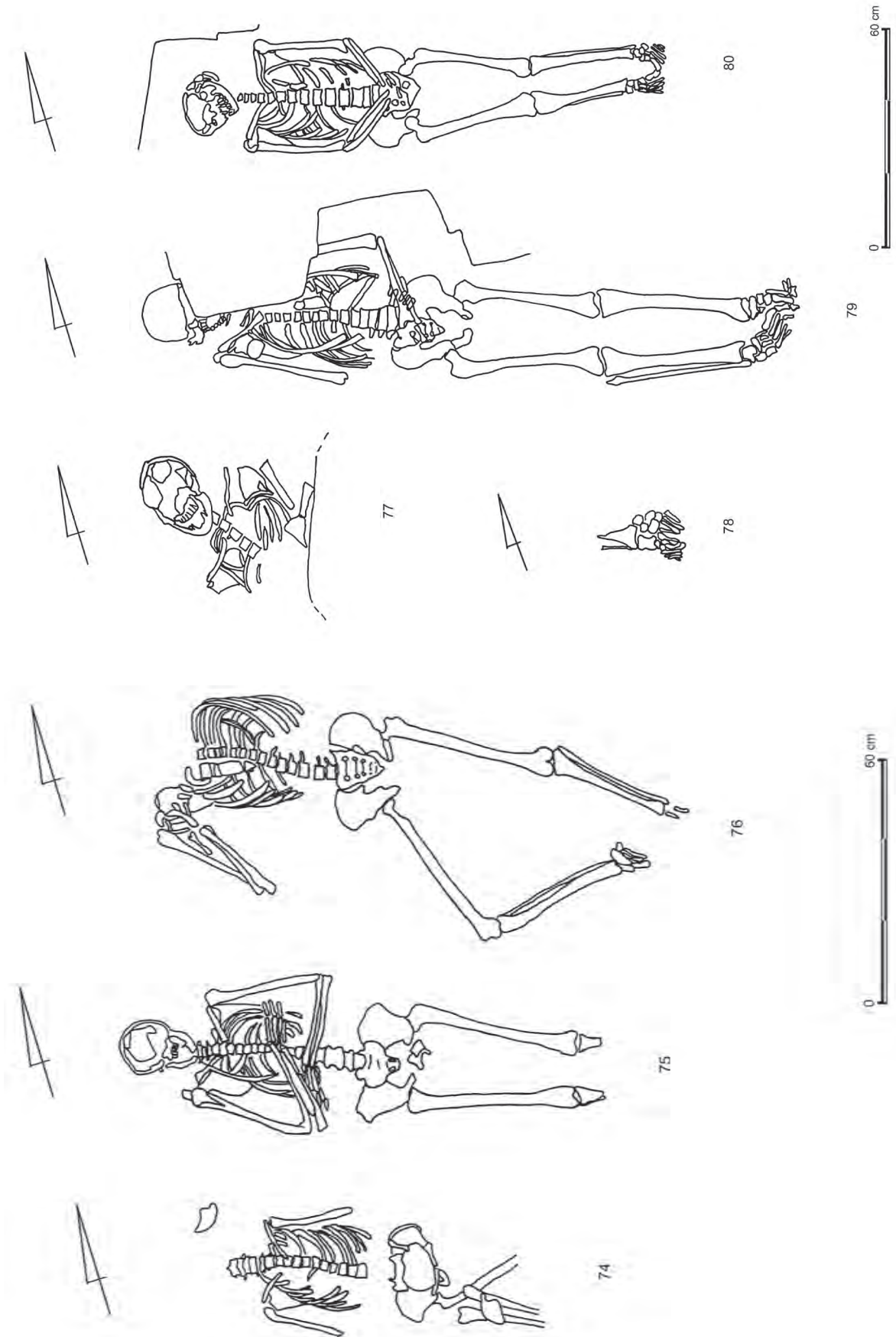
Grób 85 (53/1999). Pochówek zalegał częściowo pod grobem 71 i 71a. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Szkielet mężczyzny w wieku *adultus* ułożony na wznak, jak można sądzić z układu zachowanych kości, czaszką skierowaną na NW (ryc. 32, 76). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 86 (54/1999). Pochówek częściowo pod grobem 87. Szkielet mężczyzny w wieku *adultus/maturus* czaszką skierowaną na NW (ryc. 32, 78). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 87 (55/1999 i 109/1999). Pochówek częściowo pod grobami 74 i 83. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym, grudkami zaprawy i węglem drzewnym odkryto szkielet mężczyzny w wieku *adultus*, czaszką skierowaną na NW. Kości lewej ręki wyciągnięte wzdłuż boku, kości prawego przedramienia nie zachowały się (ryc. 32, 72, 78). Nie stwierdzono wyposażenia.

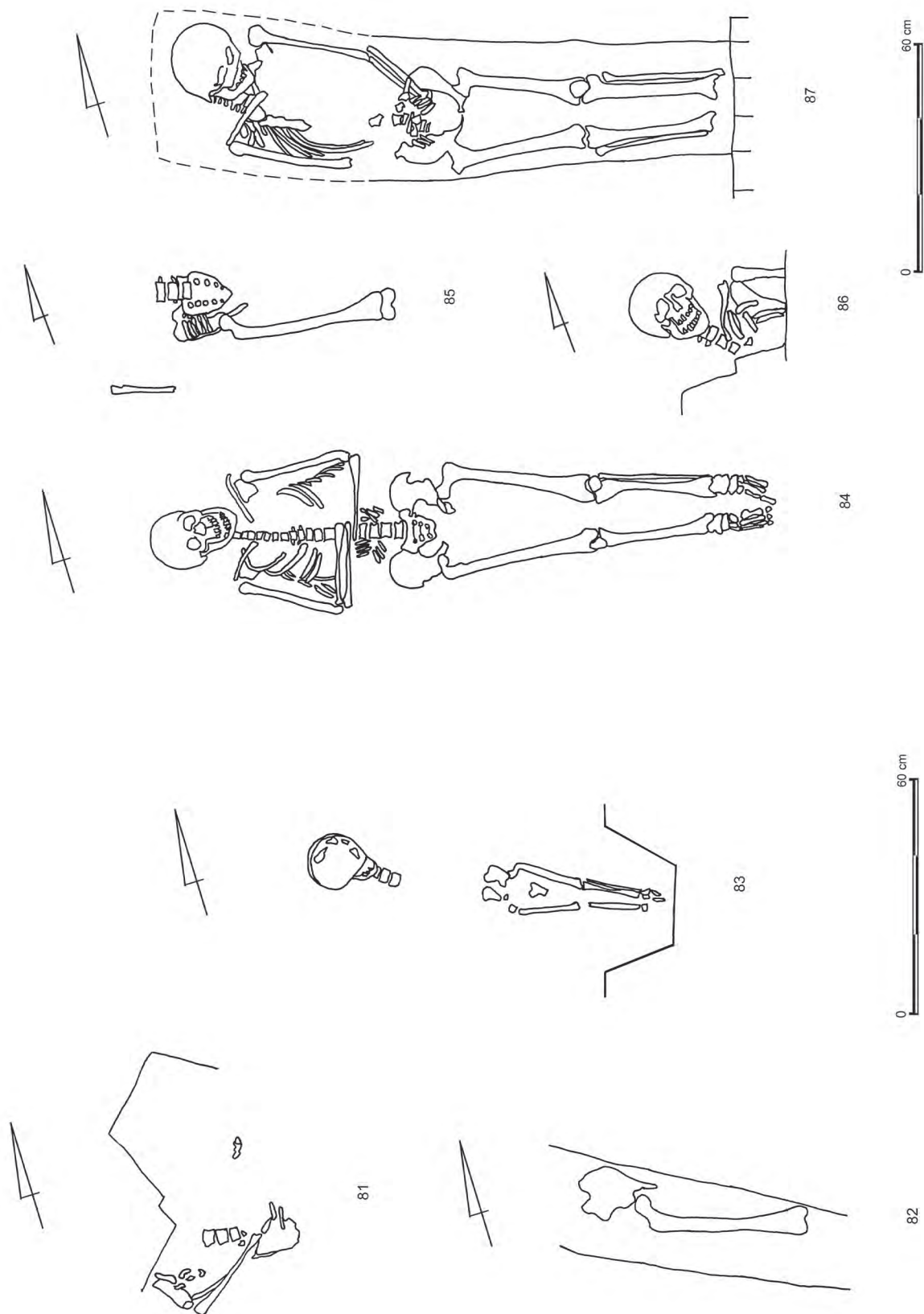
Grób 88 (56/1999). Pochówek częściowo pod grobami 53 i 71. Szkielet dziecka w wieku *infans I/II* ułożony, jak można sądzić z układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 33, 78). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 89 (57/1999). Pochówek zniszczony przez wkop oraz XX-wieczny szalunek metalowy. W piaskach gleby pierwotnej odkryto fragmenty szkieletu osobnika dorosłego, jak można sądzić z zachowanych kości, czaszką skierowaną na NW (ryc. 33, 78). Nie stwierdzono wyposażenia.



Ryc. 29. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 74, 75, 76

Ryc. 30. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 77, 78, 79, 80



Ryc. 31. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 81, 82, 83

Ryc. 32. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 84, 85, 86, 87

Grób 90 (58/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Niekompletny szkielet kobiety (?) w wieku *adultus* ułożony był, jak można sądzić z układu zachowanych kończyn dolnych, czaszką na NW (ryc. 33, 78). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 91 (59/1999). Pochówek zalegał częściowo pod grobem 56. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Od strony N grób zniszczony przez metalowy szalunek. Szkielet kobiety w wieku *adultus* (?) ułożony na wznak, czaszką na NW. Kości rąk ułożone na miednicy (ryc. 33, 78). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 92 (60/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Szkielet mężczyzny w wieku *adultus* ułożony na wznak, czaszką na NW, kości obu rąk spoczywały na linii pasa (ryc. 34, 79). Przy nasadzie bliższej prawej kości udowej, lewej kości ramieniowej i kości łonowej wystąpiły zielonkawe przebarwienia. W rejonie grobu odkryto 9 fragmentów ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII–XIV w.

Grób 93 (61/1999). Pochówek w znacznej mierze zniszczony przez szalunek metalowy i wkop pod filar fundamentowy. Zarejestrowano fragment zarysu jamy grobowej, przypuszczalnie był to prostokąt o zaokrąglonych narożach. Szkielet mężczyzny w wieku *maturus* ułożony był czaszką na NW (ryc. 34, 78). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 94 (62/1999). Pochówek zniszczony częściowo przez metalowy szalunek. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym, gotyką zaprawą i węglem drzewnym odkryto szkielet kobiety w wieku *adultus*. Sądząc z układu zachowanych kości, czaszką skierowany na NW (ryc. 34, 79). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 95 (63a/1999, 63b/1999 i 131/1999). Pochówek przecięty poprzecznie przez XX-wieczny metalowy szalunek. Zaobserwowano prostokątny zarys jamy grobowej. Szkielet mężczyzny w wieku *adultus* ułożony na wznak, czaszką na NW. Kości obu rąk na miednicy. Przy lewym biodrze leżała czaszka dziecka w wieku *infans I*. Między kośćmi piszczelowymi znaleziono czaszkę osobnika dorosłego, pochodzącą zapewne ze starszego, zniszczonego grobu (ryc. 34, 79). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 96 (64/1999). Pochówek częściowo zniszczony. Jama grobowa o zarysie w przybliżeniu owalnym, o maks. szer. 0,32 m i zachowanej długości 0,95 m. Szkielet ułożony czaszką na NW (ryc. 35, 79). Około 5 cm poniżej szkieletu znaleziono 4 fragmenty ceramiki naczyniowej z XII–1. połowy XIII w.

Grób 97 (65/1999). Pochówek w połowie zniszczony. Nie stwierdzono kości. Jama grobowa o zarysie owal-

nym i zachowanej długości 0,53 m, szer. 0,54 m, zorientowana po linii NW-SE. Wyraźnie czytelne ślady prostokątnej w rzucie poziomym konstrukcji drewnianej o zachowanej długości 0,4 m i szer. 0,2 m (ryc. 35, 79). Zachowana wysokość desek konstrukcji drewnianej – 8 cm. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 98 (66/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez wkop. Jama grobowa o zarysie prostokąta z zaokrąglonymi narożami. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 35, 79). Nie stwierdzono wyposażenia.

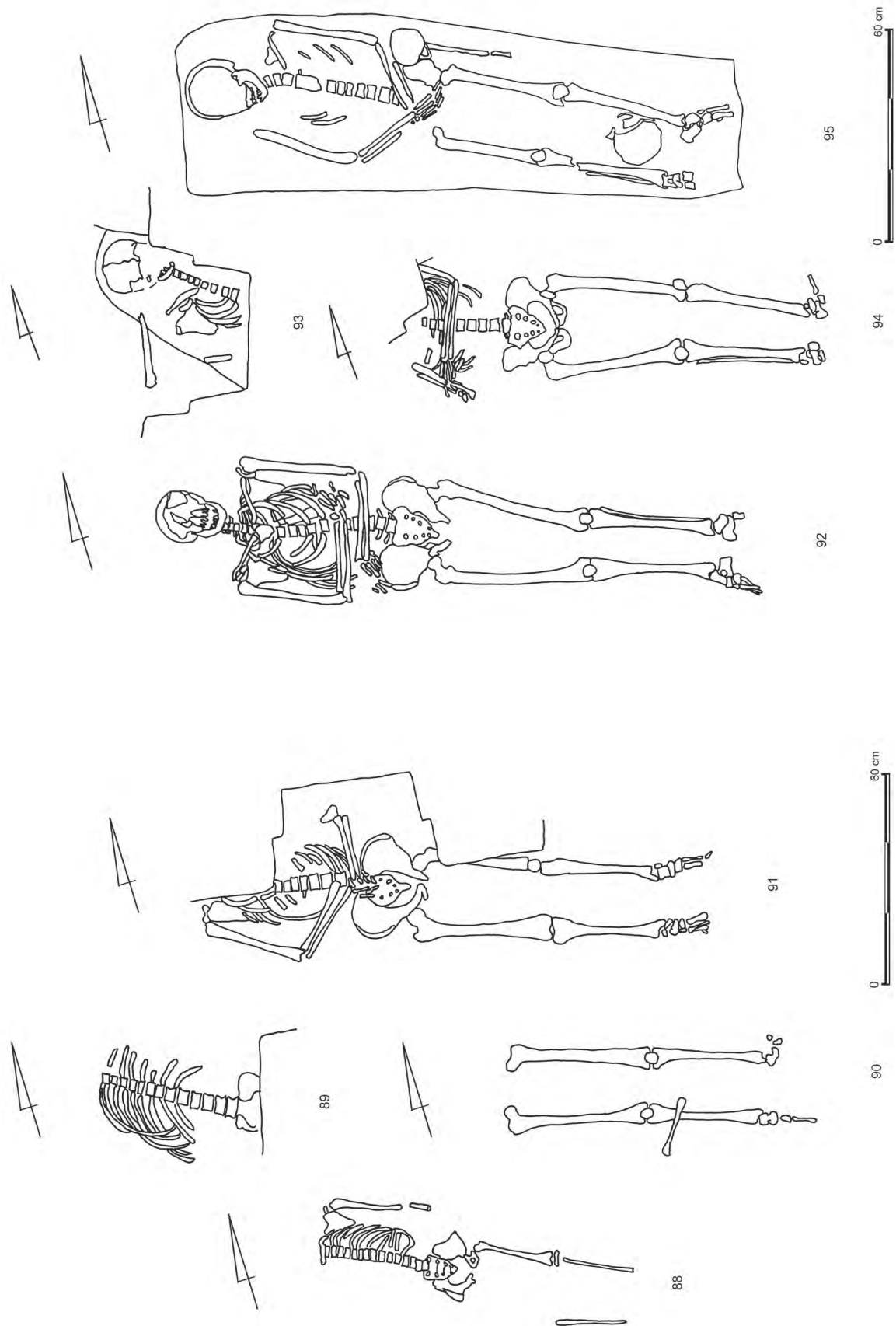
Grób 99 (67/1999). Pochówek zniszczony przez wkop związany z przebudową kościoła gotyckiego (obiekt 3), zalegał częściowo pod grobem 88 i 98. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Szkielet mężczyzny w wieku *maturus* ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW. Przy biodrze znaleziono krzesiwo kabłąkowe (ryc. 36, 80).

Grób 100 (68/1999). Pochówek zniszczony przez groby 102 i 105. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Wzdłuż szkieletu widoczne smugi – ślad konstrukcji drewnianej o szer. 0,35 m i zachowanej długości 1,2 m. Szkielet kobiety w wieku *adultus* ułożony, jak można sądzić na podstawie zachowanych kości, czaszką na NW, kości obu rąk ułożone były na linii pasa (ryc. 36, 81). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 101 (69/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez obiekt 3. Zadokumentowano trapezowaty zarys jamy grobowej o szer. 0,4–0,5 m i zachowanej długości 0,95 m. Szkielet kobiety w wieku ok. 50 lat ułożony, jak można sądzić z układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 36, 79). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 102 (70/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez obiekt 4. Zalegał pod grobem 98, sam zaś zniszczył grób 108. Odsłonięto prostokątny zarys jamy grobowej o szer. 0,4 m i zachowanej długości 0,68 m. Szkielet osobnika w wieku *adultus* ułożony był, jak można sądzić z układu zachowanych kości, czaszką na W (ryc. 37, 80). Z grobu pochodzi fragment ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII w.

Grób 103 (71/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez obiekt 3 i XX-wieczny szalunek metalowy. Wzdłuż szkieletu widoczna smuga ciemnej próchnicy o szer. 2 cm – prawdopodobnie ślad konstrukcji drewnianej, zachowanej na długość 1 m i szer. 0,5 m. Szkielet osobnika o płci i wieku nieokreślonym ułożony, jak można sądzić z układu zachowanych kości, czaszką na NW, kości rąk wyciągnięte wzdłuż boków (ryc. 37, 80). Pod szkieletem znaleziono 3 fragmenty ceramiki naczyniowej z 2. połowy XII–1. połowy XIII w. i z 2. połowy XIII w.



Ryc. 33. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 88, 89, 90, 91

Ryc. 34. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 92, 93, 94, 95



Ryc. 35. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 96, 97, 98

Grób 104 (72/1999). Pochówek zniszczony częściowo przez szalunek metalowy, zalegał pod grobem 93. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Szkielet mężczyzny w wieku *maturus* ułożony czaszką na NW (ryc. 37, 83). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 105 (73/1999). Pochówek zniszczony przez obiekt 3. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Szkielet kobiety w wieku *adultus* ułożony był, jak można sądzić z układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 38, 81). Podczas eksploracji grobu odkryto 2 mało charakterystyczne fragmenty ceramiki naczyniowej.

Grób 106 (74/1999). Pochówek zalegał częściowo pod grobem 99, który go jednak nie zniszczył. Zachowane fragmenty najpewniej owalnego zarysu jamy grobowej. Szkielet mężczyzny w wieku 25–30 lat, czaszką skierowany był na NW, kości obu rąk leżały na miednicy (ryc. 38, 83). W wypełniku jamy odkryto 8 fragmentów ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII–XIV w.

Grób 107 (75/1999). Pochówek zniszczony częściowo przez XX-wieczny szalunek metalowy, znajdował się pod grobem 103. Wzdłuż szkieletu widoczne smugi próchnicy o szer. 3–4 cm i zachowanej długości 1,45 m oraz 0,48 m, rozstaw – 0,32 m. Szkielet kobiety (?) w wieku *adultus* ułożony czaszką na NW (ryc. 38, 83). W grobie odkryto 5 fragmentów ceramiki naczyniowej z XII–1. połowy XIII w.

Grób 108 (76/1999). Pochówek zniszczony przez obiekt 3, spoczywał pod grobami 100, 102 i 105. Odsłonięto trapezowaty zarys konstrukcji drewnianej o szer. 0,32–0,5 m i zachowanej długości 1,08 m. Szkielet osobnika w wieku *adultus* ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 39, 83). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 109 (77/1999). Pochówek zniszczony przez XX-wieczny metalowy szalunek. Jama grobowa owalna o szer. 0,32 m i zachowanej długości 0,74 m. Szkielet osobnika *infans I* ułożony, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 39, 81). Z wypełnika grobu pochodzi 1 fragment ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII w.

Grób 110 (78/1999). Pochówek znajdował się pod grobem 109, od E zniszczony przez XX-wieczne szalowanie metalowe. Częściowo widoczny ślad po prostokątnej konstrukcji drewnianej. Szkielet mężczyzny w wieku *adultus* ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 39, 82). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 111 (79/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez XX-wieczny szalunek metalowy. Zarejestrowano trapezowatą jamę grobową o szer. 0,44–0,60 m i zachowanej długości 0,98 m. Szkielet osobnika dorosłego uło-

żony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW, kości obu rąk były wyciągnięte wzdłuż boków (ryc. 39, 82). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 112 (80/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez wkop. Czytelny zarys wąskiej jamy grobowej o szer. 0,2–0,4 m, zachowanej długości 1,8 m. Szkielet mężczyzny w wieku *maturus* ułożony na wznak, czaszką skierowany na NW, kości obu rąk ułożone na miednicy (ryc. 40, 81). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 113 (81/1999). Pochówek tkwił częściowo w profilu. Szkielet kobiety w wieku *adultus/maturus* spoczywał na desce, w pozycji na wznak, czaszką skierowany na NW, kości obu rąk były ułożone na miednicy (ryc. 40). Nie stwierdzono wyposażenia.

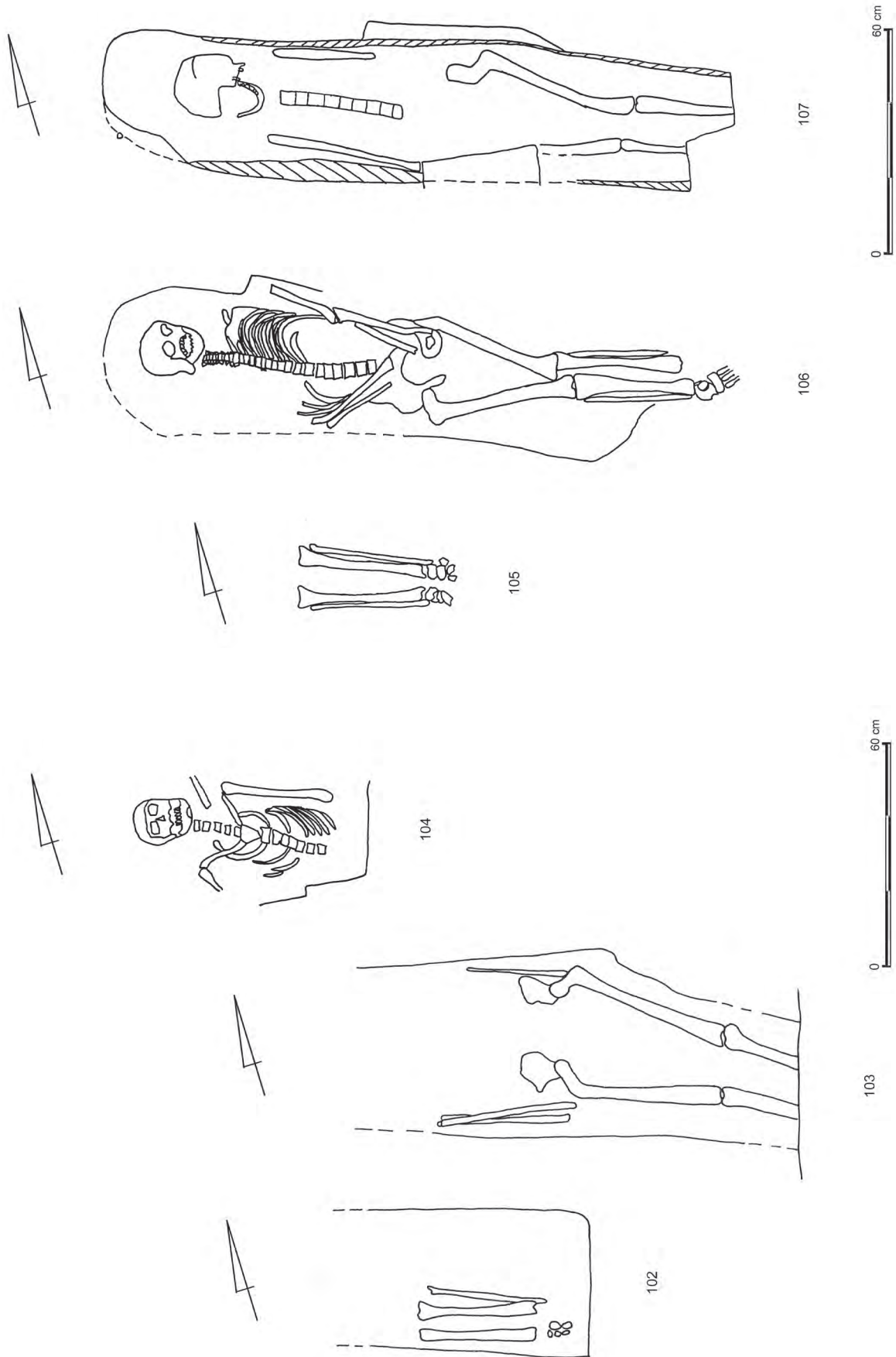
Grób 114 (82/1999). Pochówek zniszczony przez obiekt 10. Uchwycono dwie smugi drewna o szer. 3–4 cm i rozstawie 0,45–0,50 m, usytuowane po linii NW–SE. Wypełnik grobu stanowił piasek z próchnicą, węglami drzewnymi i drobnym gruzem ceglanym. Nie stwierdzono kości szkieletu ani wyposażenia (ryc. 84).

Grób 115 (83/1999). Pochówek zniszczony w trakcie prac ziemnych związanych z budową kolektora ściekowego. Odkryto resztki konstrukcji drewnianej oraz kilka rozrzuconych kości, być może pochodzących ze znajdującego się poniżej grobu 117. Nie stwierdzono wyposażenia (ryc. 84).

Grób 116 (84/1999). Pochówek zniszczony w trakcie prac ziemnych związanych z budową przyłącza, partia wschodnia pozostała poza obrębem wykopu. Zarejestrowano fragmentaryczny zarys jamy grobowej na długość 0,85 m oraz smugę drewna o szer. 2–3 cm – pozostałość konstrukcji drewnianej. W przekroju poprzecznym deska szalująca miała wys. 18 cm. Szkielet osobnika w wieku *adultus* (?) ułożony, jak można sądzić z zachowanych kości szkieletu, czaszką na NW (ryc. 40, 84). Nie stwierdzono wyposażenia.

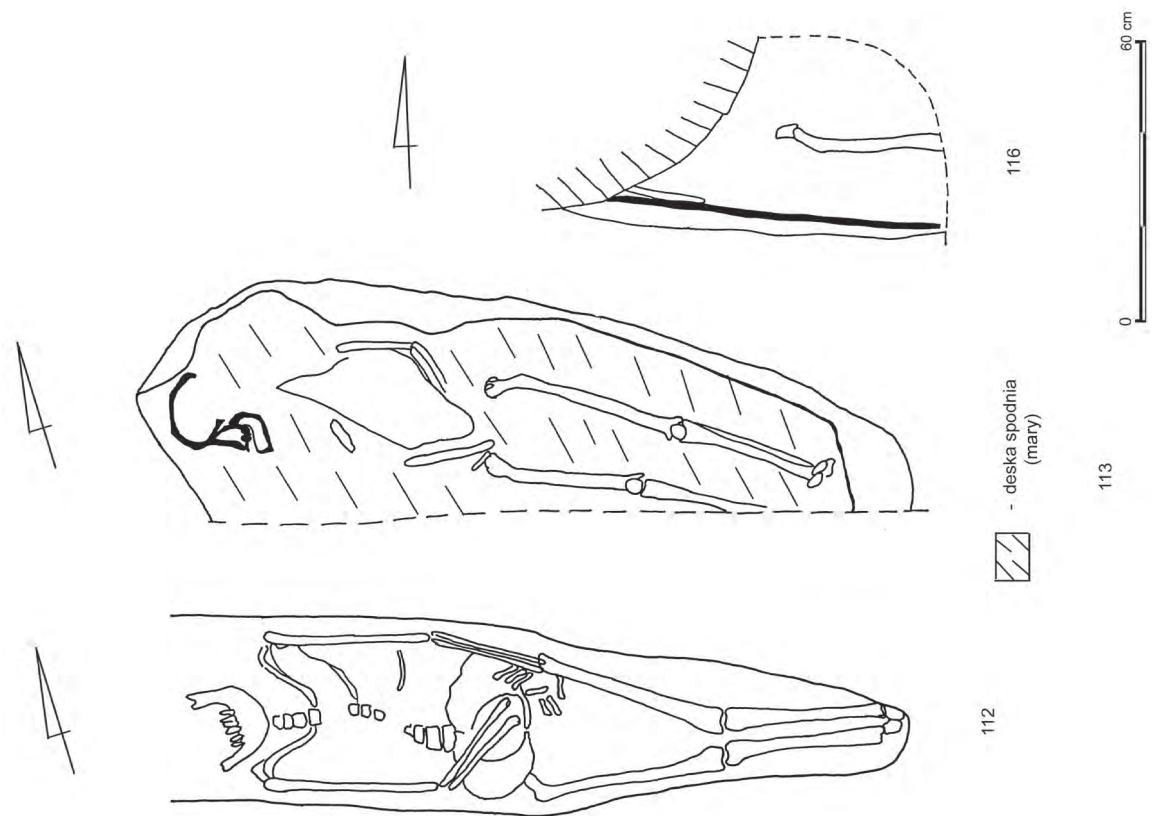
Grób 117 (85/1999). Pochówek zniszczony w trakcie budowy kolektora oraz przez obiekt 10, zalegał pod grobem 115. Jama grobowa trapezowata o szer. 0,26–0,50 m i zachowanej długości 1,25 m. Szkielet mężczyzny w wieku *adultus* ułożony był, jak można sądzić z układu zachowanych kości, czaszką na NW, kości prawej ręki były wyciągnięte wzdłuż boku (ryc. 41, 85). Z zasypu jamy pochodzi 1 fragment ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII w.

Grób 118 (86/1999). Pochówek zalegał bezpośrednio nad grobem 123, częściowo go niszcząc. Szkielet mężczyzny w wieku *adultus* ułożony czaszką na NW, kości obu rąk ułożone na linii pasa (ryc. 41, 69). W trakcie eksploracji znaleziono 8 fragmentów ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII w.

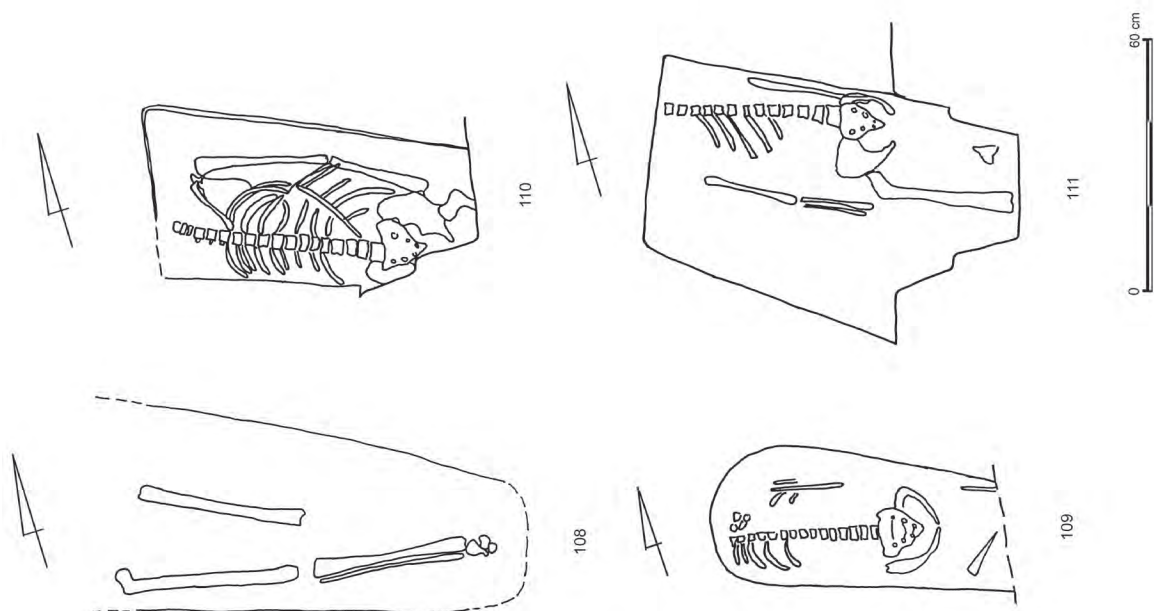


Ryc. 37. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 102, 103, 104

Ryc. 38. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 105, 106, 107



Ryc. 40. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 112, 113, 116



Ryc. 39. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 108, 109, 110, 111

Grób 119 (87/1999). Pochówek uszkodzony od E przez wkop budowlany. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. W próchnicy z drobnym gruzem ceglanym odkryto szkielet osobnika dorosłego, czaszką zorientowanego na NW, z kośćmi rąk ułożonymi na klatce piersiowej (ryc. 42, 69). W zasypie jamy znaleziono 16 fragmentów ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII w.

Grób 120 (88/1999). Pochówek tkwił częściowo w profilu. Od strony E zniszczony przez grób 119. Odslonięto fragment owalnego zarysu jamy grobowej o maks. wymiarach 0,35×0,70 m. W próchnicy z drobnym gruzem ceglanym odkryto szkielet mężczyzny (?) w wieku *adultus*, czaszką skierowaną, jak można sądzić z układu zachowanych kości, na NW (ryc. 42, 69). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 121 (89/1999). Pochówek od strony W przecięty przez ścianę larsenową, a od strony E przez obiekt 12. Odslonięto owalny zarys jamy grobowej o szer. 0,40 m i zachowanej długości 0,88 m. W próchnicy z węglami drzewnymi, drobnym gruzem ceglanym i grudkami zaprawy odkryto szkielet kobiety (?) w wieku *adultus* ułożony, jak można sądzić na podstawie zachowanych kości szkieletu, czaszką na NW (ryc. 42). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 122 (90/1999). Pochówek zniszczony od N przez ściankę larsenową. Zarys jamy nieczytelny. Zachował się fragment miednicy i prawej kończyny dolnej dziecka w wieku ok. 8 lat. Szkielet, jak można sądzić na podstawie zachowanych kości, ułożony był czaszką na NW (ryc. 42, 69). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 123 (91/1999). Pochówek silnie zniszczony przez grób 118, tkwił częściowo w profilu. Zaobserwowano owalny zarys jamy grobowej o długości 1,5 m i szer. 0,6 m. Na desce o zachowanych wymiarach: długość 0,8 m i szer. 0,4 m spoczywał szkielet kobiety w wieku *adultus*, ułożony, jak można sądzić na podstawie zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 41, 69). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 124a i 124b (92/1999+luźna czaszka nr 2/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. W terenie nie zidentyfikowano kości drugiego osobnika. Pochówek 124a przecięty ścianką larsenową w ten sposób, że szkielet 124a i czaszka 2/1999 zostały rozdzielone. W próchnicy z gruzem ceglanym i grudkami zaprawy wapiennej odkryto szkielet kobiety w wieku *adultus*, czaszką skierowaną na NW, kości prawej ręki ułożone na miednicy. Prawie równolegle do prawej kończyny dolnej zalegała kończyna dolna osobnika w wieku *juvenis*, prawdopodobnie ze starszego pochówku (ryc. 43, 69). W wypełniku jamy znaleziono fragment ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII w.

Grób 125 (93/1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości,

czaszką na NW (ryc. 43, 69). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 126 (94/1999). Pochówek zniszczony częściowo przez grób 125 i obiekt 13. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym, grudkami zaprawy wapiennej i węglami drzewnymi odkryto szkielet kobiety(?) w wieku *adultus* ułożony, jak można sądzić na podstawie zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 43, 69). Nie stwierdzono wyposażenia.

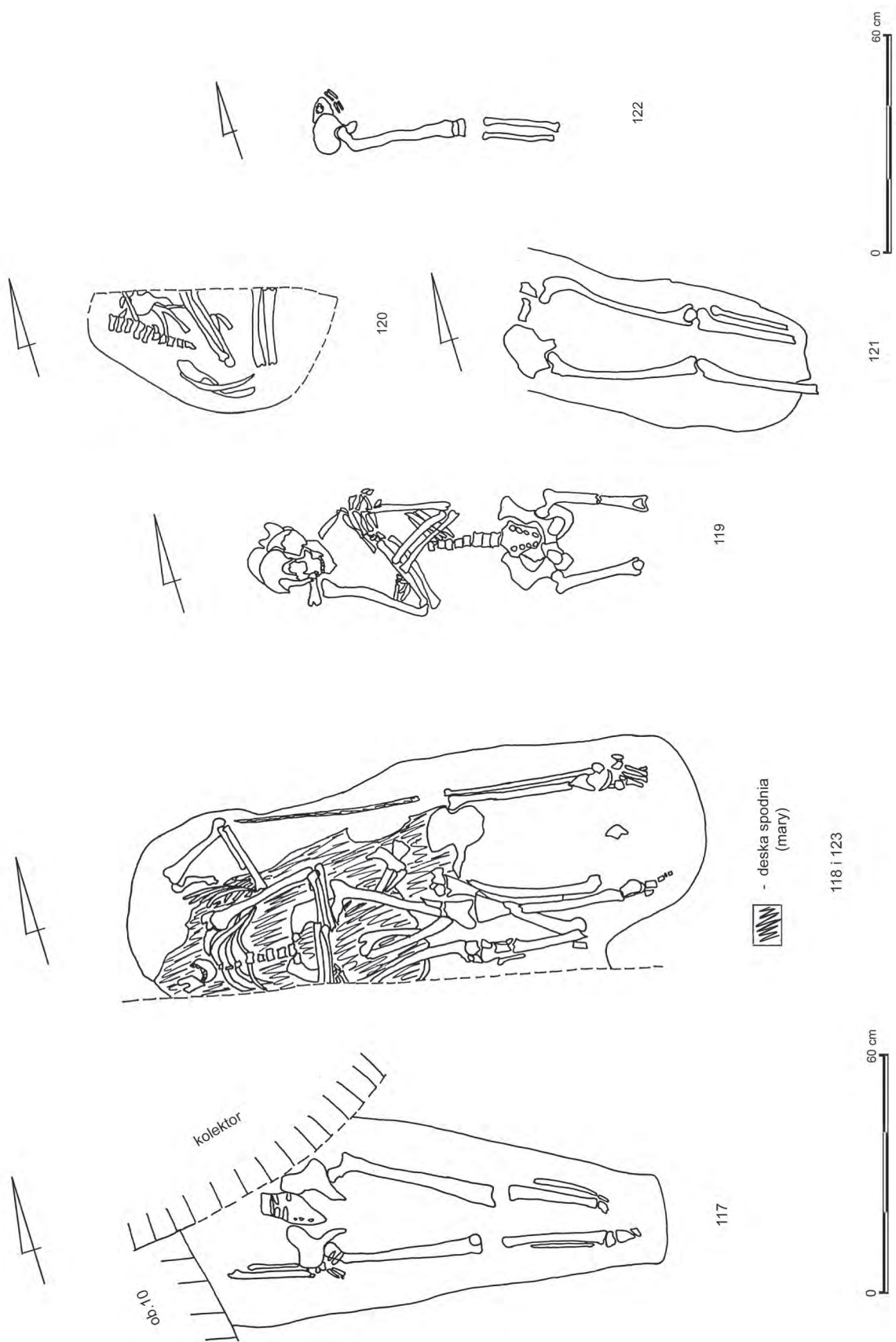
Grób 127 (95/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez grób 124a i 124b oraz przez ściankę larsenową. Odslonięto fragment owalnego zarysu jamy grobowej o zachowanej długości 0,90 m i szer. 0,37 m. W warstwie próchnicy z drobnym gruzem ceglanym i grudkami zaprawy wapiennej odkryto fragmenty szkieletu dziecka w wieku około 9–10 lat, ułożonego, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 43, 70). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 128 (96/1999). Pochówek zniszczony częściowo przez ścianę larsenową. Zarejestrowano częściowo owalny zarys jamy grobowej o szer. maks. 0,5 m i zachowanej długości 0,9 m. W warstwie próchnicy z drobnym gruzem ceglanym i węglem drzewnym odkryto szkielet osobnika w wieku *adultus* ułożonego, jak można sądzić na podstawie zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 43, 70). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 129 (97/1999). Pochówek zniszczony częściowo przez ścianę larsenową. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. W warstwie próchnicy z drobnym gruzem budowlanym odkryto kości podudzi osobnika w wieku *adultus* ułożonego, jak można sądzić na podstawie zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 44, 70). Nie stwierdzono wyposażenia.

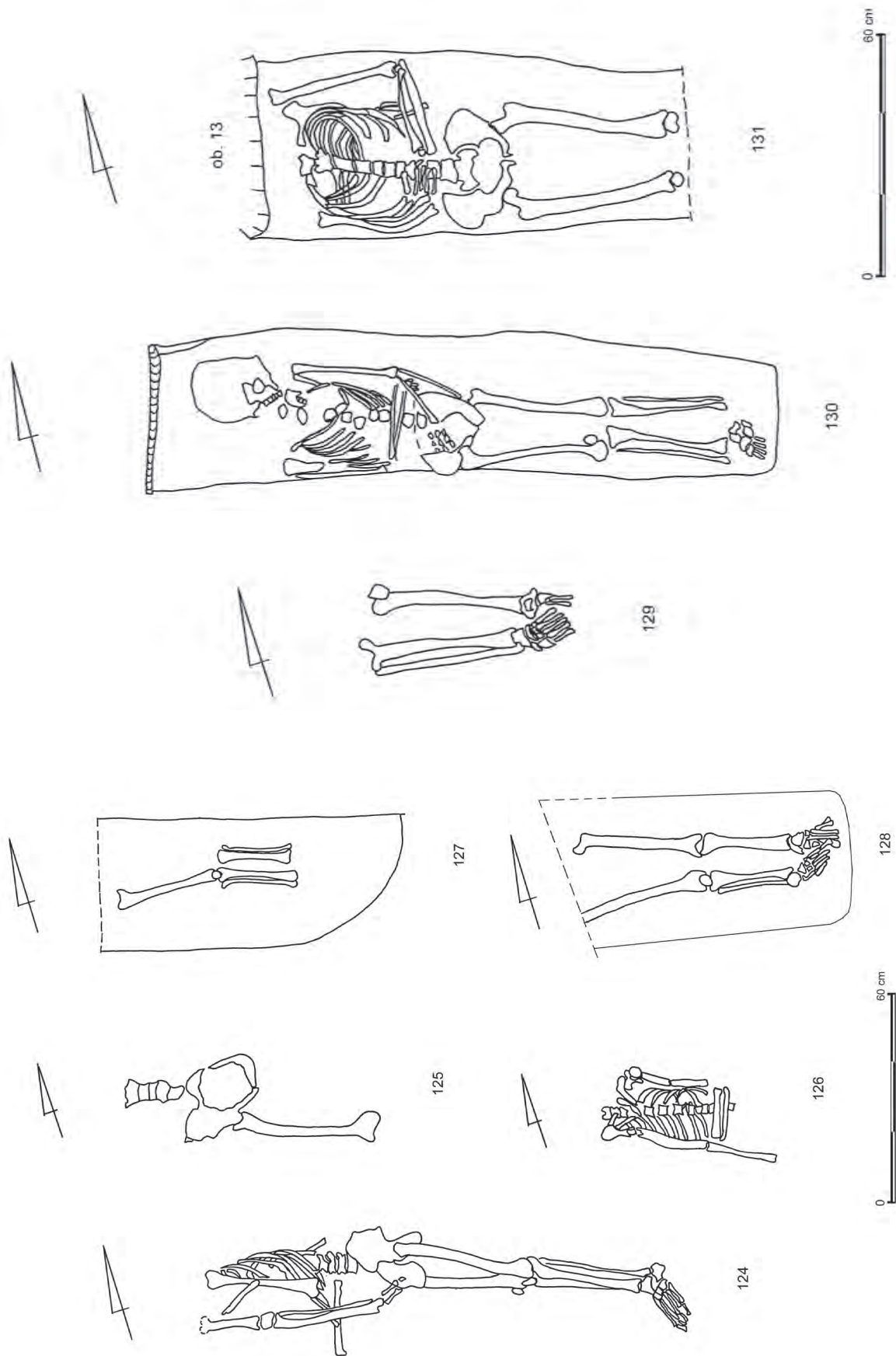
Grób 130 (98/1999). Zadokumentowano prawie kompletny zarys prostokątnej deski o długości 1,6 m i szer. 0,36 m. Około 5–10 cm poniżej odkryto szkielet płci żeńskiej w wieku około 15–18 lat, czaszką skierowaną na NW, kości prawego przedramienia leżały na linii pasa, kości lewej dłoni – na miednicy. Od strony czaszki udało się uchwycić smugę o szer. 2 cm i długości 0,4 m – pozostałość konstrukcji drewnianej (ryc. 44, 71). Szkielet zalegał w warstwie próchnicy z węglami drzewnymi. Przy szkielecie znaleziono 15 fragmentów ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII w.

Grób 131 (99/1999). Pochówek uszkodzony przez obiekt 13 oraz wkop budowlany. Zarejestrowano częściowo zarys dłuższych krawędzi jamy grobowej o szer. 0,45 m i zachowanej długości 1,10 m. W warstwie próchnicy z węglem drzewnym, drobnym gruzem ceglanym i fragmentami zaprawy murarskiej odkryto szkielet mężczyzny w wieku około 50 lat ułożonego, jak można sądzić na podstawie zachowanych kości, czaszką na NW, kości rąk były



Ryc. 41. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 117, 118, 123

Ryc. 42. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 119, 120, 121, 122



Ryc. 44. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 129, 130, 131

Ryc. 43. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 124, 125, 126, 127, 128

ułożone na linii pasa (ryc. 44, 70). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 132 (100/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez obiekt 13. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym i grudkami zaprawy murarskiej odkryto szkielet mężczyzny w wieku *maturus*, czaszką skierowany na NW, kości rąk na linii pasa (ryc. 45, 70). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 133 (101/1999). Pochówek zniszczony częściowo przez grób 132 i obiekt 13. Odkryto owalny zarys jamy grobowej o zachowanej długości 0,70 m i szer. 0,45 m. W warstwie próchnicy z drobnym gruzem ceglanym i grudkami zaprawy wapiennej odkryto szkielet kobiety w wieku *adultus*, czaszką skierowany na NW, kości obu rąk ułożone na linii pasa (ryc. 45, 70). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 134 (102/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez ceglany fundament znajdujący się w obrębie obiektu 13 oraz groby 132 i 133. Odsłonięto trapezowaty zarys konstrukcji drewnianej o szer. 0,50–0,60 m i zachowanej długości 1,15 m. Szkielet mężczyzny w wieku *adultus* ułożony był czaszką na NW, kości prawego przedramienia leżały na linii pasa, kości lewej ręki – na miednicy (ryc. 45, 71). W grobie znaleziono ceramikę naczyniową z XIII, ew. z I. połowy XIV w.

Grób 135 (103/1999). Pochówek zniszczony przez ściankę larsenową oraz przez obiekt 12. Znaleziono fragment zarysu jamy grobowej w postaci dwu równoległych smug biegnących wzdłuż szkieletu, szer. 0,35 m, zachowana długość 1 m. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym i grudkami zaprawy wapiennej odkryto szkielet osobnika w wieku *adultus*, czaszką skierowany, jak można sądzić z układu zachowanych kości, na NW (ryc. 46, 71). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 136 (104/1999). Pochówek silnie zniszczony. Zarejestrowano fragment zarysu jamy grobowej o długość 0,66 m. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym odkryto fragment szkieletu dziecka w wieku *infans II*, czaszką skierowany na NW (ryc. 46, 70). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 137 (105/1999). Pochówek odsłonięty jedynie częściowo, pozostała część tkwiła w profilu. Zalegał poniżej grobu 136. Odkryto fragment zarysu jamy grobowej o długość 0,70 m i szer. 0,05–0,20 m. W warstwie próchnicy z gruzem budowlanym i węglem drzewnym natrafiono na fragment szkieletu osobnika dorosłego (ryc. 46, 71). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 138 (106/1999). Pochówek zniszczony przez ściankę larsenową. Odsłonięto nieregularny zarys jamy grobowej o długość 1,15 m i szer. 0,35 m. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym i węglem drzewnym odkryto

szkielet osobnika dorosłego, czaszką skierowanego, jak można sądzić z układu zachowanych kości, na NW (ryc. 46, 71). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 139 (107/1999). Pochówek zniszczony przez obiekt 13, przez wkop pod kolektor oraz przez grób 99. Znaleziono fragment zarysu jamy grobowej o szer. 0,40 m i zachowanej długości 1,05 m. W warstwie próchnicy z drobnym gruzem ceglanym odkryto szkielet osobnika dorosłego, czaszką skierowanego, jak można sądzić z układu zachowanych kości, na NW, kości prawego przedramienia ułożone na linii pasa, kości lewej ręki – na miednicy (ryc. 47, 71). Pod miednicą i kośćmi udowymi stwierdzono cienką warstwę drewna – pozostałość spodniej deski. Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 140 (109/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez ściankę larsenową. Zarejestrowano fragment trapezowatej jamy grobowej o szer. 0,5 m i zachowanej długości 1,3 m. W warstwie próchnicy z drobnym gruzem ceglanym i grudkami zaprawy wapiennej odkryto szkielet kobiety w wieku *adultus*, czaszką skierowany, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, na NW (ryc. 47, 71). Nie stwierdzono wyposażenia.

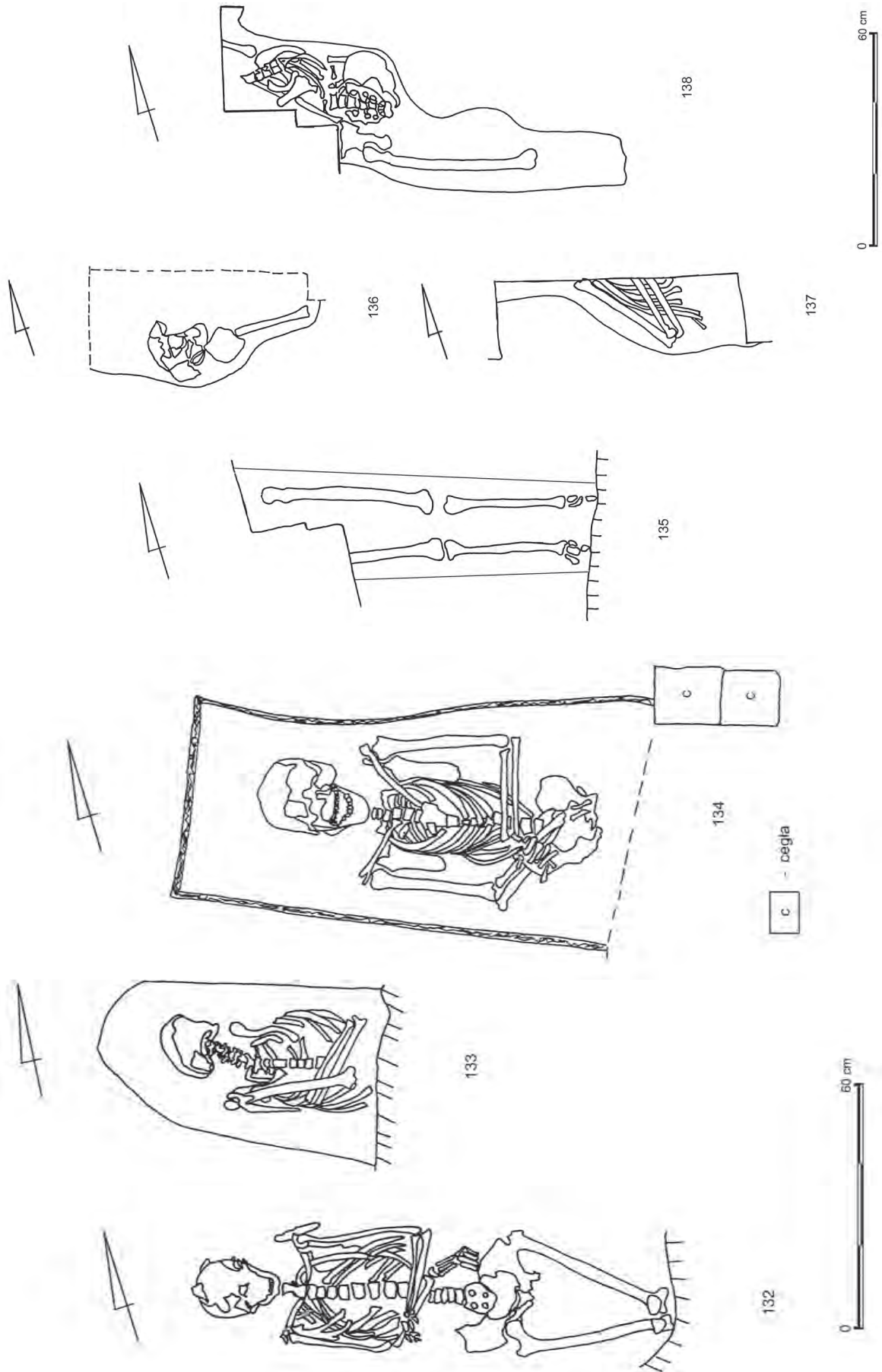
Grób 141 (110/1999). Pochówek zniszczony przez grób 112. Zadokumentowano prostokątny zarys konstrukcji drewnianej o szer. 0,30 m i zachowanej długości 0,86 m. W obu zachowanych narożnikach stwierdzono żelazne gwoździe. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był, jak można sądzić na podstawie zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 48). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 142 (111/1999). Pochówek tkwił częściowo w profilu. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był na desce, czaszką, jak można sądzić na podstawie zachowanych kości, na NW (ryc. 48, 72). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 143 (112/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez obiekt 13. Znaleziono spory fragment prostokątnej konstrukcji drewnianej o szer. 0,44 m i zachowanej długości 1,27 m. Szkielet dziecka płci męskiej (?) w wieku *infans II*, ułożony był, jak można sądzić na podstawie zachowanych kości, czaszką na NW, kończyny dolne zgięte w stawach kolanowych (ryc. 48, 72). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 144 (113/1999). Pochówek tkwił częściowo w profilu. Odsłonięto owalny zarys jamy grobowej o długość 1,38 m i zachowanej szer. do 0,30 m. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym odkryto szkielet dziecka w wieku około 6 lat, czaszką skierowany na NW, prawa ręka była ułożona na linii pasa, lewa na miednicy (ryc. 49, 72). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 145 (114/1999). Pochówek tkwił częściowo w profilu. Zadokumentowano jedynie fragment zarysu



Ryc. 46. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 135, 136, 137, 138

Ryc. 45. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 132, 133, 134

jamy grobowej. Szkielet kobiety (?) w wieku *adultus* spoczywał najpewniej na desce, czaszką skierowany, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, na NW (ryc. 49, 72). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 146 (115/1999). Pochówek zniszczony częściowo przez obiekt 12. Odsłonięto jedynie fragment zarysu jamy grobowej. W partii N jamy grobowej stwierdzono niewielki fragment spróchniałego drewna – najprawdopodobniej deski, na której spoczywały zwłoki. Szkielet dorosłej kobiety (?) ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 49, 72). Na prawej kości udowej znaleziono dwie obrączki:

1. pierścionelek z brązu, poszerzony w części środkowej; średnica – 2 cm (ryc. 88)
2. pierścionelek z brązu, poszerzony w części środkowej; średnica – 1,8 cm (ryc. 88).

Grób 147 (116/1999). W trakcie oczyszczania powierzchni wykopu odkryto warstwę próchnicy o szer. 2 cm i długość 1,2 m – najprawdopodobniej ślad konstrukcji drewnianej pochówku zniszczonego przez grób 144. Nie stwierdzono kości ani wyposażenia.

Grób 148 (117/1999). Pochówek częściowo uszkodzony przez ścianę larsenową oraz obiekt 12. Zarejestrowano fragment zarysu jamy grobowej o szer. 0,35 m i zachowanej długości 0,70 m. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 50, 72). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 149 (118/1999). Odkryto jedynie fragment zarysu jamy grobowej o długość 0,7 m. Na desce, której fragmenty odkryto pod lewą kończyną, spoczywał szkielet osobnika w wieku *adultus* ułożony, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 50, 72). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 150 (119/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez obiekt 12. Odsłonięto fragment zarysu jamy grobowej o szer. 0,3 m i długość 0,35 m. Szkielet osobnika dorosłego (?) ułożony był, jak można sądzić z układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 50, 72). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób (?) 151 (120/1999). W trakcie eksploracji okazało się, że jest to wkop w jamę grobową grobu 124, a odkryte w nim kości nie tworzą porządku anatomicznego. Z tego domniemanego grobu pochodzą zrosnięte ze sobą kość promieniowa i łokciowa.

Grób 152 (121/1999). Pochówek uszkodzony przez larseny, tkwił częściowo w profilu. Udało się zarejestrować owalny zarys jamy grobowej o zachowanej długości 1,3 m i szer. do 0,3 m. Szkielet dziecka w wieku około 8–10 lat ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW, kości obu rąk leżały na linii pasa (ryc. 51, 72). Z jamy grobowej pochodzi 1 fragment ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII–XV w.

Grób 153 (122/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez larseny i obiekt 12. Odsłonięto zarys jamy grobowej o szer. 0,4 m i zachowanej długości 0,85 m. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 51, 73). Z grobu pochodzą 3 fragmenty ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII w.

Grób 154 (123/1999). Pochówek mocno zniszczony przez obiekt 13. Znaleziono zarys prostokątnej konstrukcji drewnianej, w której SE narożniku stwierdzono żelazny gwóźdź. Maksymalna szer. konstrukcji 0,33 m, zachowana długość 0,35 m. Na fragmentarycznie zachowanej desce odkryto ułamki kości kończyn dolnych. Sądząc z układu zachowanej konstrukcji drewnianej i lokalizacji kości, zmarły ułożony był głową na NW (ryc. 51, 73). Nie stwierdzono wyposażenia.

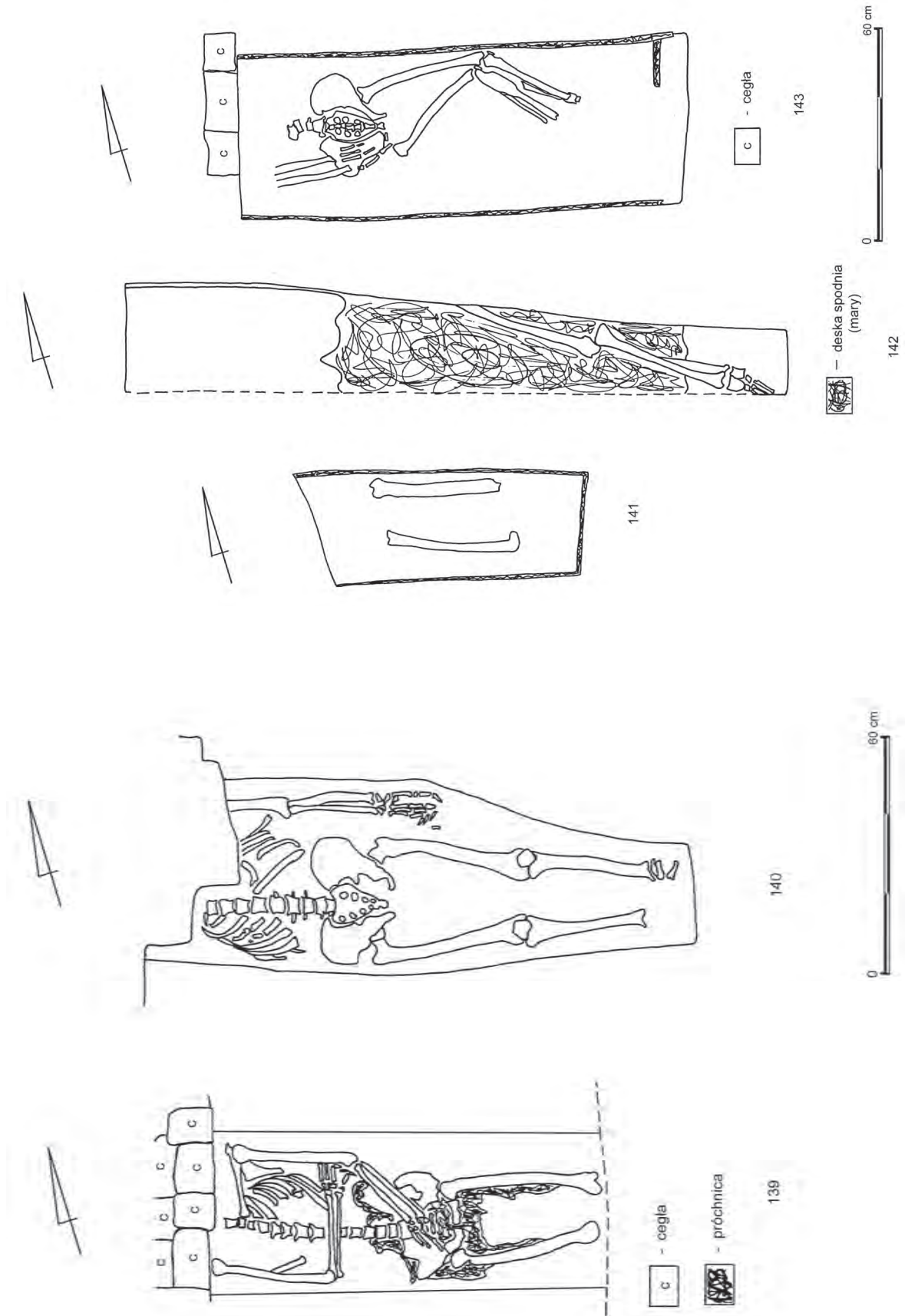
Grób 155 (124/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez obiekt 13. Zarejestrowano zarys trumny kłodowej o szer. 0,55 m, zachowanej długości 1,4 m i głęb. 0,20 m. W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym i grudkami zaprawy wapiennej oraz drobnymi uławkami kości ze zniszczonych, wcześniejszych pochówków odkryto szkielet kobiety w wieku *juvenis/adultus* ułożony czaszką na NW, kości obu rąk spoczywały na miednicy (ryc. 51, 73). Z wypełniska trumny pochodzi 9 fragmentów ceramiki naczyniowej z 2. połowy XIII – 1. połowy XIV w.

Grób 156 (125/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez groby 141 i 143. Stwierdzono resztki konstrukcji drewnianej o zarysie prostokątnym oraz fragmenty deski spodniej. Szerokość konstrukcji 0,35 m, zachowana długość 0,5 m. Szkielet ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości i konstrukcji drewnianej, czaszką na NW (ryc. 52). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 157 (126/1999). Pochówek częściowo tkwił w profilu. Zarejestrowano zarys jamy grobowej, szer. jamy do 0,4 m, zachowana długość 1,45 m. W warstwie próchnicy z domieszką gruzu ceglanego odkryto szkielet osobnika w wieku *adultus*, ułożony czaszką, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, na NW (ryc. 52). Nie stwierdzono wyposażenia.

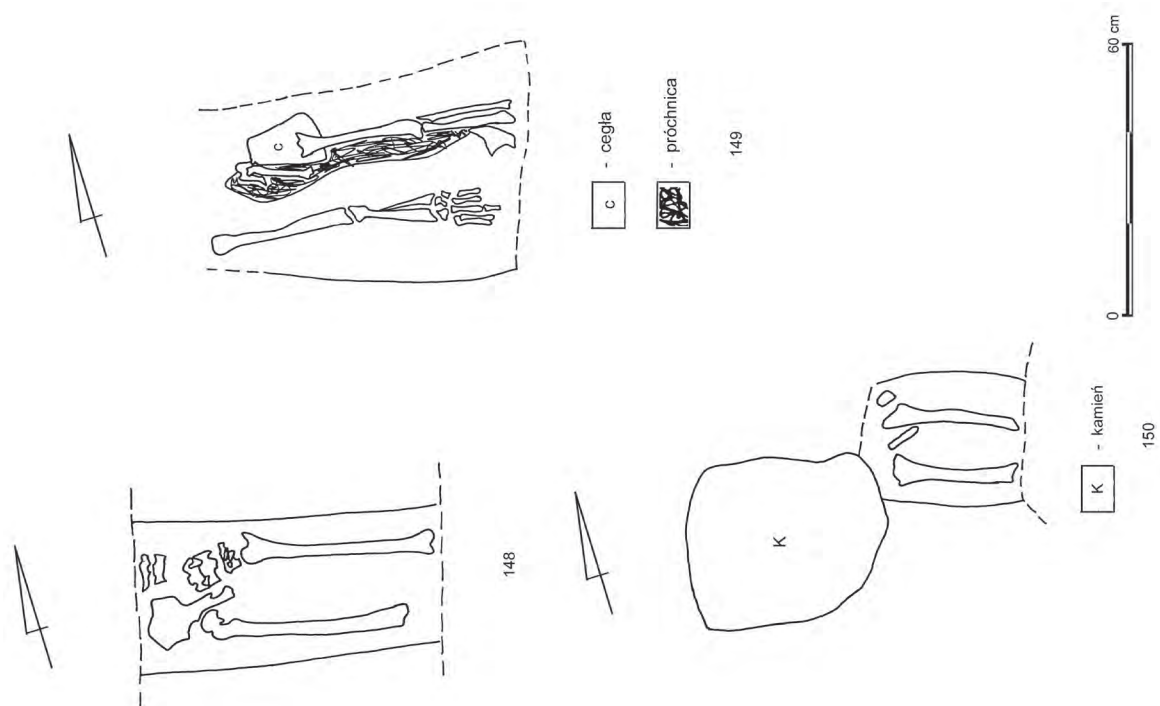
Grób 158 (127/1999). Pochówek zniszczony przez obiekt 13. Znaleziono prostokątny zarys konstrukcji drewnianej o szer. 0,55 m i długość zachowanej 1,35 m. Szkielet ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na W (ryc. 52, 73). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 159 (128/1999). Pochówek częściowo zniszczony od strony NW przez obiekt 13, od strony N tkwił

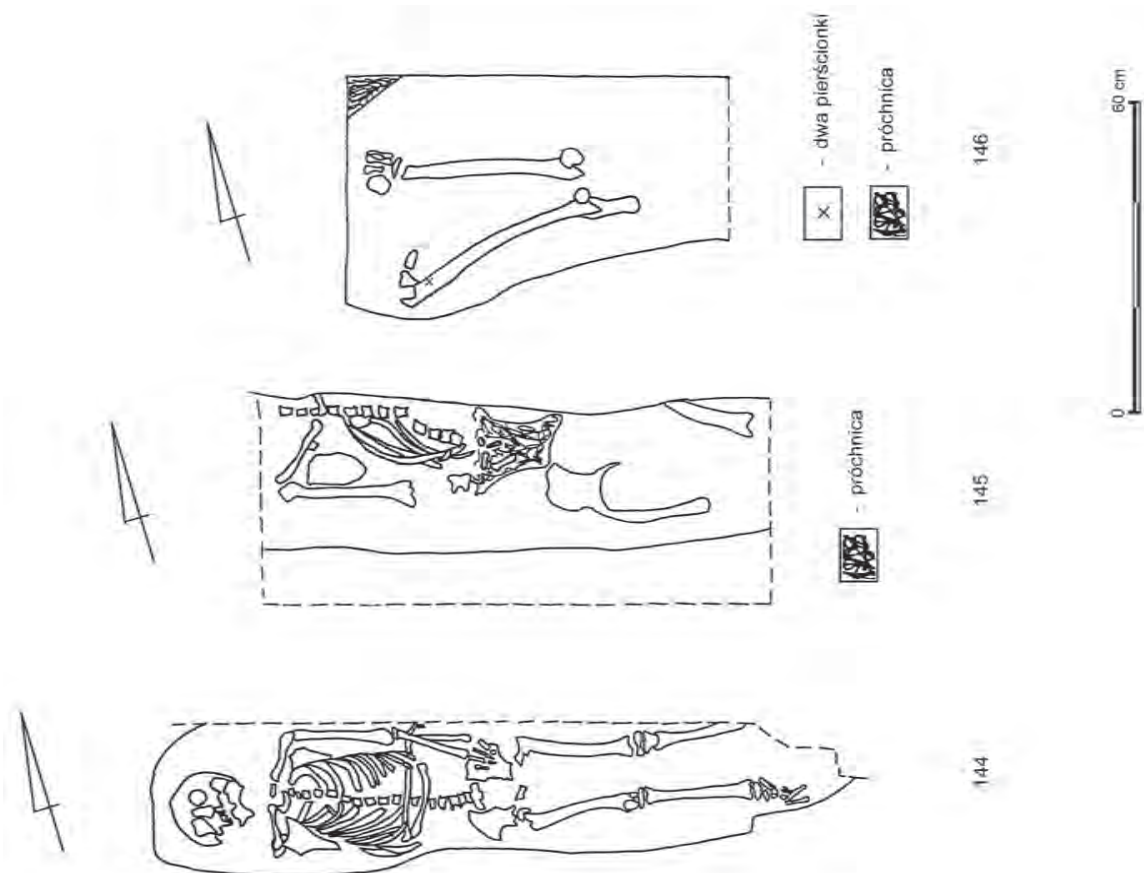


Ryc. 47. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 139, 140

Ryc. 48. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 141, 142, 143



Ryc. 50. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 148, 149, 150



Ryc. 49. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 144, 145, 146

w profilu. Natrafiono na prostokątny zarys jamy grobowej o zachowanej długości 1,3 m i szer. do 0,4 m. Szkielet kobiety (?) w wieku *adultus* ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 53, 73). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 160 (129/1999). Pochówek tkwił częściowo w profilu, zniszczony przez grób 155 i obiekt 13. Odsłonięto fragment owalnego zarysu jamy grobowej o zachowanej długości 0,80 m i szer. 0,36 m. W trumnie kładowej o zachowanej długości 0,6 m i szer. 0,3 m odkryto jedynie luźną kość. Jama była zorientowana po linii NW–SE (ryc. 53, 73). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 161 (130/1999). Pochówek prawie całkowicie zniszczony przez obiekt 13. Znalezione fragment trumny kładowej o zachowanej długości 0,38 m i szer. 0,30 m, a w niej jedynie kości stóp. Sądząc z ułożenia trumny i zachowanych kości, szkielet ułożony był czaszką na NW (ryc. 53, 73). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 162 (132/1999). Pochówek silnie zniszczony przez grób 134 i obiekt 13. Zarejestrowano fragment jamy grobowej o zachowanej długości 1,1 m i szer. 0,9 m (?). W warstwie próchnicy z gruzem ceglanym odkryto pojedyncze kości ludzkie. Nie stwierdzono wyposażenia (ryc. 73).

Grób 163 (133/1999). Pochówek częściowo tkwił w profilu. Zadokumentowano zarys jamy grobowej o długości 1,68 m i szer. 0,23 m. Jama zorientowana osią dłuższą po linii E–W. Nie stwierdzono kości ani wyposażenia (ryc. 73).

Grób 164 (134/1999). Pochówek częściowo zniszczony przez wkop pod kolektor ściekowy. Odkryto prostokątny zarys konstrukcji drewnianej o szer. 0,5 m i zachowanej długości 1,6 m. Szkielet mężczyzny (?) ułożony był na wznak, czaszką na NW, kości rąk ułożone były wzdłuż boków (ryc. 53, 73). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 165 (135/1999). Pochówek znacznie zniszczony przez ścianę larsenową. Jama grobowa słabo zarysowana o krawędziach nieregularnych. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na W (ryc. 54). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 166 (136/1999). Pochówek częściowo uszkodzony przez wkop pod kolektor ściekowy, tkwił w profilu. Odsłonięto narożnik konstrukcji drewnianej o długości ścianek 0,65 m i 0,28 m. Odkryto jedynie czaszkę kobiety (?) i kość ramieniową (ryc. 54, 74). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 167 (137/1999). Pochówek zniszczony przez larseny, częściowo tkwił w profilu. Zadokumentowano fragment owalnego zarysu jamy grobowej o szer. do 0,35 m i zachowanej długości 1,25 m. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu za-

chowanych kości, czaszką na NW (ryc. 54, 74). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 168 (138/1999). Pochówek przecięty ścianą larsenową. Zarys jamy grobowej słabo czytelny. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 55, 74).

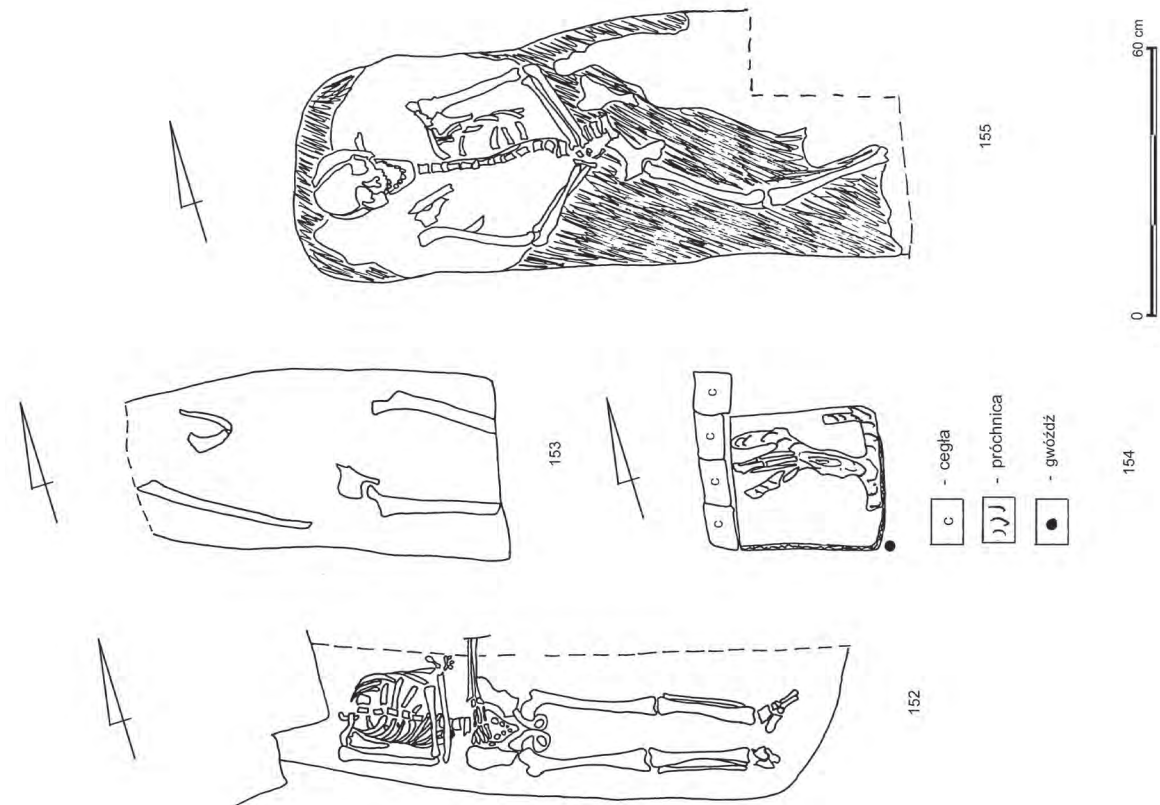
Grób 169 (139/1999). Pochówek w większości zniszczony przez grób 168. Odsłonięto fragment zarysu jamy grobowej o szer. 0,4 m i zachowanej długości 0,6 m. Szkielet osobnika w wieku *adultus* ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na NW (ryc. 55). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 170 (140/1999). Pochówek nieznacznie uszkodzony przez grób 168. Zarejestrowano elipsowaty zarys jamy grobowej o długości 1,82 m i szer. 0,6 m. W jej obrębie czytelny był zarys lekko trapezowej konstrukcji drewnianej o długości 1,25 m i szer. 0,34 m, usytuowanej po osi NW–SE (ryc. 55, 74). W obrębie konstrukcji nie stwierdzono kości ani wyposażenia.

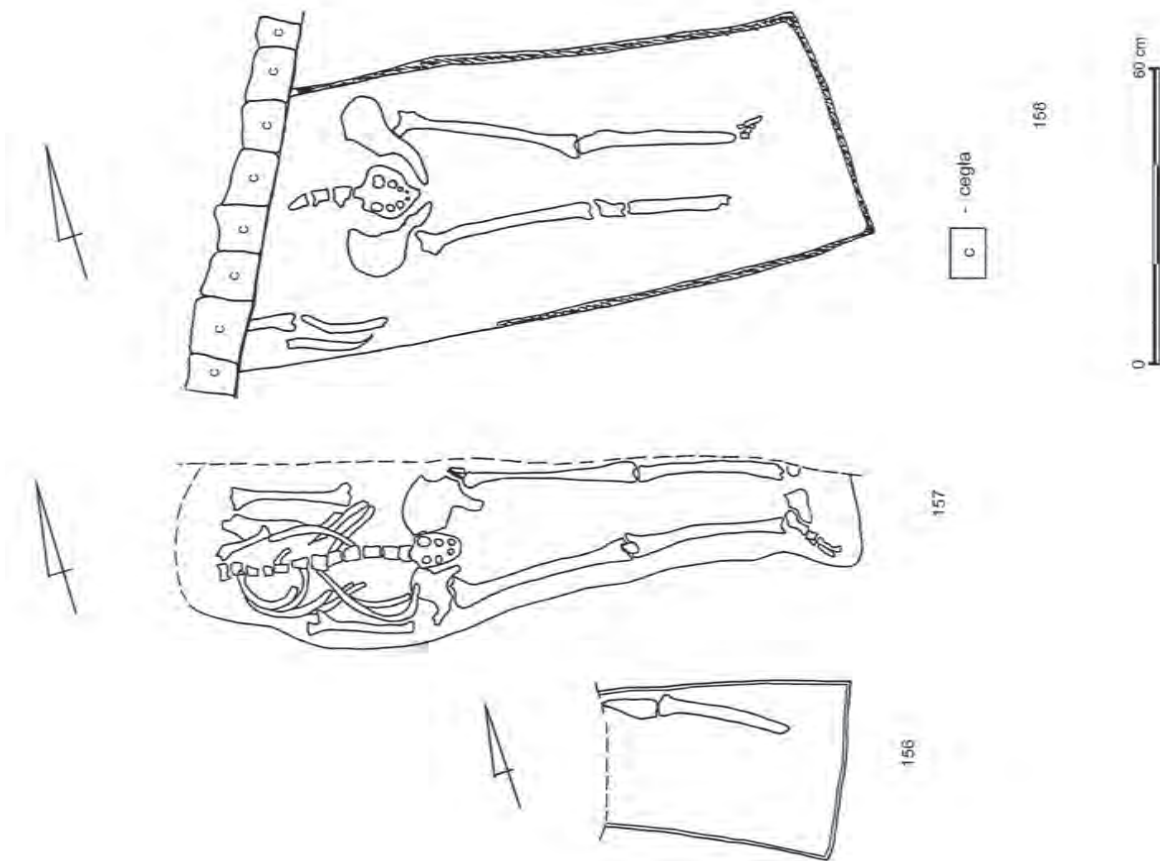
Grób 171 (obiekt 1 – pl. Dominikański 3, 1999). Odsłonięty częściowo, jego NW partia została zniszczona przez młodszy grób nr 175. Zarys jamy grobowej miał kształt prostokąta, a jego wymiary wynosiły ponad 1,35 × 0,95 m. W obrębie jamy zarysowały się pozostałości konstrukcji trumny w postaci cienkich linii o szer. 0,2–0,5 cm, biegnących wzdłuż dawnych krawędzi dranic. Na podstawie stanu zachowania resztek trumny możemy przyjąć, że miała ona kształt prostopadłościanu, o długości przekraczającej 1,30 m i szer. 0,65 m. Przynajmniej w jednym narożu konstrukcję wzmocniono poprzez zamontowanie pionowej beleczki, o wymiarach przekroju 9 × 10 cm. Szkielet osobnika dorosłego ułożony był, jak można sądzić na podstawie układu zachowanych kości, czaszką na E (ryc. 56). Nie stwierdzono wyposażenia grobowego.

Grób 172 (obiekt 2 – pl. Dominikański 3, 1999). Grób został odsłonięty częściowo. Poza zasięgiem wykopu pozostawała jego partia centralna i pld.-wsch. Jama grobowa miała regularny, prostokątny zarys, o zachowanej długości ponad 0,75 m i szer. ponad 0,35 m. Odsłonięto jedynie słabo zachowane kości podudzi i stóp. Na podstawie ich ułożenia można sądzić, że zmarły został pochowany głową na E (ryc. 56). Nie stwierdzono wyposażenia grobowego.

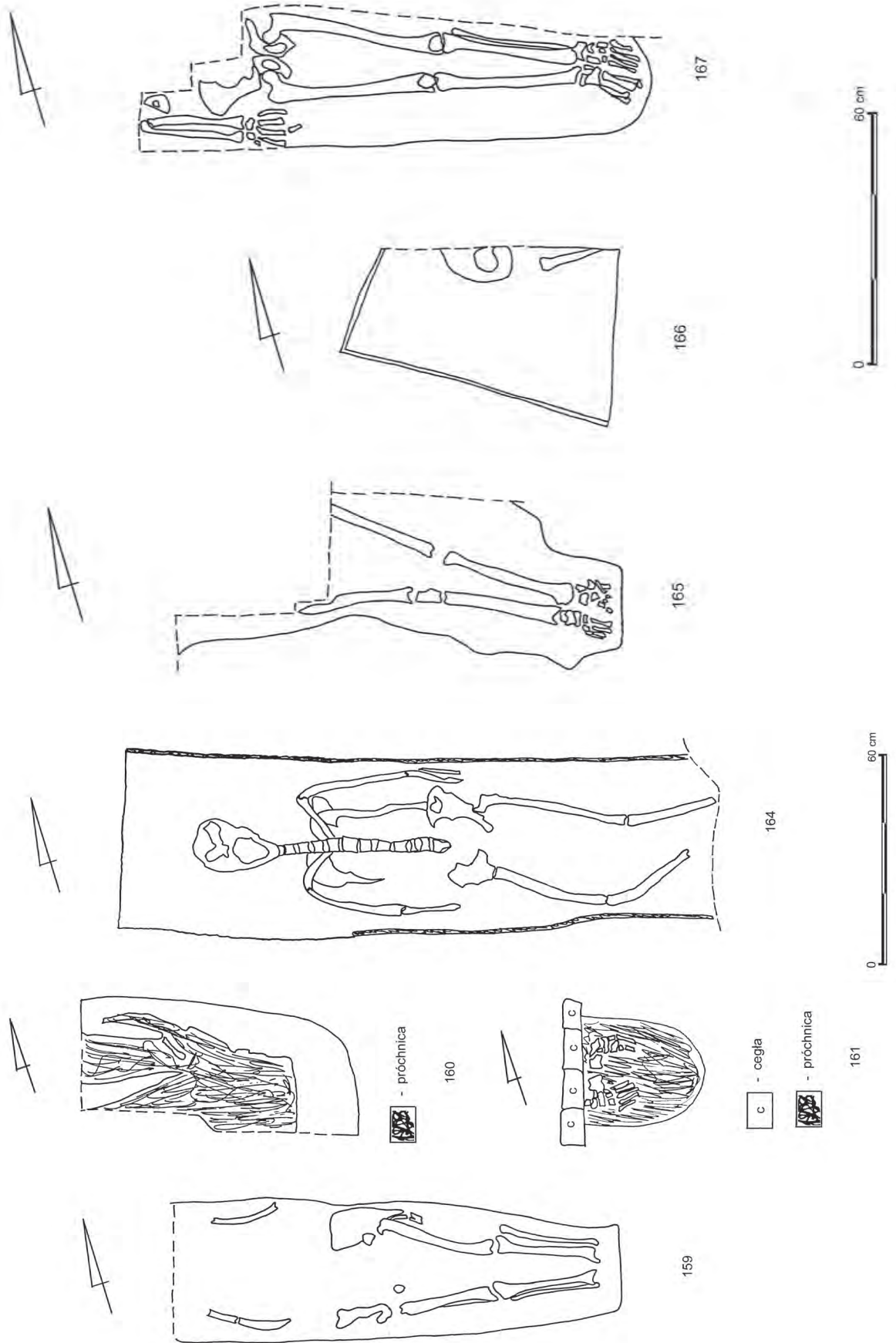
Grób 173 (obiekt 4 – pl. Dominikański 3, 1999). Od strony wschodniej grób został zniszczony przez wkop pod nowożytny mur. Odsłonięta jama grobowa miała kształt nieregularny, jej maks. długość wynosiła 1 m, maks. szer. – 0,4 m. Z kości szkieletu zachowały się jedynie fragmenty czaszki, leżące w zachodniej części jamy (ryc. 56). Wyposażenia nie stwierdzono.



Ryc. 51. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 152, 153, 154, 155



Ryc. 52. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 156, 157, 158



Ryc. 54. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 165, 166, 167

Ryc. 53. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 159, 160, 161, 164

Grób 174 (obiekt 5 – pl. Dominikański 3, 1999). Został odsłonięty częściowo. Zachował się fragment zarysu jamy grobowej o wymiarach ok. 0,65×0,4 m oraz fragmenty kości kończyn dolnych. Z ich ułożenia wynika, że zmarły został pochowany głową na W (ryc. 57). Nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 175 (obiekt 6 – pl. Dominikański 3, 1999). Odkryty został częściowo. Jego płn.-zach. krawędź uległa zniszczeniu. Zarys jamy grobowej był nieczytelny, natomiast zachowały się ślady ścianek bocznych trumny, w postaci cienkich smug przegniłego drewna, o grub. 0,5 cm. Wymiary trumny wynosiły 0,8×0,4 m (ryc. 57). Szczątki zmarłego nie zachowały się. W trumnie nie stwierdzono również wyposażenia.

Grób 176 (obiekt 8 – pl. Dominikański 3, 1999). Zachował się fragmentarycznie w postaci pasa brunatnej, sypkiej próchnicy, o szer. 0,1–0,28 i dług. 1,4 m, biegnącej wzdłuż linii N–S. Była to prawdopodobnie prostokątna lub kwadratowa jama, zasypana próchnicą. W wypełnisku, oprócz próchnicy, odkryto drobny gruz ceglany i fragmenty ceramiki naczyniowej. Nie stwierdzono żadnych szczątków kostnych ani wyposażenia.

Grób 177 (obiekt 9 – pl. Dominikański 3, 1999). Zarys jamy grobowej był nieczytelny, odsłonięto natomiast dwie, przebiegające równolegle do siebie smugi brunatnej próchnicy o grub. 1–2 cm. Odległość pomiędzy nimi wynosiła ok. 0,4 m, zaś ich maksymalna dług. – 1,4 m. W ich obrębie odkryto silnie rozłożone kości szkieletu kończyn dolnych i miednicy. Ich ułożenie wskazuje na to, że zmarły został pochowany głową na W (ryc. 57). Trumnę i szkielet od strony wsch. niszczył mur obronny. W grobie znajdowały się pojedyncze fragmenty ceramiki naczyniowej z XIII w.

Grób 178 (obiekt 1 – Kacerska Górka, ulica). W rzucie grób miał kształt prostokątny, zorientowany był wg osi E–W. Dług. jamy wynosiła ok. 1,2 m, zaś szer. – 0,40–0,45 m. Konstrukcja drewniana zachowała się w postaci dwóch smug próchnicy będących pozostałością ścianek o grub. 0,5–1 cm. Jedna ze ścianek miała dług. ok. 0,7 m, zaś druga – ok. 0,3 m (ryc. 58). Nie znaleziono żadnych szczątków kostnych. Z zasypiska pochodziły 2 fragmenty ceramiki naczyniowej, datowane na młodsze fazy wczesnego średniowiecza (XII–XIII w.).

Grób 179 (obiekt 2 – Kacerska Górka, ulica). Jama grobowa miała kształt owalu dług. 1,65 m i maks. szer. ok. 0,5 m. W zach. części jamy zachował się fragment drewnianej konstrukcji (szalowania bądź trumny) o dług. 0,24 m i grub. 2 cm. Ze szkieletu zachował się jedynie fragm. kręgosłupa i fragm. miednicy (ryc. 58). Nie stwierdzono wyposażenia grobowego.

Grób 180 (obiekt 27 – Kacerska Górka, ulica). Grób został częściowo zniszczony przez kolektor oraz obiekt

nr 10. W grobie odsłonięto żuchwę oraz kilka drobnych kości, natomiast kalotę odkryto przy zewnętrznej krawędzi jamy. Szczątki zmarłego w obrębie grobu leżały na warstwie brązowo-brunatnego piasku, o miąższości 1,5–2 cm, przypuszczalnie pozostałości drewnianego dna trumny – mar. Poniżej żuchwy, na wysokości obojczyków, na linii kręgosłupa wystąpiła konkrecja skorodowanego metalu, będąca być może pozostałością ozdoby (ryc. 59). Poniżej szczątków zmarłego biegł wkop, co sugeruje, że wcześniej w tej samej jamie znajdował się inny pochówek.

Grób 181 (obiekt 3 – Kacerska Górka 26). Grób został bardzo silnie zniszczony. Zachowany zarys jamy grobowej był nieregularny, wydłużony po osi E–W, a jego wymiary wynosiły 1,40×0,74 m. W narożniku płn.-wsch. odkryto dwa fragmenty kości czaszki. Nie stwierdzono żadnego wyposażenia grobowego.

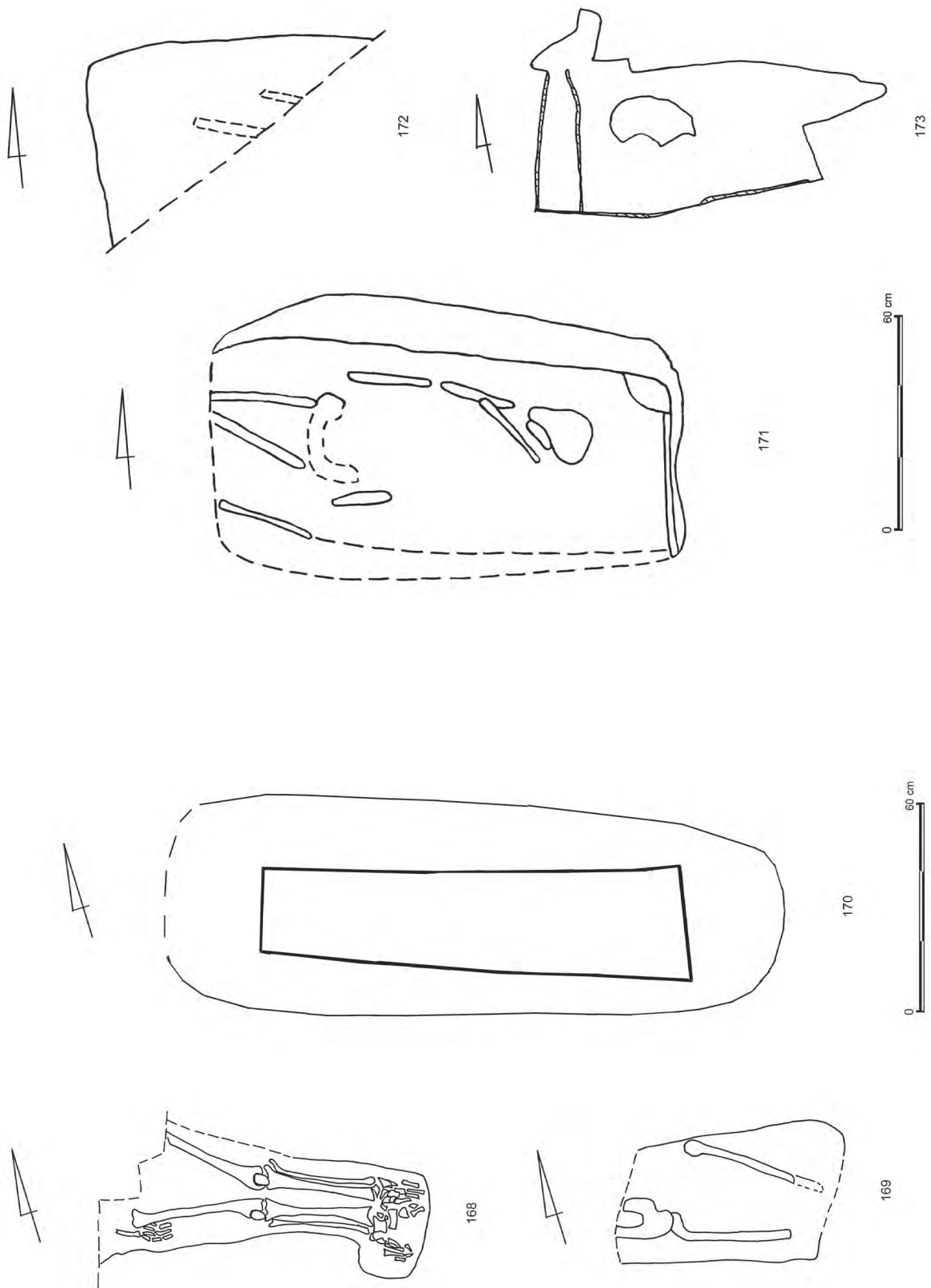
Grób 182 (obiekt 4 – Kacerska Górka 26). Został częściowo zniszczony przez grób 181. Zachowana dług. jamy grobowej wynosiła 1,08 m a szer. – 1,24 m. W jej obrębie odsłonięto fragment płd. ścianki trumny o dług. ok. 0,65 m i zachowanej wys. 0,24 m. Z układu zachowanych kości można wnioskować, że zmarłego pochowano głową na W (ryc. 59). Szkielet spoczywał na warstwie próchnicy, która to stanowiła reliktną dna trumny. W stropowej partii obiektu, przy jego południowej krawędzi odkryto silnie skorodowany przedmiot metalowy o dług. 5 cm i grub. 1 cm. Być może był to element łączący deski trumny. W okolicy stawu kolanowego prawej nogi zarejestrowano silnie skorodowany przedmiot metalowy o dług. 22 cm i szer. 3 cm (nóż).

Grób 183 (1/2000). W obrębie wykopu odkryty został częściowo. Zarys jamy grobowej był nieczytelny. Zachował się reliktny prostokątny kształt konstrukcji drewnianej (szalunku?) w postaci warstewki próchnicy o grub. 1 cm. Jej dług. wynosiła 0,74 m a szer. – 0,37 m. Pochowana tu kobieta w wieku *subadultus* spoczywała z głową na W (ryc. 59). Pod czaszką, tuż przy prawej kości skroniowej odnaleziono kabłączek skroniowy

1. esowaty kabłączek skroniowy z ołowiu; średn. 2 cm (ryc. 87C).

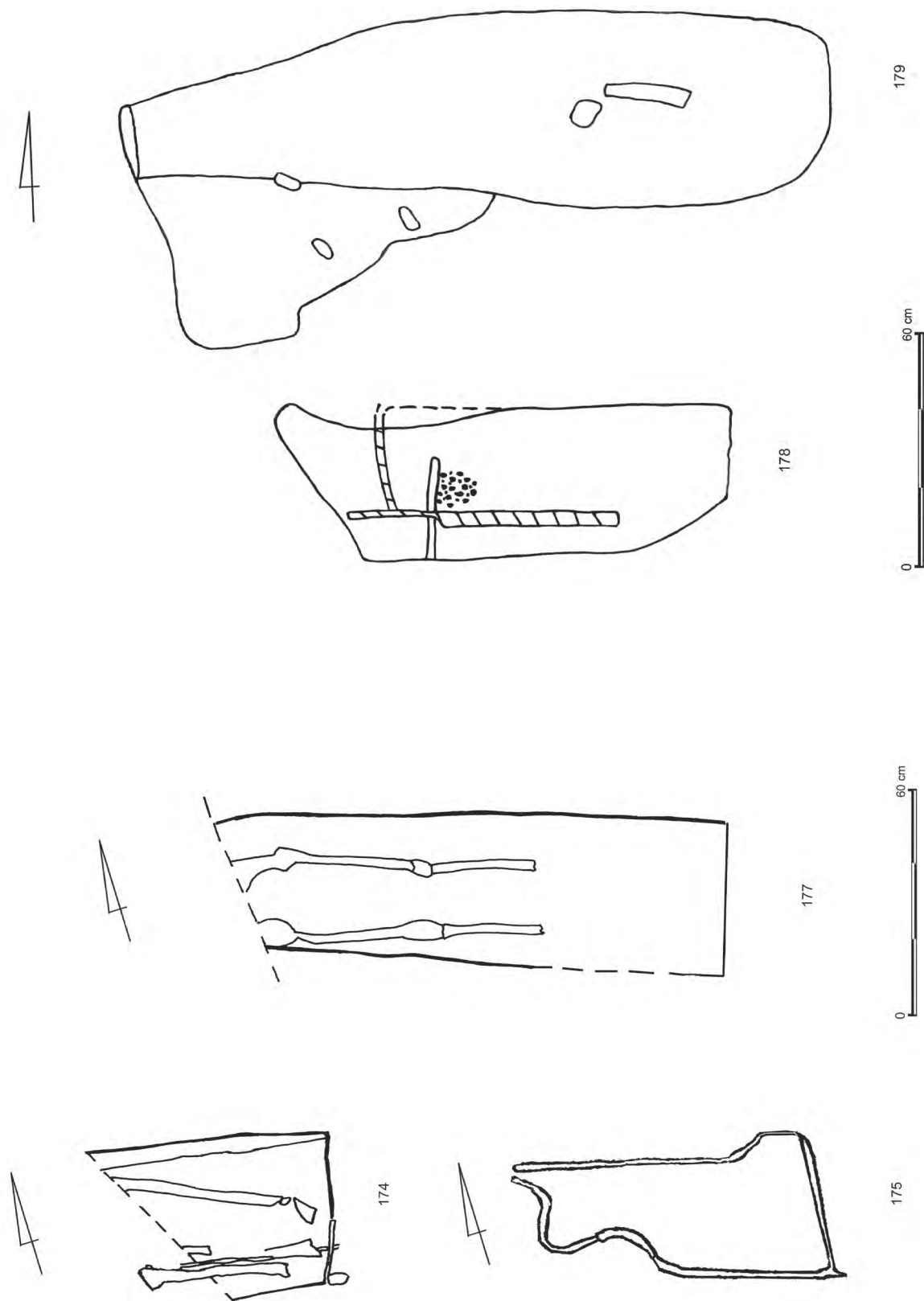
Grób 184 (2/2000). Zachował się jedynie zachodni fragment zarysu jamy o wymiarach 0,16×0,42 m. W jego obrębie, przy zachodniej krawędzi odkryto źle zachowaną czaszkę i fragment kości promieniowej. Można zatem wnioskować, że zmarła (kobieta *subadultus*) została pochowana głową na W (ryc. 60). Nie stwierdzono wyposażenia grobowego.

Grób 185 (3/2000). Odsłonięto fragment jamy grobowej o kształcie prostokąta i zachowanych wymiarach 0,35×0,58 m. Przy płn. krawędzi jamy znajdowała się smużka brązowej próchnicy o szer. 1 cm, być może pozostałość szalowania jamy grobowej. Identyczną smużkę odkryto na dnie grobu. W obrębie grobu odkryto po-



Ryc. 55. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 168, 169, 170

Ryc. 56. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 171, 172, 173



Ryc. 57. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 174, 175, 177

Ryc. 58. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 178, 179

zostałości szkieletu: fragm. łopatki i uszkodzoną kość ramieniową (ryc. 60). Nie stwierdzono wyposażenia grobowego.

Grób 186 (4/2000). Zalegał poniżej grobu 185. Jama grobowa zachowała się na długość 0,6 m, zaś jej szer. wynosiła 0,5 m. W jej obrębie odkryto prawą kość udową oraz fragment miednicy należące do osobnika w wieku *adultus* (ryc. 60). Nie stwierdzono żadnego wyposażenia grobowego.

Grób 187 (5/2000). Jama grobowa zachowała się fragmentarycznie. Jej zachowana długość wynosiła 0,5 m a maks. szer. – 0,48 m. Przy wsch. granicy jamy zalegała 1 cm grubości warstewka próchnicy o długość ok. 0,3 m. Jest to być może pozostałość ścianki trumny (ryc. 60). Nie stwierdzono pozostałości szkieletu, ani żadnego wyposażenia grobowego.

Grób 188 (6/2000). Odsłonięty zarys jamy grobowej uszkodzonej w części pld.-zach.. Na poziomie odkrycia miała ona szer. ok. 0,6 m i maks. długość 1,8 m. W pld.-zach. partii grobu odkryto smugę brązowej próchnicy o szer. 3–4 cm i dł. 1 m, pozostałość szalowania grobu, bądź też ścianki trumny. Sądząc po układzie kości zmarła (dorosła kobieta) ułożona była głową w kierunku wschodnim (ryc. 61). Nie stwierdzono pozostałości wyposażenia grobowego.

Grób 189 (7/2000). Jama grobowa zachowała się na długość 1,9 m, zaś jej szer. dochodziła do 0,64 m. Zmarłego prawdopodobnie pochowano na drewnianych marach o długość 1,7 i szer. 0,38 m. Na marach spoczywały kości długie szkieletu. Ich ułożenie wskazuje na pochowanie zmarłego (dorosłej kobiety?) głową na W (ryc. 61). W grobie tym nie znaleziono żadnego wyposażenia.

Grób 190 (8/2000). Grób ten był silnie zniszczony, uległ on częściowemu uszkodzeniu w trakcie prac budowlanych. Jama grobowa miała zachowaną długość 1,7 m, a szer. 0,3–0,5 m. Przy pld. krawędzi jamy grobowej znajdowała się 2 cm szerokości warstewka intensywnie brązowej próchnicy o długość 1,1 m. Jest to być może pozostałość po szalunku jamy grobowej (ryc. 62). Na podstawie znalezionych tu kości nie można było ustalić orientacji zmarłego. W obrębie grobu nie stwierdzono wyposażenia.

Grób 191 (9/2000). Zachowany zarys jamy grobowej miał długość 1,1 m, a szer. ok. 0,6 m. Zmarłego ułożono najprawdopodobniej w jamie oszalowanej wzdłuż dwoma deskami. Odległość pomiędzy deskami wynosiła ok. 0,4 m. Deski tworzące ten szalunek zachowały się w postaci smużek brązowej próchnicy o szer. 1–2 cm oraz długość 1,1 m (południowa) i 0,4 m (północna). Na podstawie zachowanych kości można stwierdzić, że pochowano tu kobietę w wieku *adultus*, głową skierowaną na E (ryc. 62). Nie stwierdzono obecności wyposażenia grobowego.

Grób 192 (10/2000). Zachował się fragment jamy grobowej długość 0,1 m i szer. ok. 0,5 m. Pozostała część grobu znajdowała się w profilu, na którym była widoczna jama o pionowych ścianach i płaskim dnie. Na dnie znajdowała się 1-centymetrowa warstewka brązowej próchnicy (ryc. 62). Jest to być może pozostałość drewnianych mar. Nie odnaleziono pozostałości szkieletu ani żadnego wyposażenia grobowego.

Grób 193 (11/2000). Częściowo niszczył on grób 191. Odsłonięto jedynie fragment jamy grobowej o zachowanych wymiarach 0,9×ok. 0,1 m, zorientowany wg osi E–W. Nie stwierdzono żadnych szczątków kostnych ani wyposażenia grobowego (ryc. 63).

Grób 194 (12/2000). Nie zachował się zarys jamy grobowej. Szkielet mężczyzny *maturus* ułożony był czaszką na W (ryc. 63). Na wysokości pasa zmarłego, tuż powyżej główki nasady bliższej prawej kości udowej, odkryto kamienną osełkę i silnie skorodowaną głownię noża.

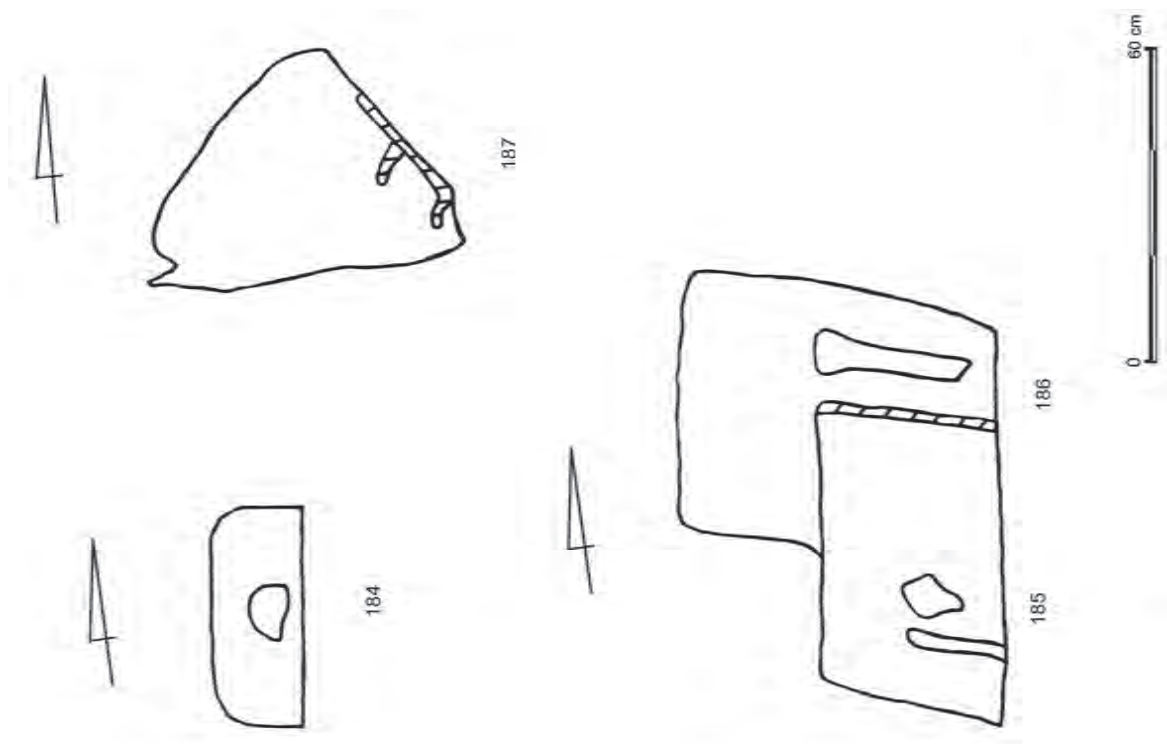
1. osełka – długość 6 cm, w przekroju miała kształt kwadratowy o boku szer. 1,5 cm. W partii centralnej była cieńsza (ok. 1 cm), co świadczy o jej użytkowaniu. Przy jednym z końców posiadała okrągły otwór o średn. ok. 0,8 cm (ryc. 89)

2. nóż – głownia o długość ok. 10 cm i maks. szer. 2 cm. Ze względu na silne skorodowanie niemożliwe jest bliższe określenie jej parametrów.

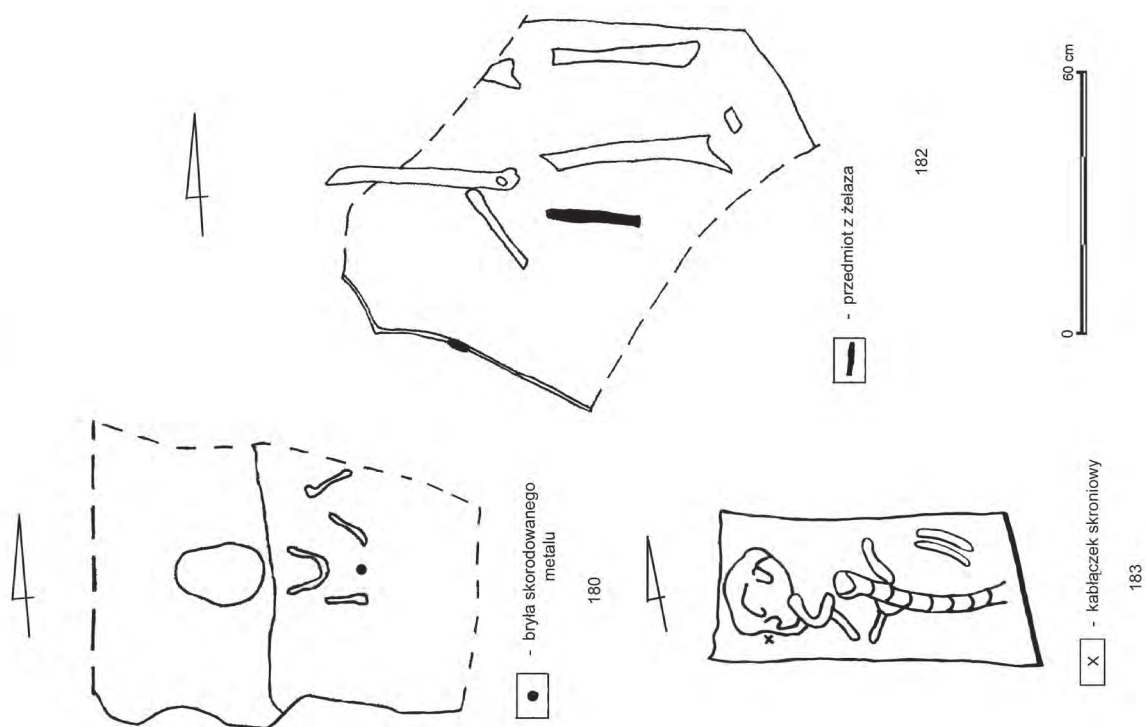
Grób 195 (13/2000). Pomiedzy grobem 188 a grobem 189, na poziomie piasków calcowych odnaleziono silnie rozłożoną czaszkę dziecka *infans I* (ryc. 63). Najprawdopodobniej grób ten został zniszczony przez grób 188, a być może też przez zalegające powyżej nawarstwienia. Nie znaleziono żadnego wyposażenia grobowego.

Grób 196 (I/2004). Pochówek był zachowany częściowo (uszkodzona część zachodnia). Odsłonięto zarys trumny oraz szkielet, natomiast zarys jamy grobowej był nieczytelny. Dłuższe ścianki trumny miały długość 192 (lewa) i 153 (prawa) cm, natomiast maks. szer. konstrukcji wynosiła 0,53, zaś min. – 0,44 m. Ponadto przy wsch. boku trumny znajdowały się 10-centymetrowej długości ostatki, będące jakby przedłużeniem dłuższych ścianek. Zmarły (płeć i wiek n.n.) spoczywał głową na W. Kości prawej ręki były lekko ugięte w łokciu i skierowane w stronę biodra, natomiast kości lewej były wyprostowane i wyciągnięte wzdłuż boku. Kości nóg były również wyprostowane (ryc. 64). Szkielet zachował się niemal kompletnie, nie odkryto jedynie czaszki. Nie stwierdzono wyposażenia grobowego.

Grób 197 (II/2004). Odkryto zaciemnienie o niepełnych wymiarach 0,97×0,42 m, o nieregularnym zarysie i głęb. 27 cm. Wypełnisko składało się z szarego piasku przemieszanego z próchnicą. W obrębie tego obiektu odkryto kości ludzkie (*infans II*) zalegające na kilku poziomach. Zidentyfikowano wśród nich 4 kręgi, lewą kość



Ryc. 60. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 184, 185, 186, 187



Ryc. 59. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 180, 182, 183

biodrową, obie kości udowe oraz fragment kości piszczelowej. Być może jest to pozostałość pochówku wtórnego.

Grób 198 (III/2004). Pochówek zniszczony w części W i N przez koparkę, natomiast od E przez wkop pod obiekt 10. Zachowany zarys jamy grobowej był nieregularny, maks. wymiary wynosiły 0,97×0,69 m. Odsłonięte kości szkieletu były przemieszane, w położeniu pierwotnym znajdowała się jedynie miednica i prawa kość udowa. Zmarła (dorosła kobieta?) była pochowana głową na W. Kości prawej dłoni być może leżały na biodrze, kości prawej nogi były wyprostowane (ryc. 64). Pod szkieletem była widoczna cienka (3 mm) warstewka próchnicy będąca być może pozostałością deski spodniej. Nie odkryto wyposażenia grobowego, natomiast w zasypisku znaleziono 1 niewielki fragm. ceramiki naczyniowej.

Grób 199 (IV/2004). Zachował się prostokątny zarys jamy grobowej o dług. 2,37, szer. 0,67 i głęb. 0,2 m. Ponadto był czytelny fragment konstrukcji drewnianej (1 ścianka dłuższa i 1 krótsza), a w SE narożniku konstrukcji oraz między czaszką i ścianką były widoczne plamy próchnicy. Zmarła (kobieta *adultus*) była ułożona na plecach, z głową skierowaną na SW i twarzą na płu., z kośćmi rąk wyciągniętymi wzdłuż boków oraz wyprostowanymi nogami (ryc. 65). Nie stwierdzono wyposażenia grobowego.

Grób 200 (V/2000). Pochówek był zachowany częściowo – jego płu. część zalegała pod murem. Zarys jamy grobowej był nieregularny, zachowana dług. wynosiła 2,32, szer. – 0,51, głęb. – 0,25 m. Zmarłego (mężczyznę *maturus*) pochowano z głową skierowaną na W, z kośćmi rąk wyciągniętymi wzdłuż boków i wyprostowanymi kośćmi nóg (ryc. 66). Bezpośrednio nad kośćmi znajdowała się silnie rozłożona deska (2,27×0,37 m). W pobliżu wewnętrznej części nasady dolnej prawej kości udowej odkryto niewielki krzemień, będący być może krzesakiem.

Grób 201 (VI/2004). Zachował się jedynie niewielki fragment pochówku. Znaczna jego część została zniszczona przez mur. Zarys jamy był nieczytelny. Odsłonięto fragmenty 2 desek będących zapewne pozostałością wieka. Pod nimi znajdowały się obie kości udowe oraz rzepki. Na inne części szkieletu ani na elementy wyposażenia nie natrafiono. Zmarły był pochowany prawdopodobnie głową na W (ryc. 66).

Grób 202 (VII/2004). Odsłonięto prostokątny zarys jamy grobowej o wymiarach 2,23×0,74 m. Natrafiono również na ślady deski wierzchniej, przykrywającej zmarłego (mężczyzna *adultus*) oraz spodniej, na której on spoczywał. Pochowany był głową skierowany na W, z wyprostowanymi kośćmi rąk i nóg (ryc. 67). W obrębie jamy grobowej odsłonięto również kilka plam próchnicy. Wyposażenia nie stwierdzono.

Skupiska kości

Skupisko 1 (obiekt 1/1992). Obiekt częściowo tkwił w profilu, zniszczony przez nowożytną studzienkę kanalizacyjną. Zarejestrowano częściowo zarys – nieregularny czworobok o dług. 2,50 m i szer. 1,90 m. W wypełnisku znaleziono kości należące do kilku osobników. Ponadto odkryto 43 fragmenty ceramiki naczyniowej, niewielką ilość szkła i porcelany oraz 13 fragmentów silnie skorodowanych przedmiotów żelaznych.

Skupisko 2 (obiekt 2/1992). Obiekt częściowo tkwił w profilu. Odsłoięto owalny zarys. W wypełnisku odkryto 12 czaszek osobników w różnym wieku i liczne inne kości. Ponadto odkryto 62 fragmenty ceramiki naczyniowej.

Skupisko 3 (obiekt 4/1992). Zniszczony przez wkop pod studzienkę kanalizacyjną. W wypełnisku odkryto kości przynajmniej 2 osobników oraz 12 fragmentów ceramiki naczyniowej.

Skupisko 4 (obiekt 5/1992). Zniszczony przez obiekt 4 i wkop pod kanalizację. W wypełnisku odkryto kości przynajmniej 2 osobników w różnym wieku oraz 23 fragmenty ceramiki.

Skupisko 5 (obiekt 8/1992). Tkwił w profilu. W wypełnisku odkryto kości przynajmniej 2 osobników w różnym wieku.

Skupisko 6 (obiekt 1/5/1992). Skupisko kości na wtórnym złożu.

Skupisko 7 (obiekt 8/5/1992). Skupisko kości na wtórnym złożu.

Skupisko 8 (obiekt 18/5/1992). Skupisko kości na wtórnym złożu.

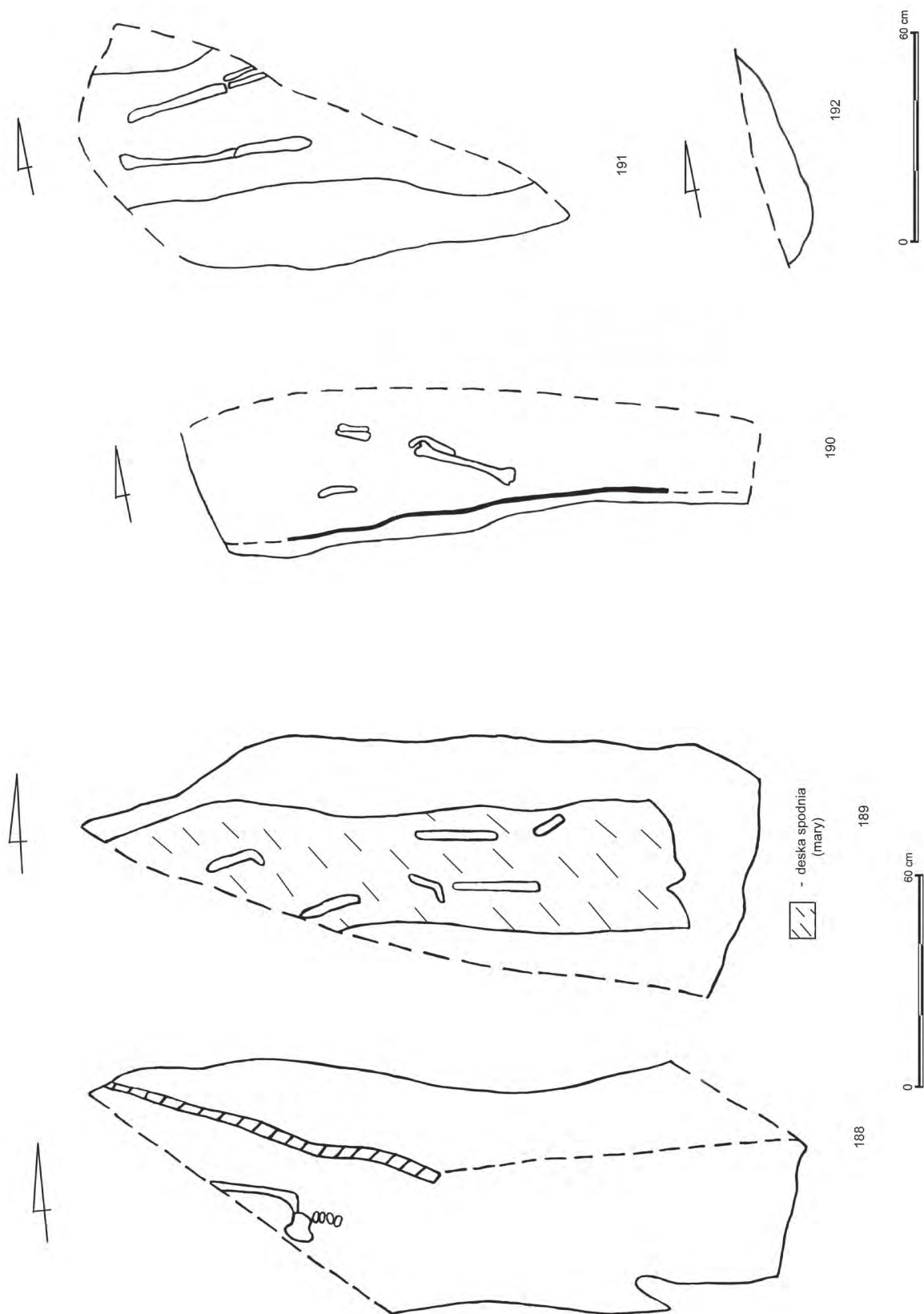
Skupisko 9 (bez nr./1999). Kości mężczyzny (?) w wieku *maturus*.

Skupisko 10 (luźna czaszka nr 1/1999). Czaszka kobiety w wieku *adultus*.

Skupisko 11 (luźna czaszka nr 2/1999). Czaszka kobiety w wieku *adultus*.

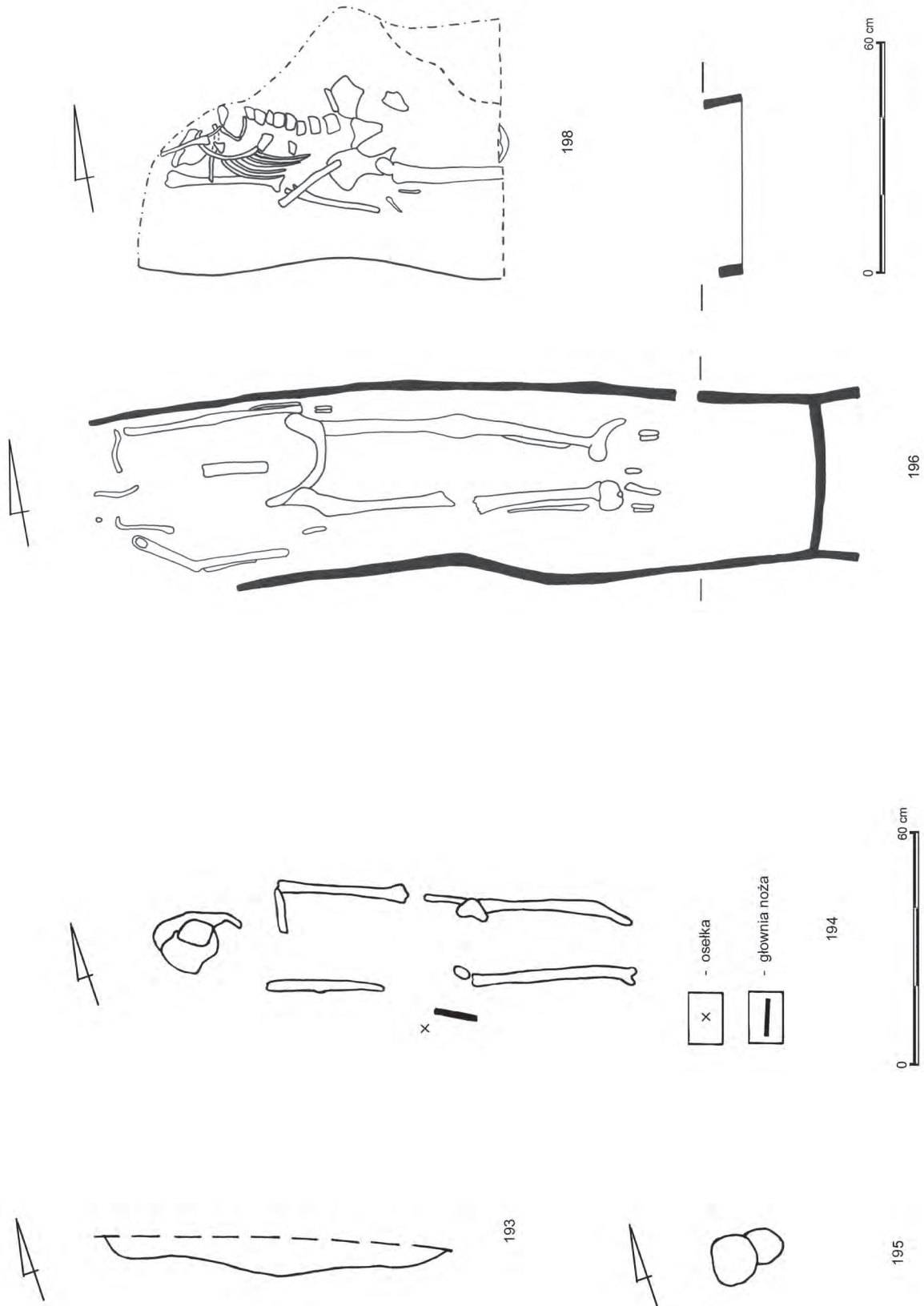
Skupisko 12 (luźna czaszka nr 3/1999). Czaszka mężczyzny w wieku *adultus*.

Skupisko 13 (obiekt 3/1999). Zasyp ziemno-gruzowy dużego dołu powstałego po wybraniu piasku do celów budowlanych. Stwierdzono: czaszkę mężczyzny w wieku *adultus*; kości osobników dorosłych (?); kości dziecka w wieku *infans I*. Z wypełniska pochodzi nadto 538



Ryc. 61. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 188, 189

Ryc. 62. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 190, 191, 192



Ryc. 63. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 193, 194, 195

Ryc. 64. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 196, 198

fragmentów ceramiki naczyniowej datowanych od połowy XIII do 1. połowy XIV w.

Skupisko 14 (skupisko bez nr./1999). Zidentyfikowano fragmenty szkieletu 2 osobników w wieku *adultus* i 2 osobników w wieku *infans I/II*.

Skupisko 15 (skupisko bez nr./1999). Luźne kości osobnika w wieku *maturus*.

Skupisko 16 (skupisko bez nr./1999). Luźne kości przynajmniej 3 osobników dorosłych i dzieci, w tym *infans II*.

Skupisko 17 (skupisko bez nr./1999). Szkielet kobiety w wieku *adultus*.

Skupisko 18 (skupisko bez nr./1999). Kości osobnika dorosłego.

Skupisko 19 (skupisko bez nr./1999). Kości mężczyzny w wieku *adultus/maturus*.

Skupisko 20 (skupisko bez nr./1999). Kości osobnika dorosłego i dziecka.

Skupisko 21 (skupisko bez nr./1999). Kości osobników dorosłych i dzieci w wieku *infans I* i *infans II*.

Skupisko 22 (skupisko bez nr./1999). Kości osobnika dorosłego i dziecka w wieku *infans I*.

Skupisko 23 (skupisko bez nr./1999). Kości osobnika dorosłego (?).

Skupisko 24 (obiekt/1999 między grobami 99 i 105. Fragmenty czaszki mężczyzny (?) w wieku *adultus*.

Skupisko 25 (skupisko bez nr./1999). Luźna czaszka kobiety (?) w wieku *maturus/senilis*.

Skupisko 26 (skupisko bez nr./1999). Luźna czaszka mężczyzny w wieku *adultus*.

Skupisko 27 (skupisko bez nr./1999). Luźna czaszka mężczyzny w wieku *iuvēnis*.

Skupisko 28 (czaszka nr 5/1999). Czaszka i kilka kręgów szyjnych kobiety w wieku *adultus*.

Skupisko 29 (czaszka bez nr./1999). Czaszka osobnika w wieku *adultus*.

Skupisko 30 (skupisko bez nr./1999). Fragmenty szkieletów kilku osobników.

Skupisko 31 (skupisko bez nr./1999). Luźne kości osobników dorosłych i młodocianych.

Skupisko 32 (skupisko bez nr./pl. Dom/1999). Fragmenty szkieletów kilku osobników, w tym mężczyzny *adultus* (?) i kobiety *iuvēnis/adultus*.

Skupisko 33 (skupisko z sektora 1/pl. Dom./1999). Luźne kości, w tym dziecka *infans I*.

Skupisko 34 (obiekt 4, sektor 1/pl. Dom./1999). Kości kilku osobników.

Skupisko 35 (obiekt 6, sektor 1/pl. Dom./1999). Kości kilku osobników

Skupisko 36 (obiekt 9, sektor 1/pl. Dom./1999). Fragment żuchwy dziecka.

Skupisko 37 (obiekt 10, sektor 1/pl. Dom./1999). Fragmenty kości m.in. kobiety(?) i dziecka *infans II*.

Skupisko 38 (obiekt 14, sektor 1/2/pl. Dom./1999). Liczne kości ludzkie m.in. mężczyzny w nieokreślonym wieku i kobiety *maturus*.

Skupisko 39 (obiekt 17, sektor 1/pl. Dom./1999). Luźne kości.

Skupisko 40 (obiekt 17, sektor 1/3/pl. Dom./1999). Kości kilku osobników.

Skupisko 41 (obiekt 1, sektor 3/pl. Dom./1999). Kości kilku osobników.

Skupisko 42 (obiekt 4, sektor 3/pl. Dom./1999). Kości kilku osobników.

Skupisko 43 (obiekt 3, sektor 1/Kacerska Górka 23–25/1999). Kości kilku osobników.

Skupisko 44 (obiekt 1,sektor 3/Kacerska Górka 26/1999). Fragmenty kości.

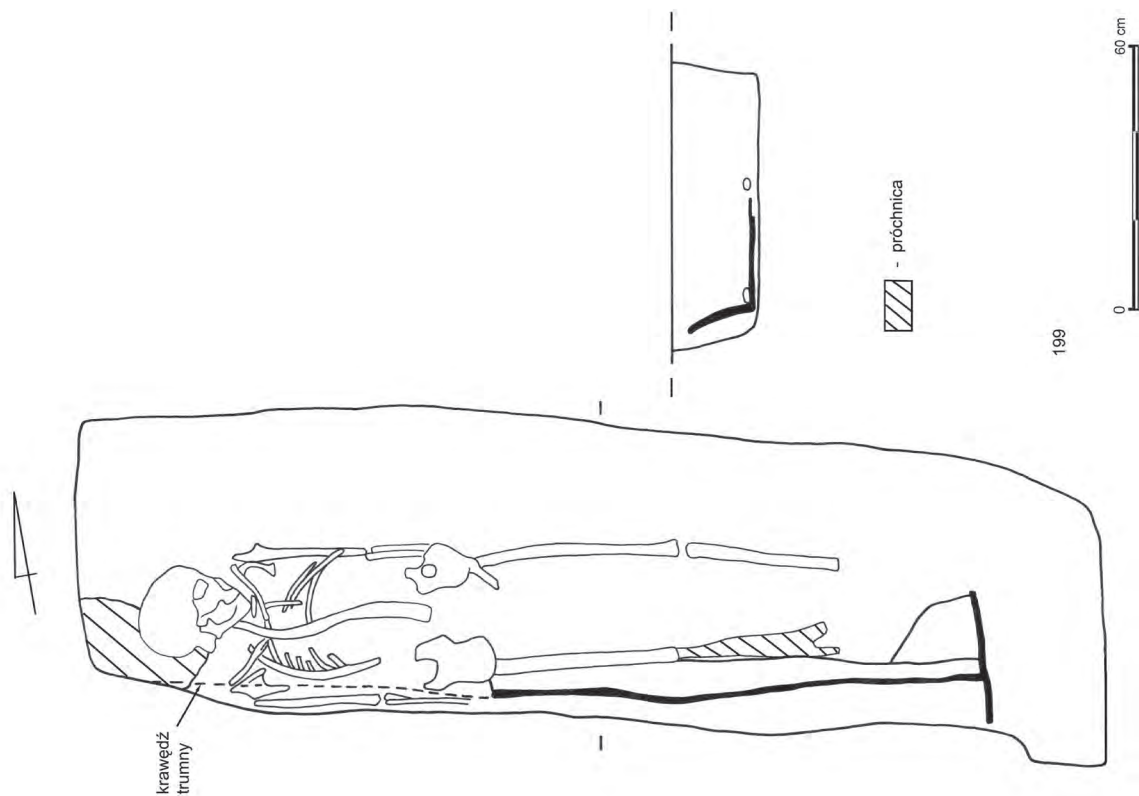
Skupisko 45 (obiekt 9/Kacerska Górka – ulica/1999). Kości kilku osobników.

Skupisko 46 (obiekt 10/Kacerska Górka – ulica/1999). Rozbita czaszka mężczyzny *maturus*.

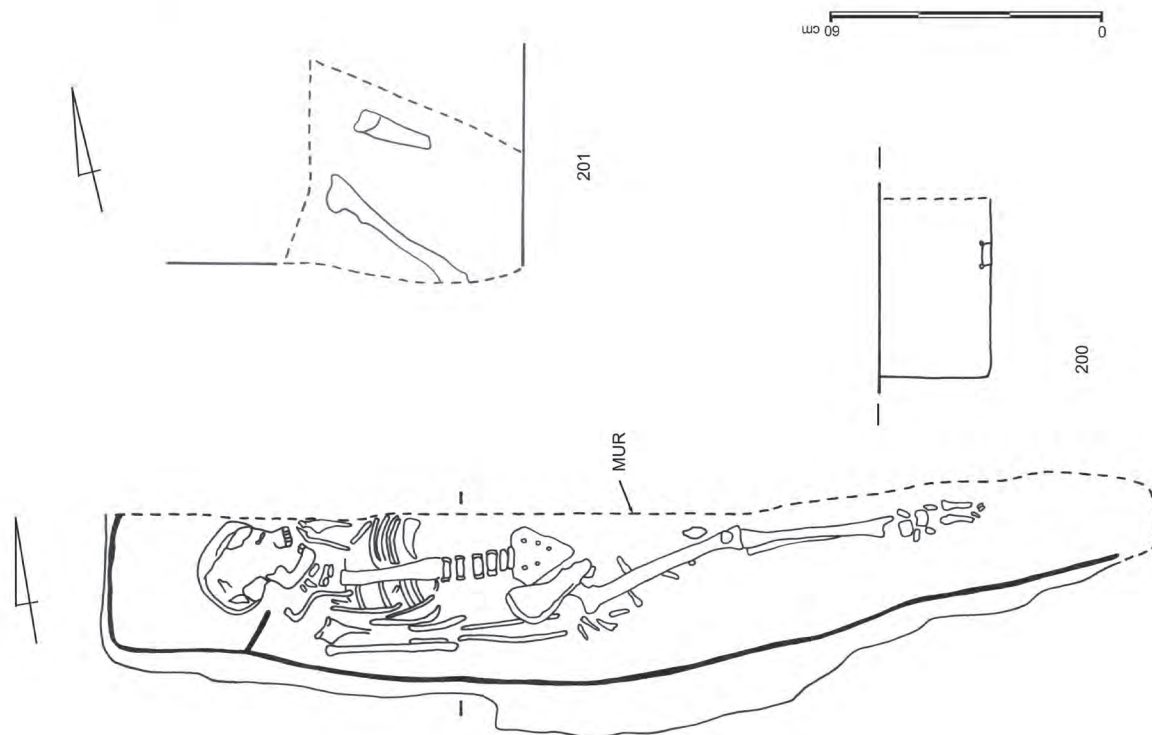
Skupisko 47 (obiekt 25/Kacerska Górka – ulica/1999). Kości kilku osobników.

Skupisko 48 (obiekt 16/2004). Luźne kości.

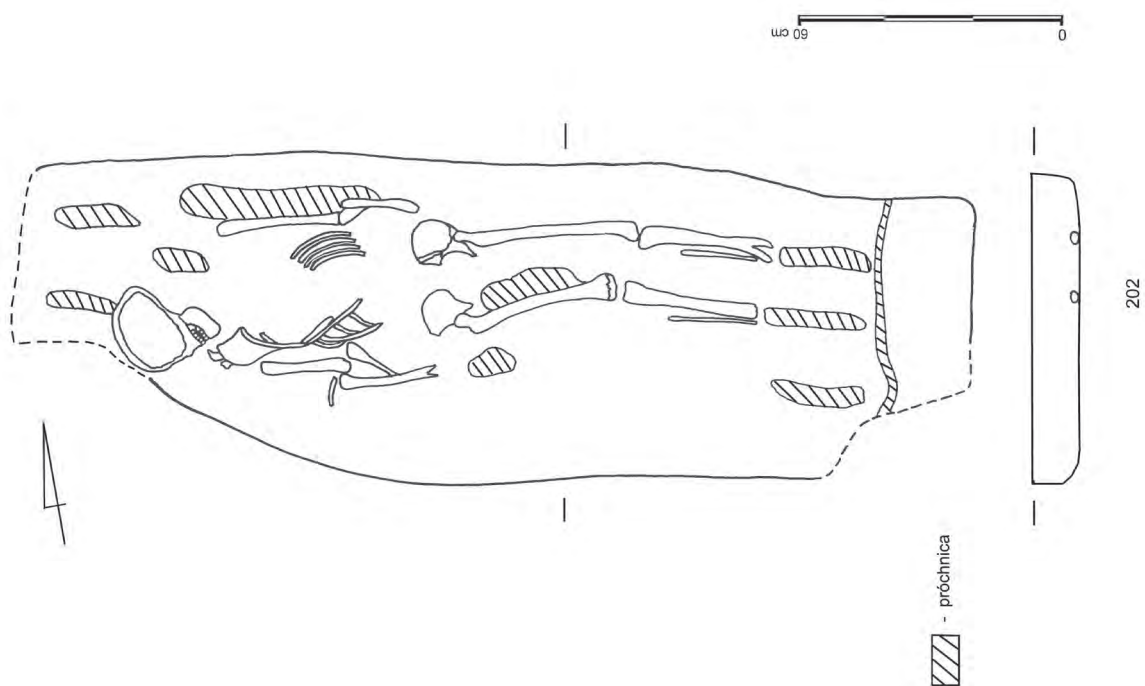
Skupisko 49 (kości z sektora 6/2004). Luźne kości osobników dorosłych i dzieci.



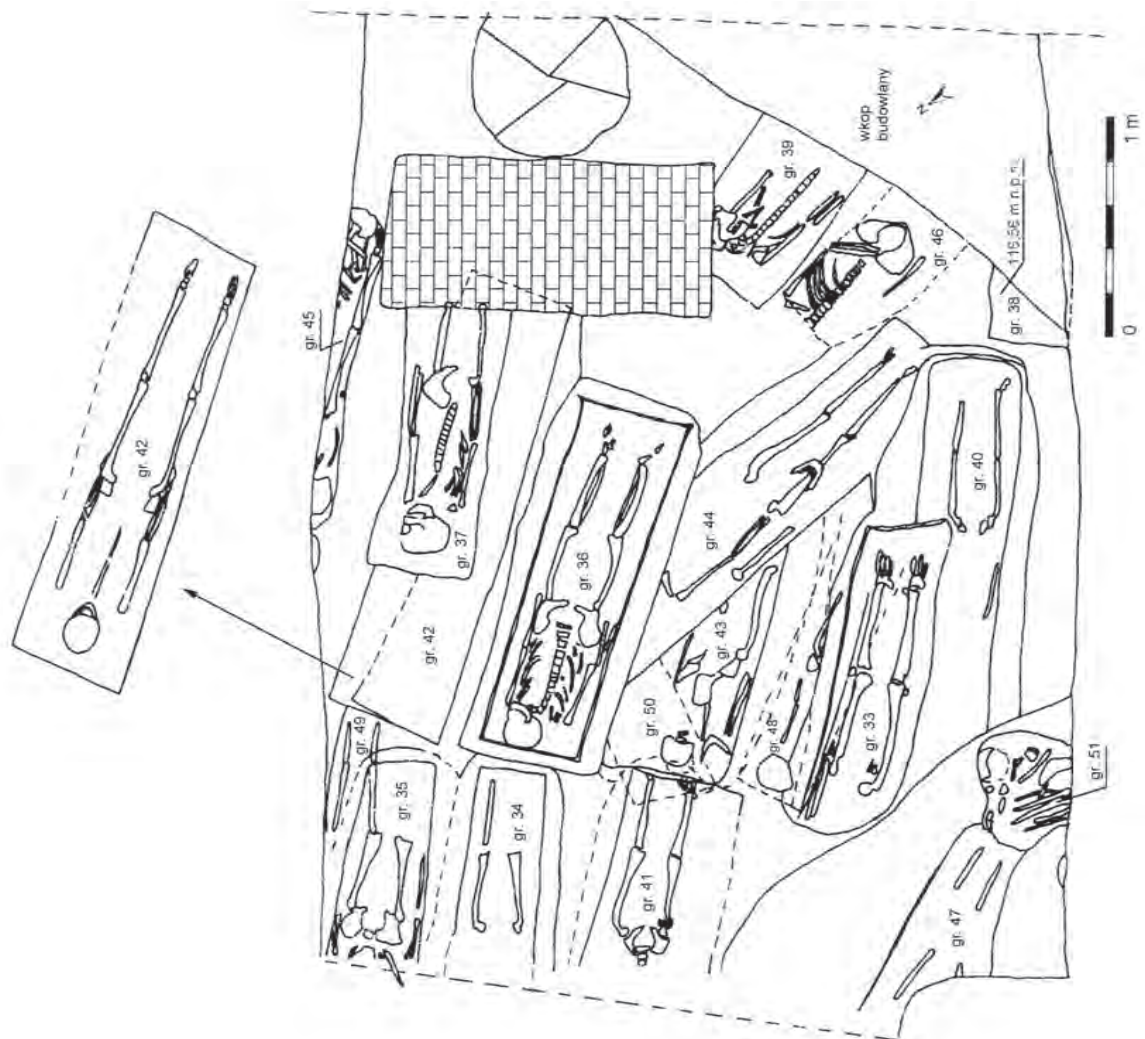
Ryc. 65. Wrocław – Stare Miasto, Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Grób nr 199



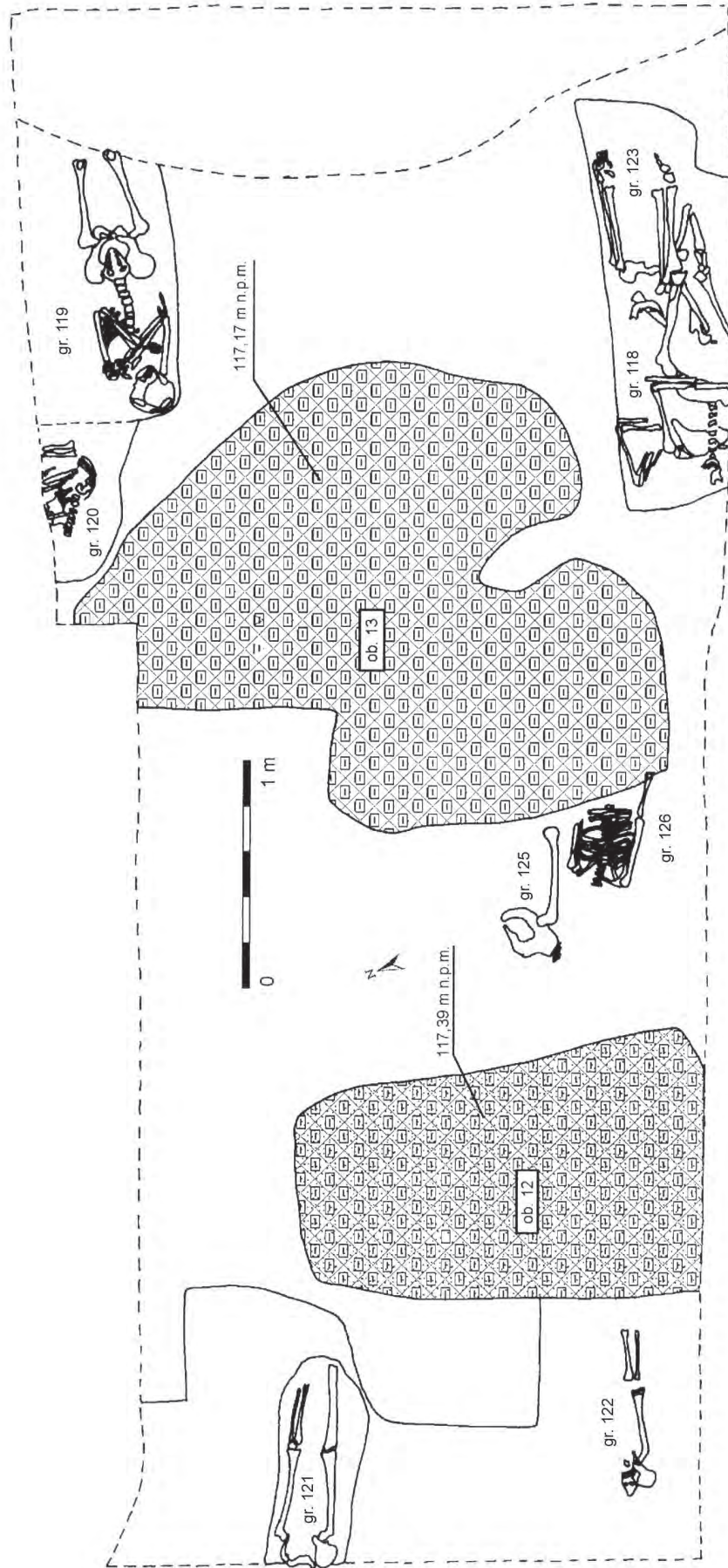
Ryc. 66. Wrocław – Stare Miasto, Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Groby nr 200, 201



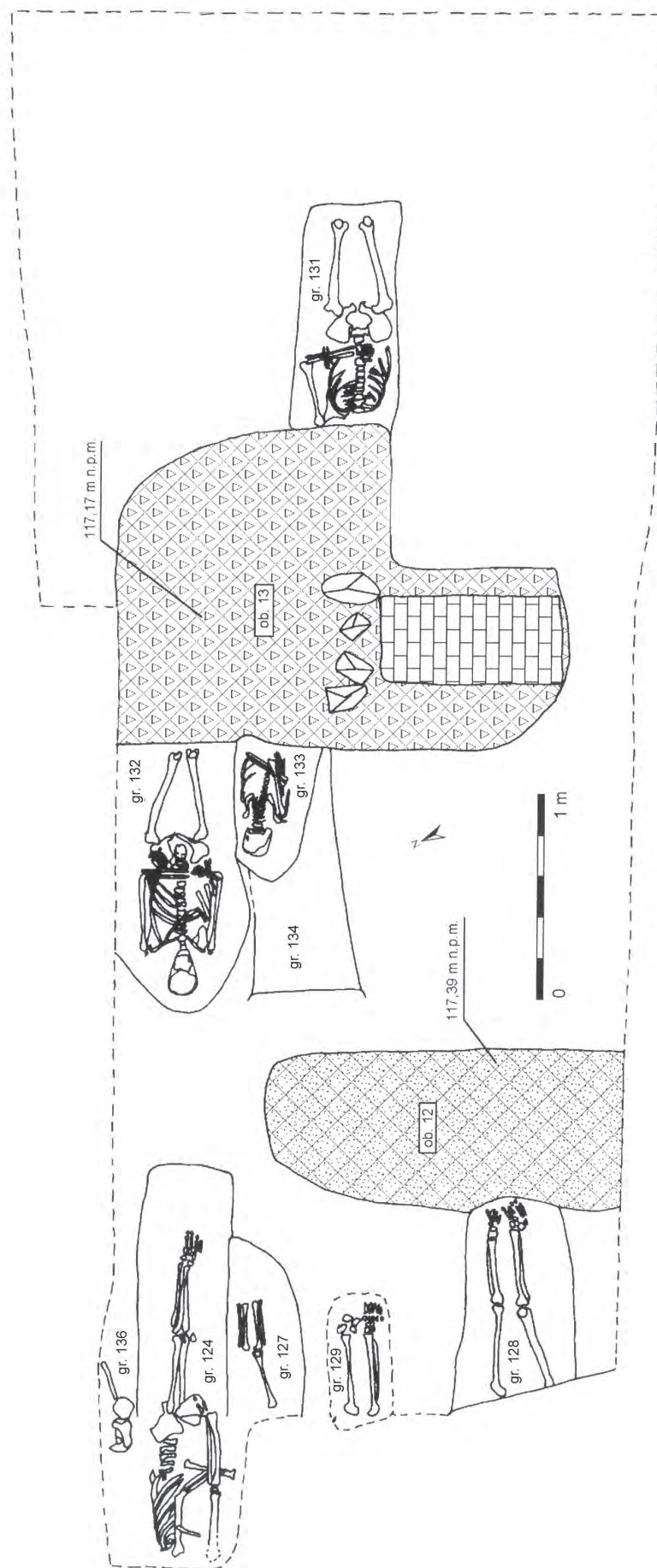
Ryc. 67. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Grób nr 202



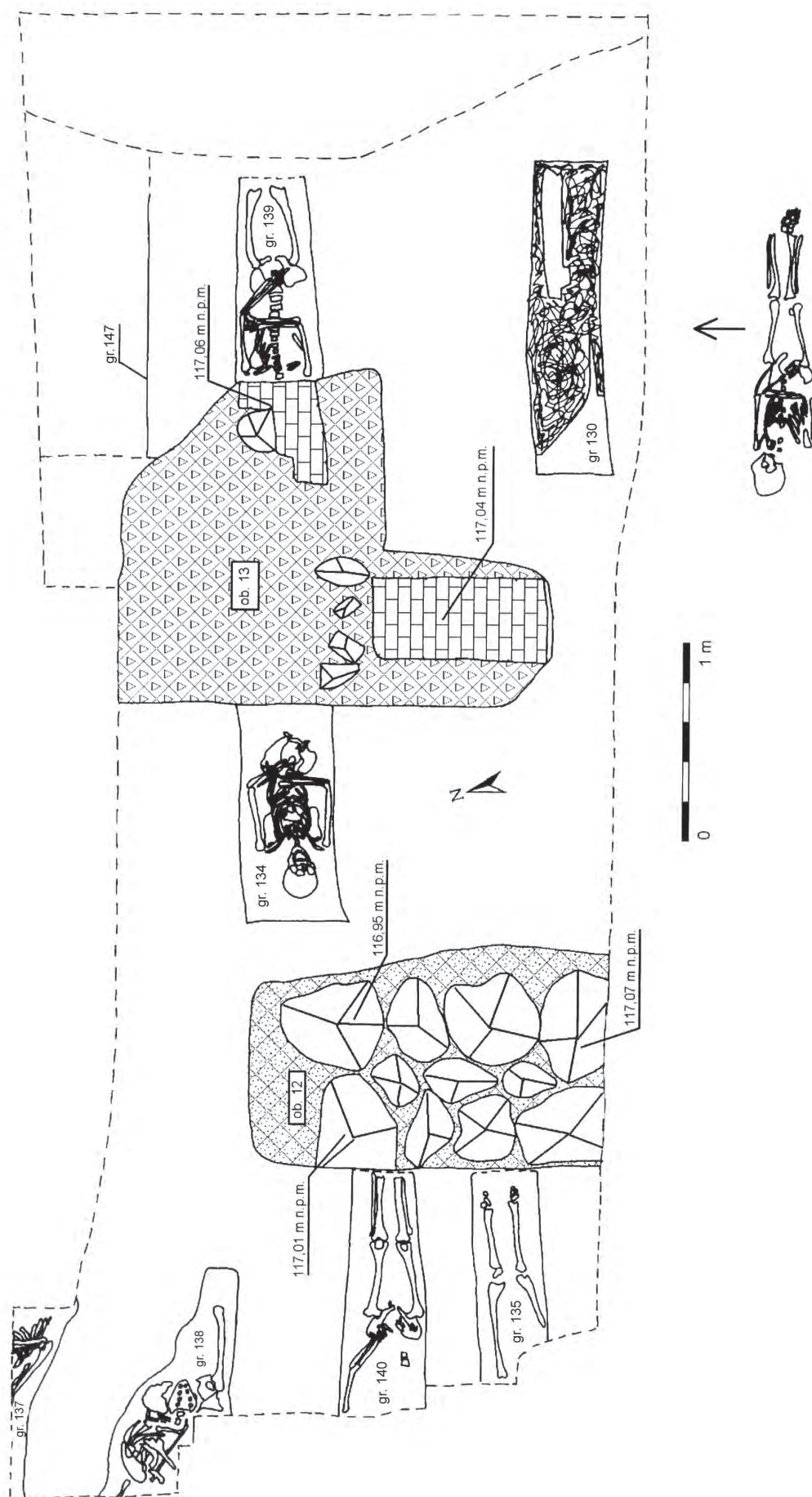
Ryc. 68. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 130-137, poziom I i II



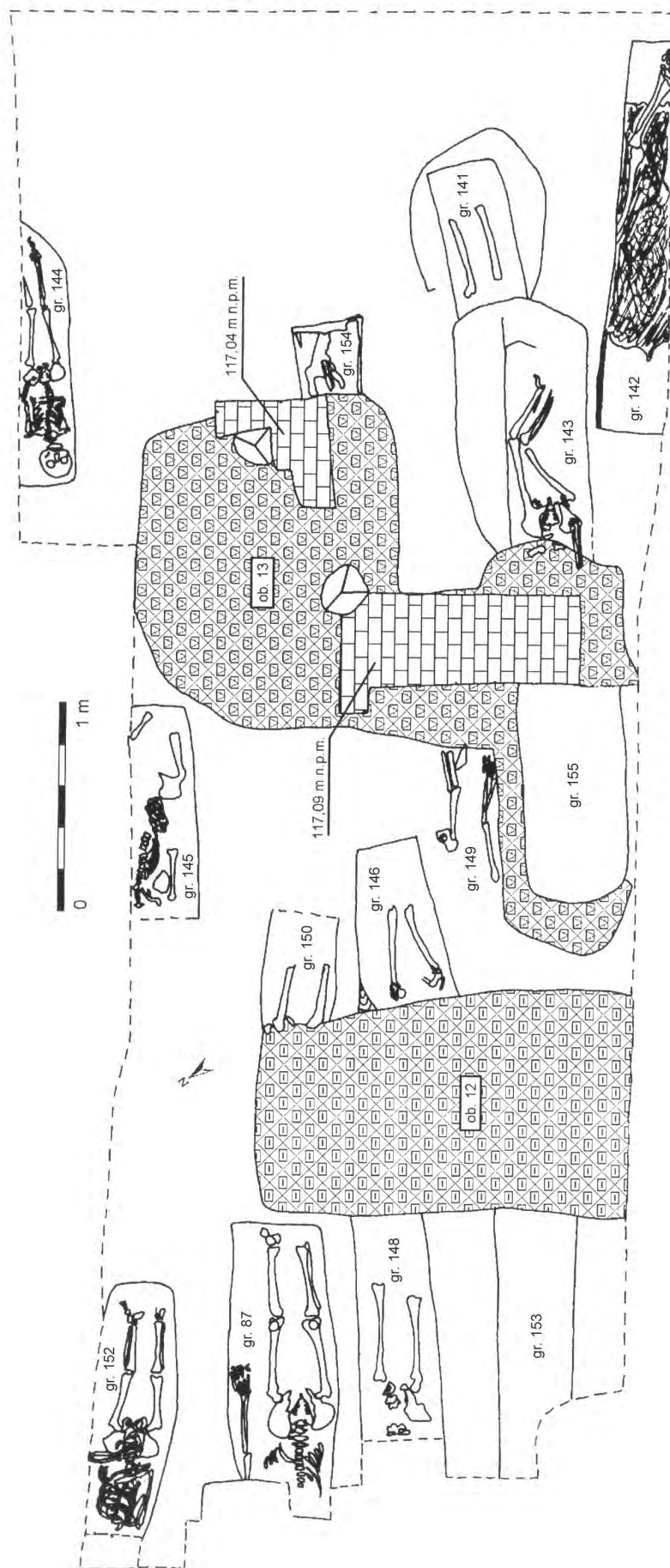
Ryc. 69. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 140–148, poziom I



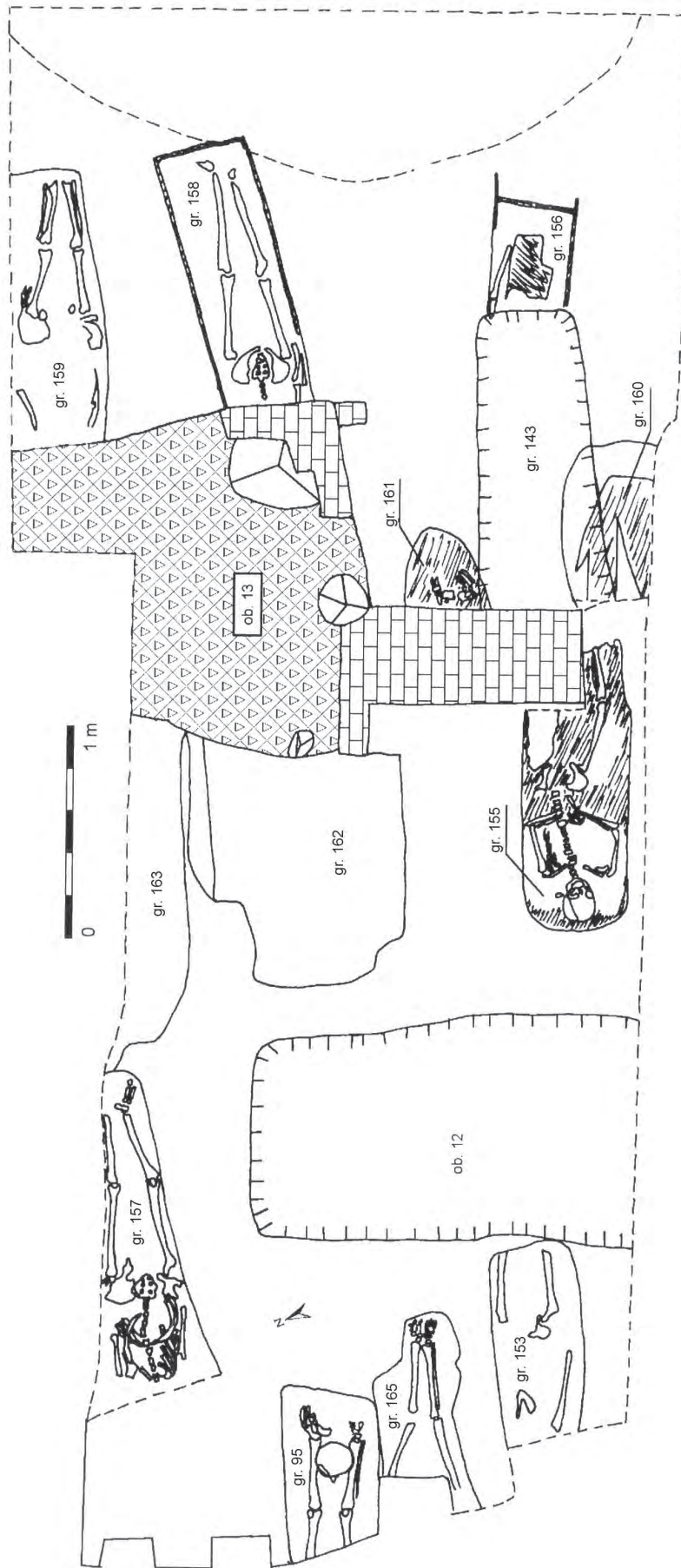
Ryc. 70. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry biejące 140–148, poziom II



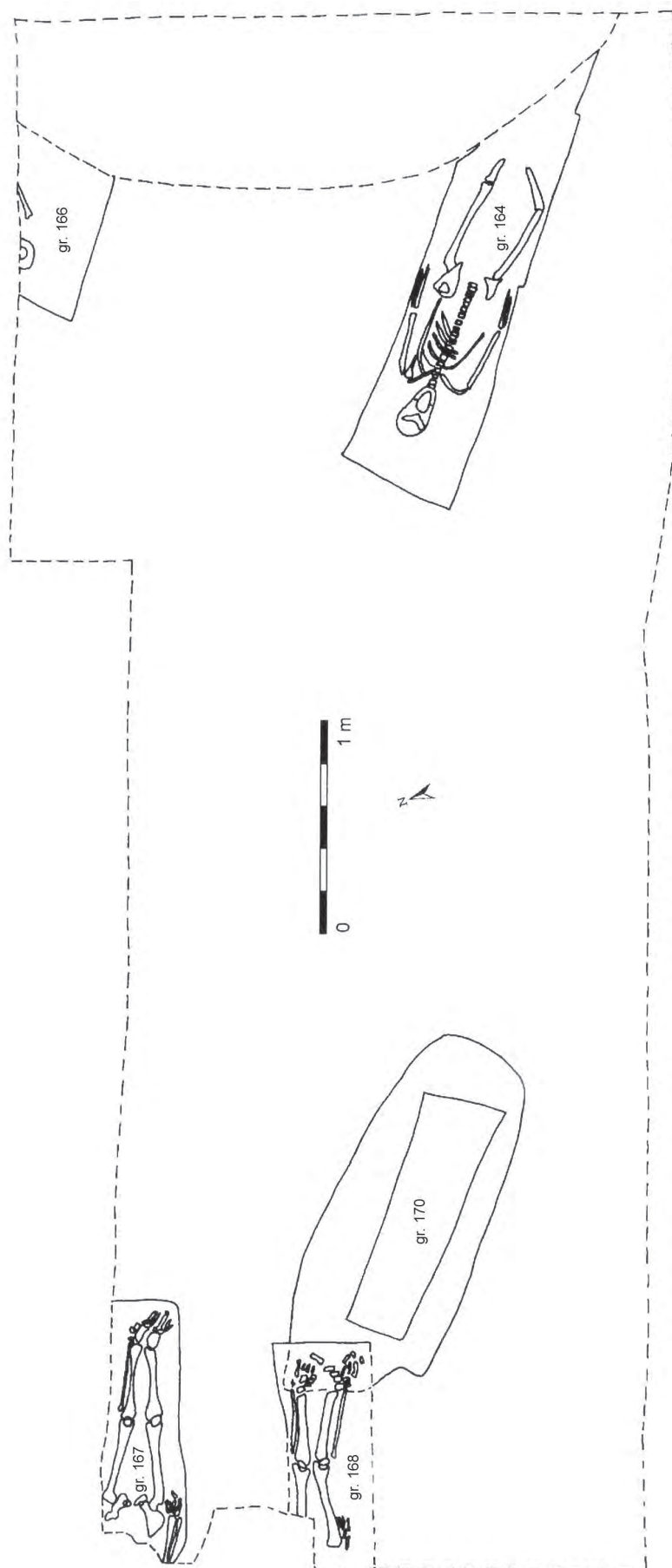
Ryc. 71. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 140–148, poziom III



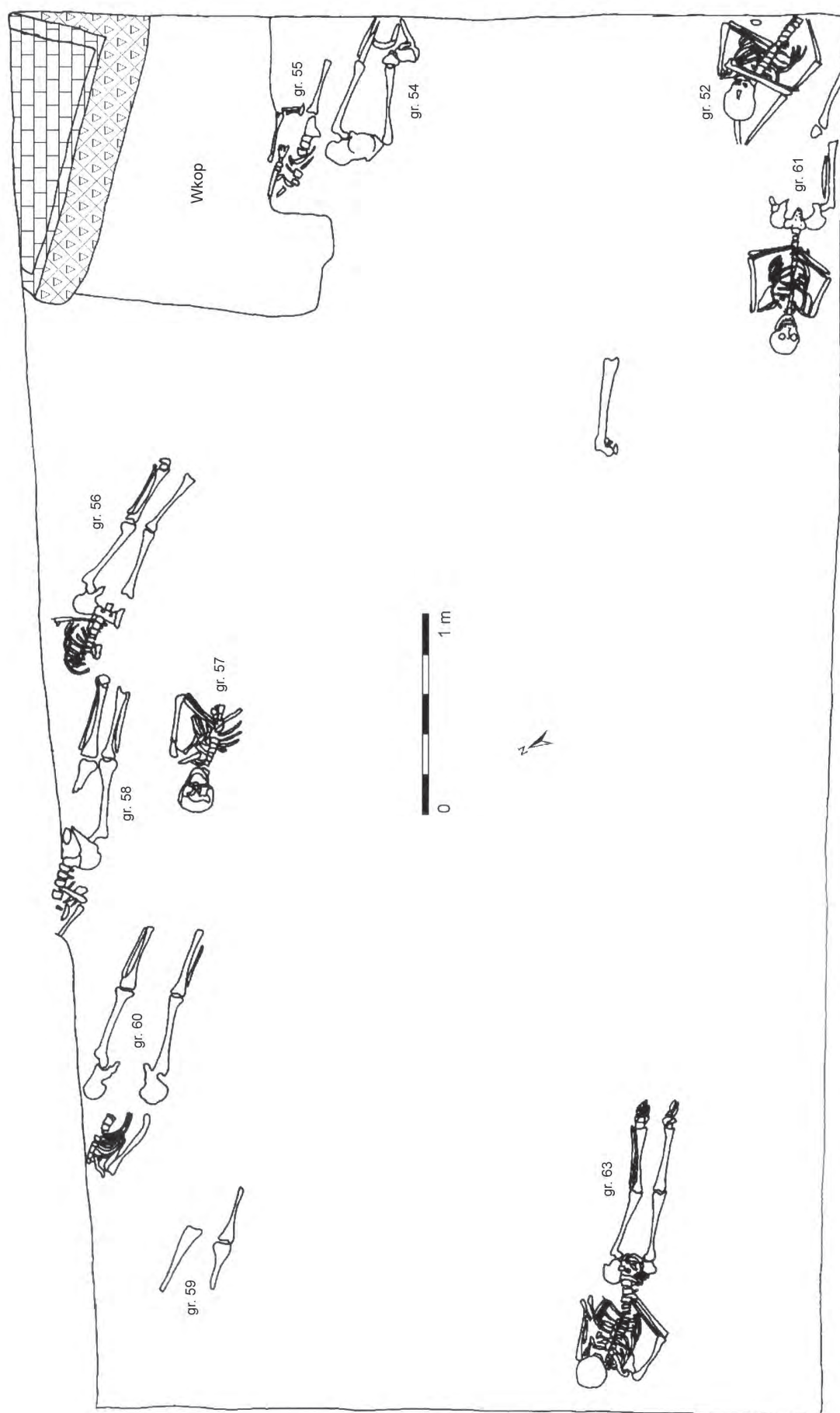
Ryc. 72. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 140–148, poziom IV



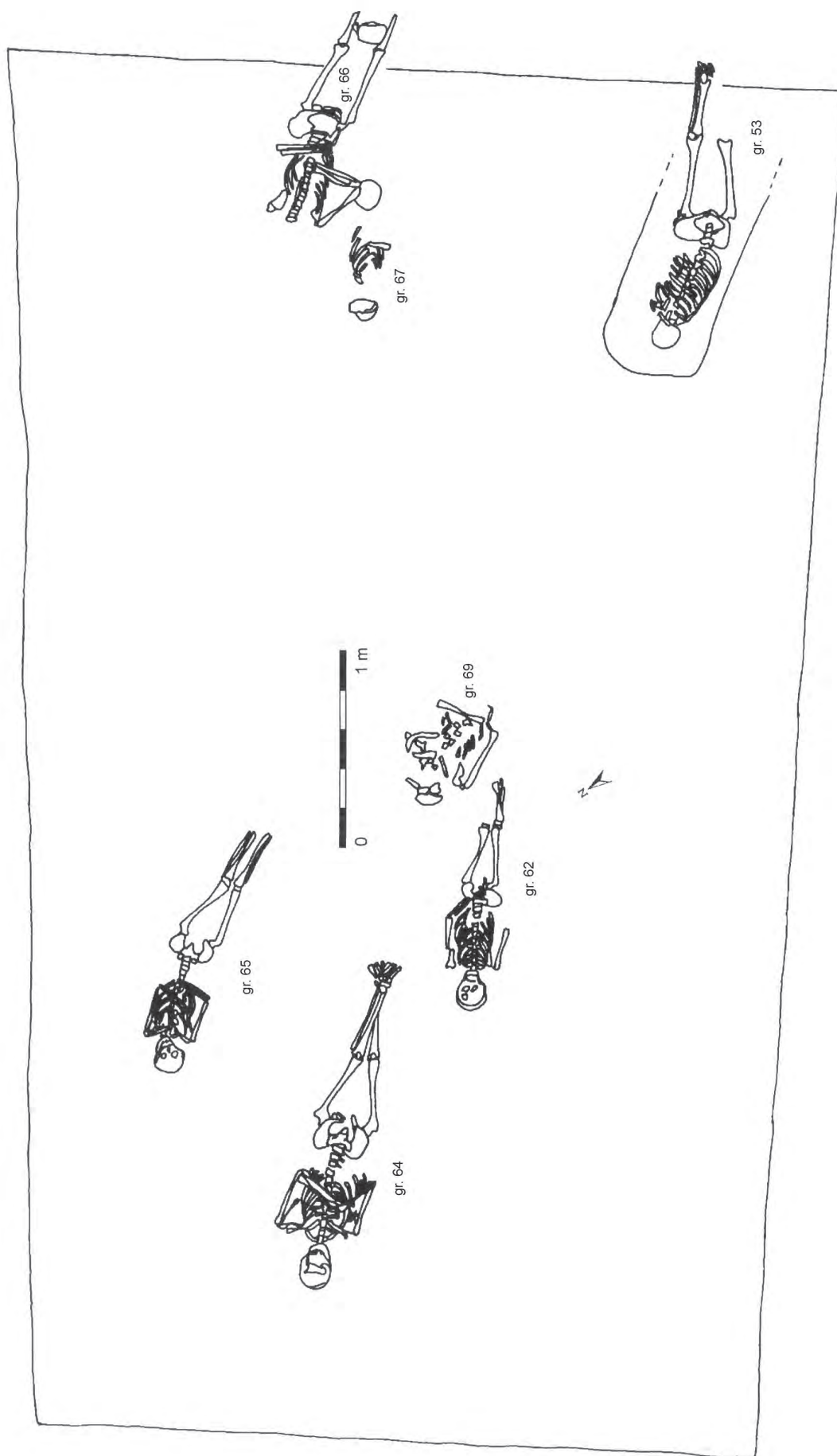
Ryc. 73. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 140–148, poziom V



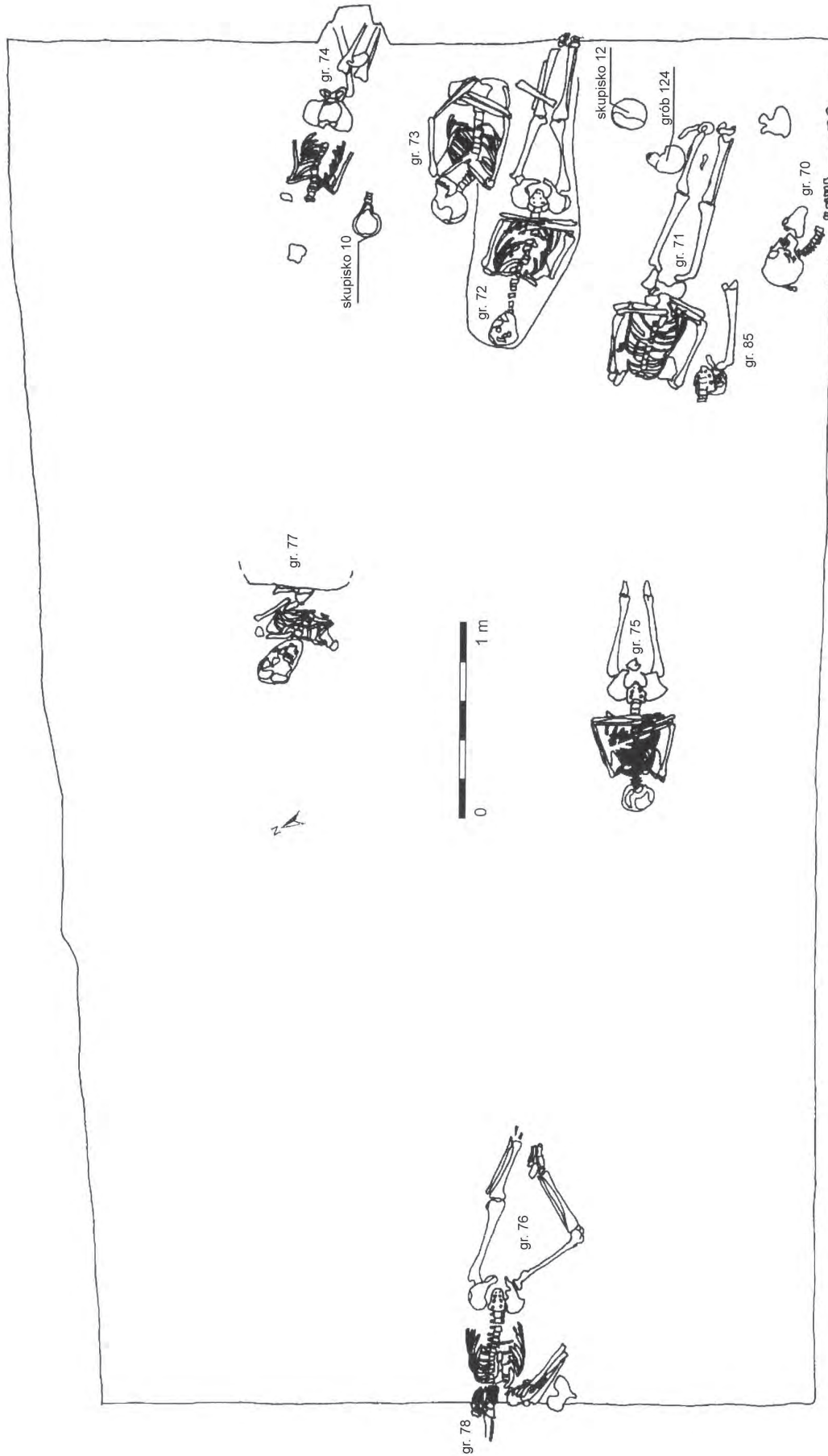
Ryc. 74. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 140–148, poziom VI



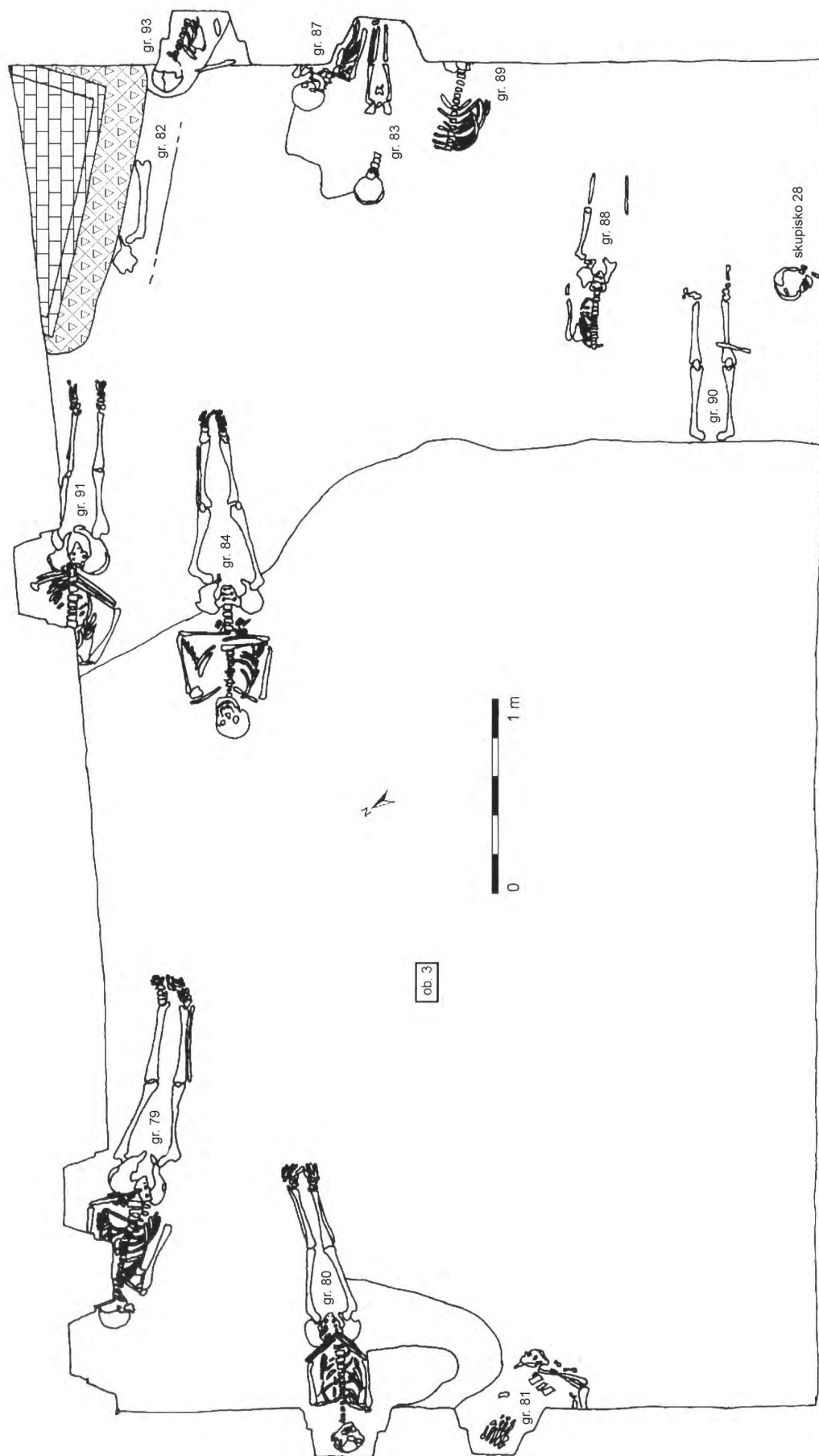
Ryc. 75. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 148–155, poziom I



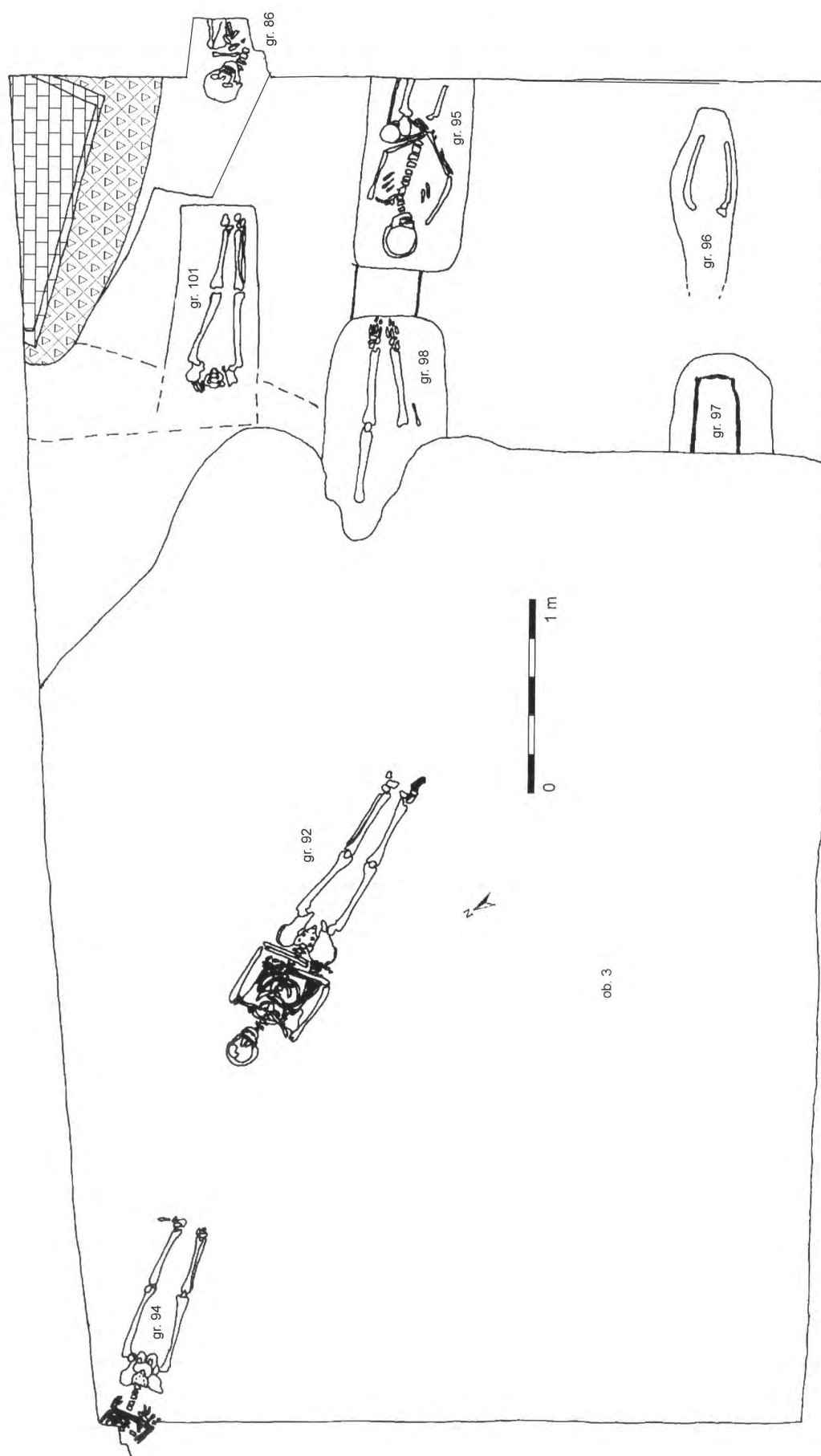
Ryc. 76. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 148–155, poziom II



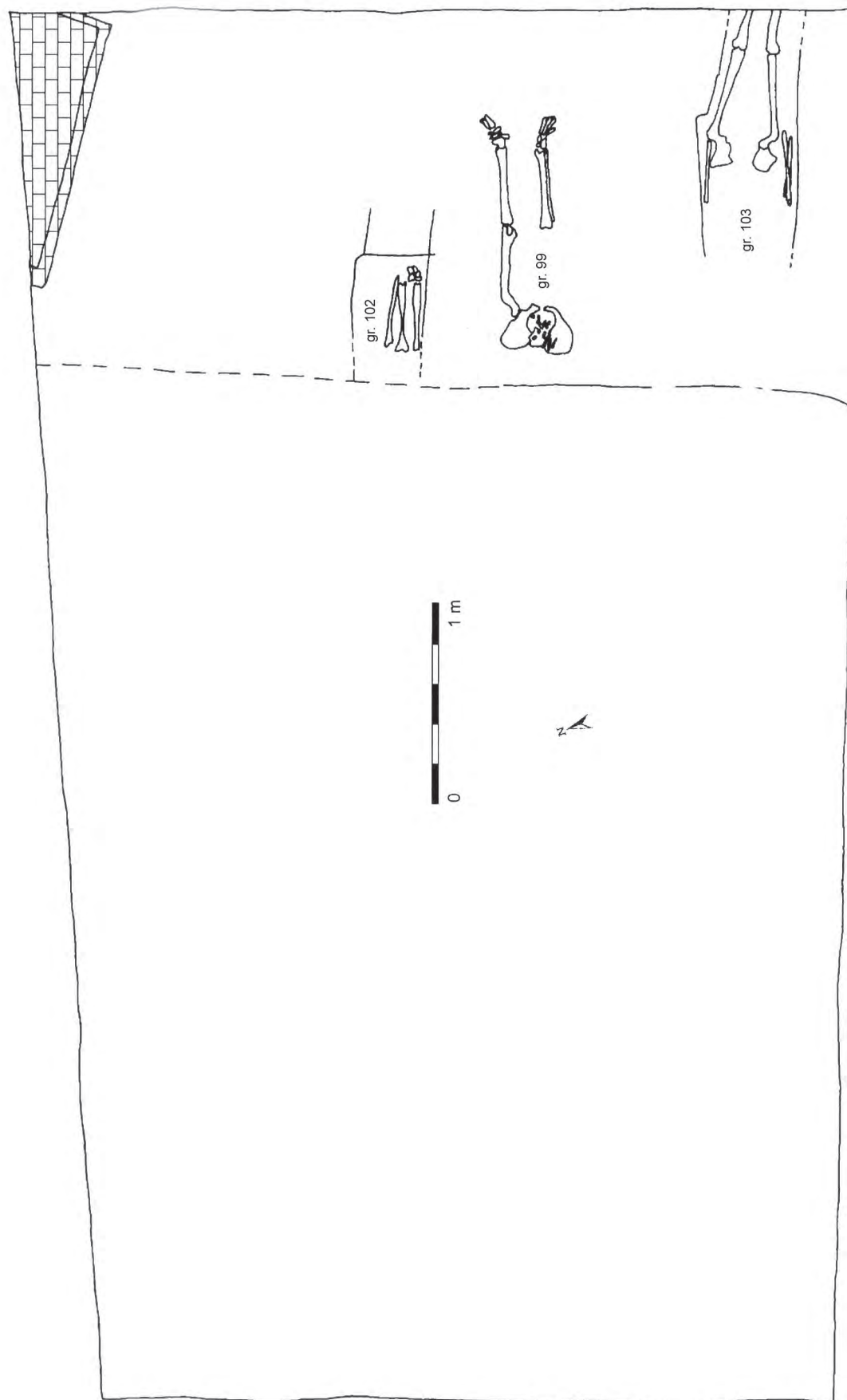
Ryc. 77. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 148–155, poziom III



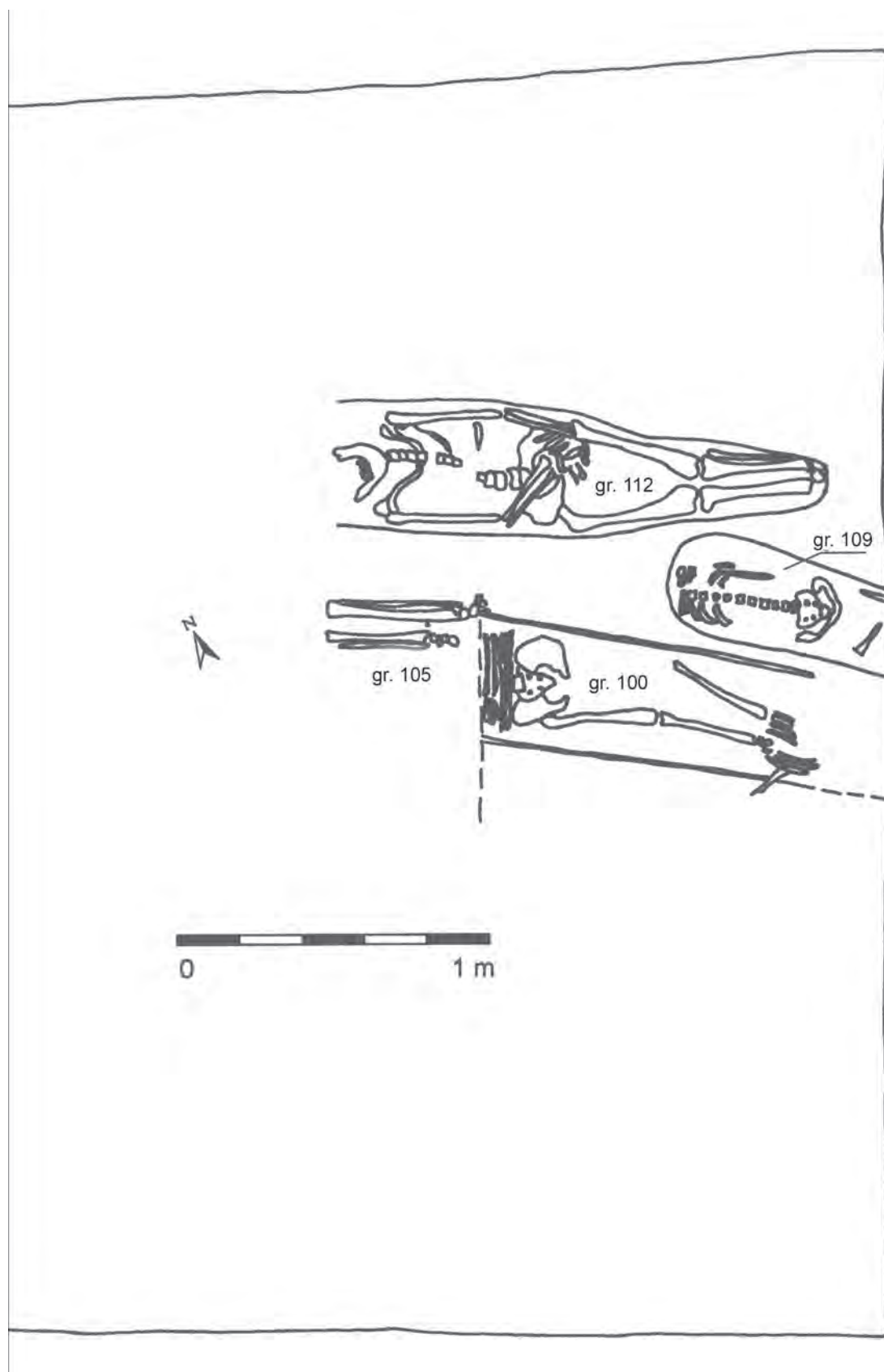
Ryc. 78. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 148–155, poziom IV



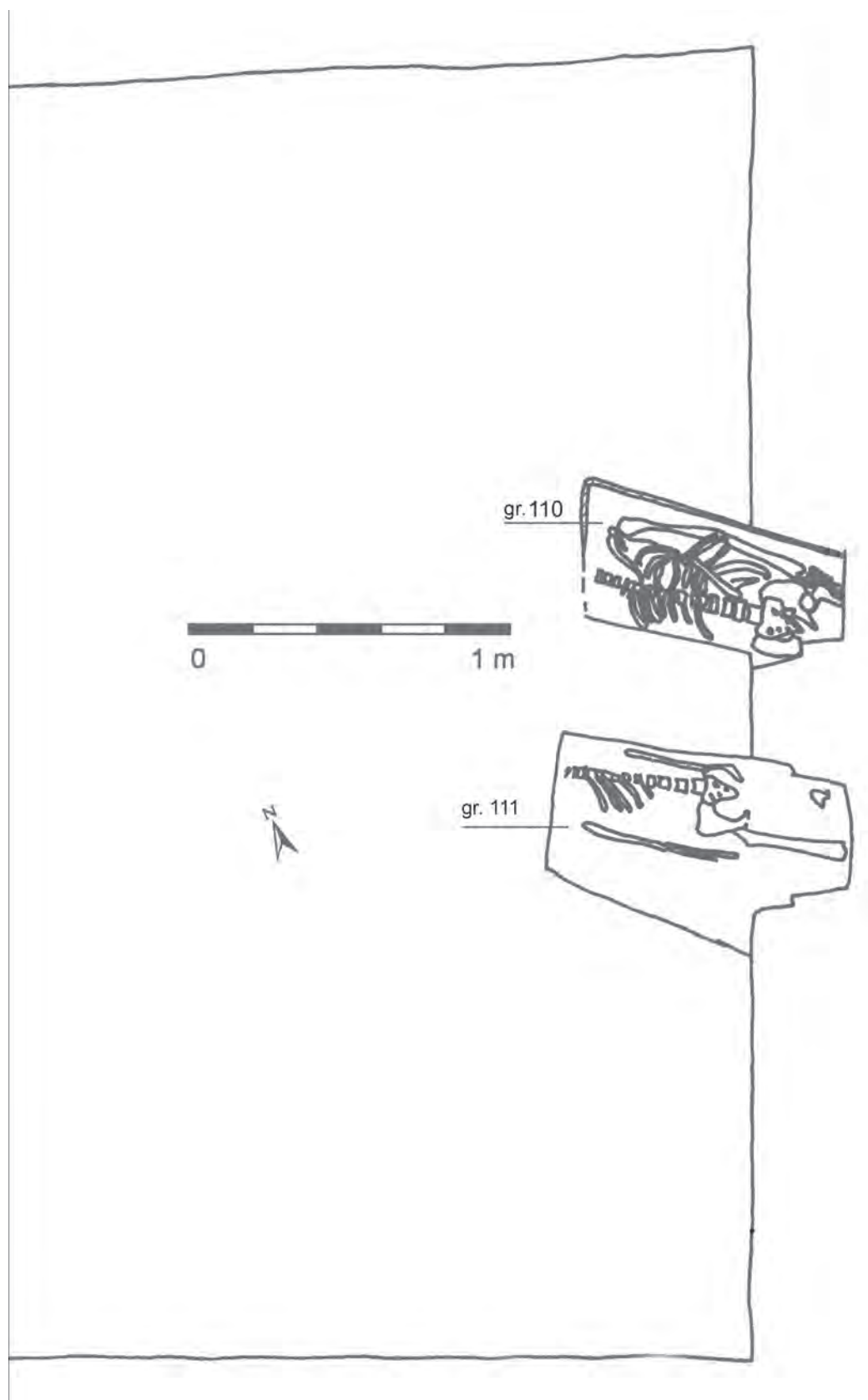
Ryc. 79. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 148–155, poziom V



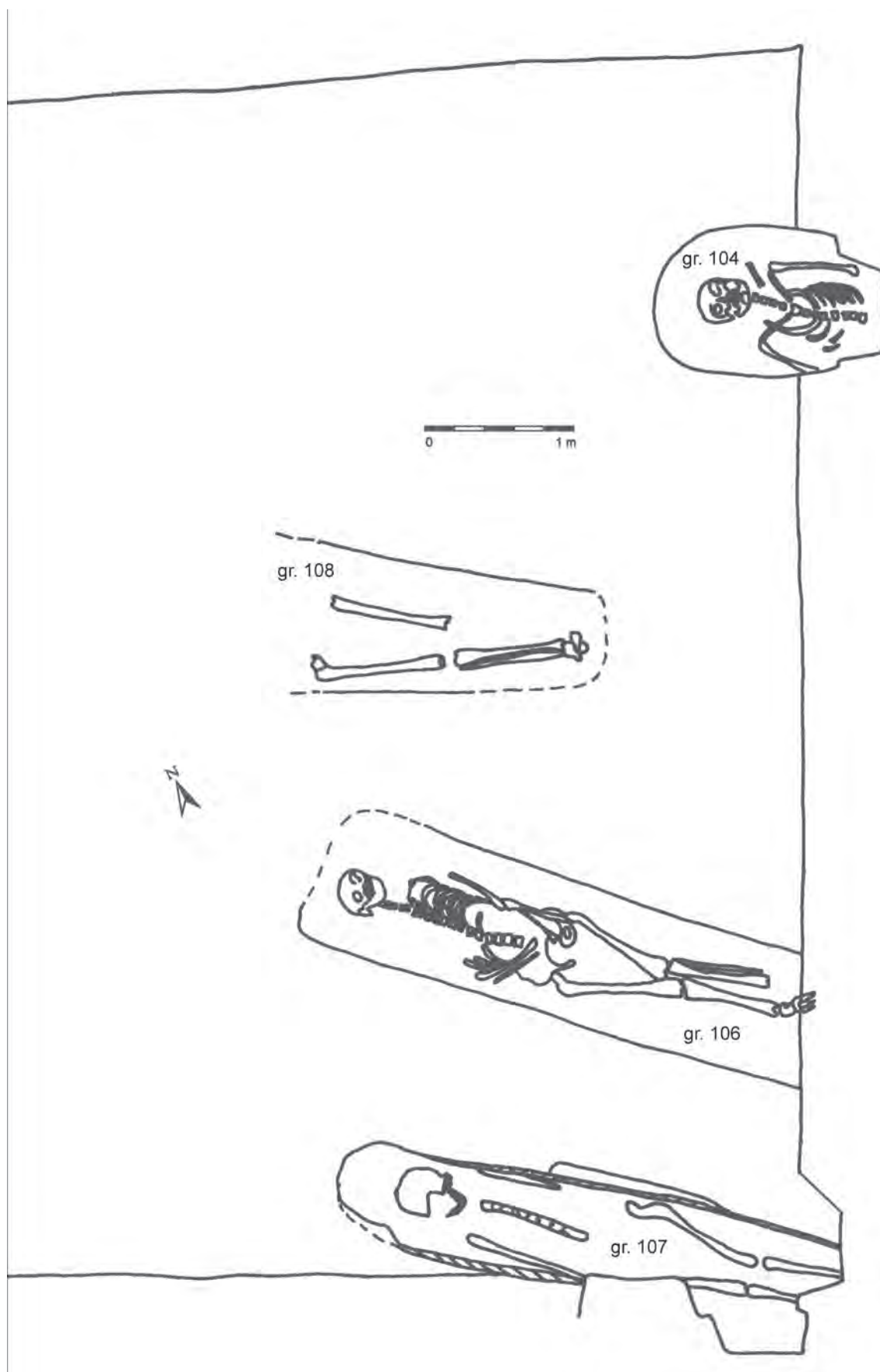
Ryc. 80. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 148–155, poziom VI



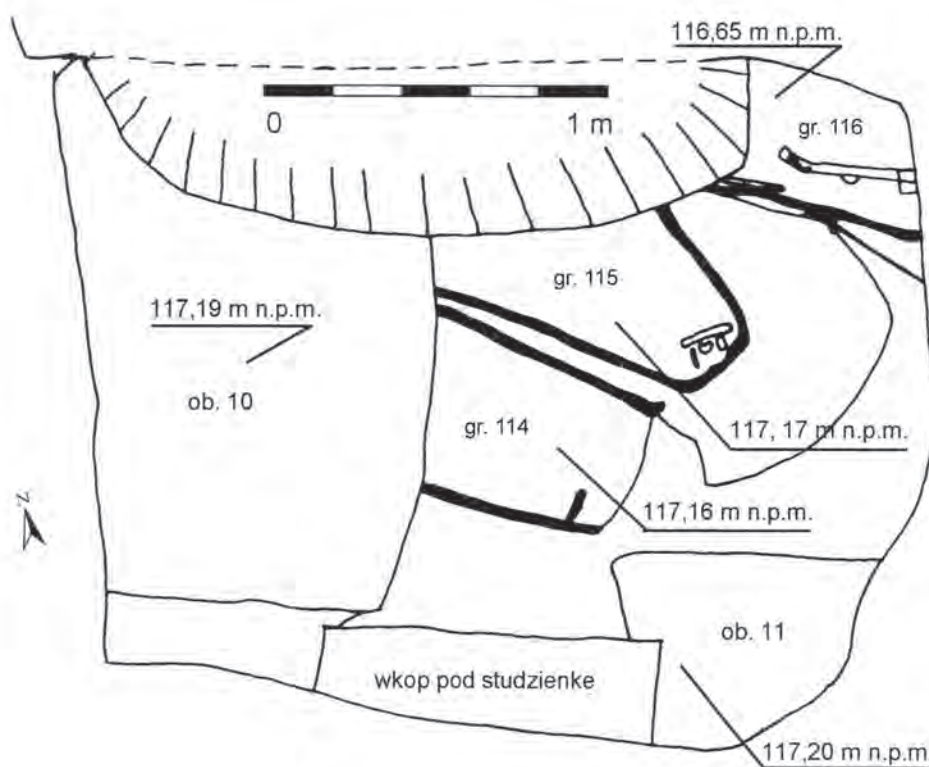
Ryc. 81. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego.
Metry bieżące 148–155, poziom VII



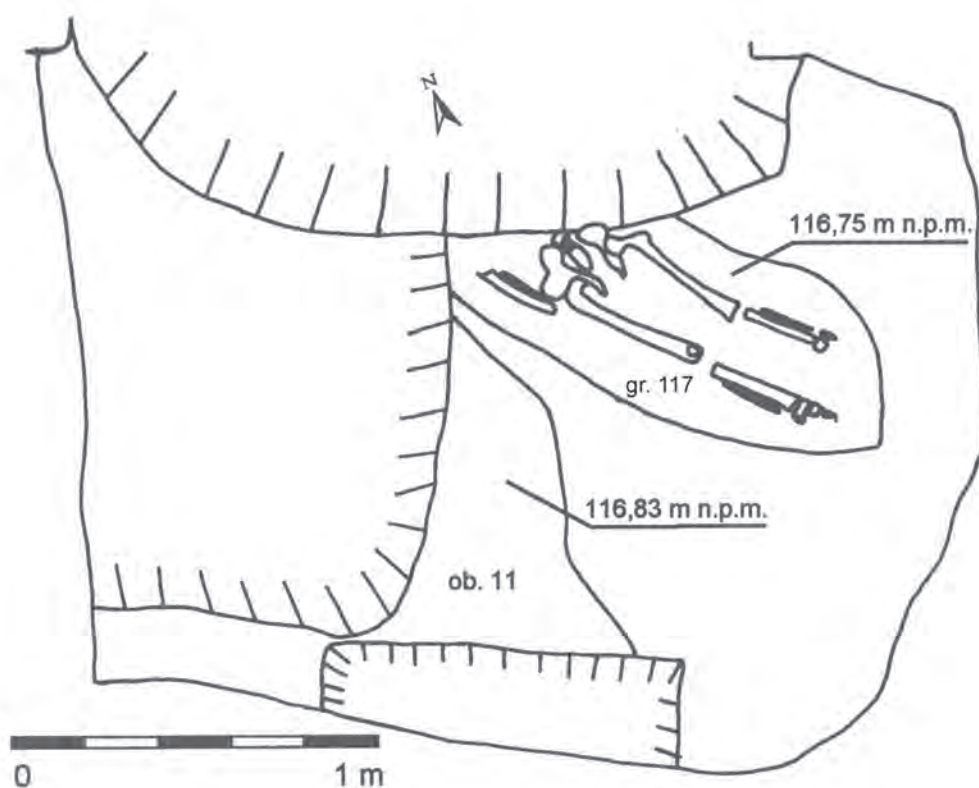
Ryc. 82. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego.
Metry bieżące 148–155, poziom VIIa



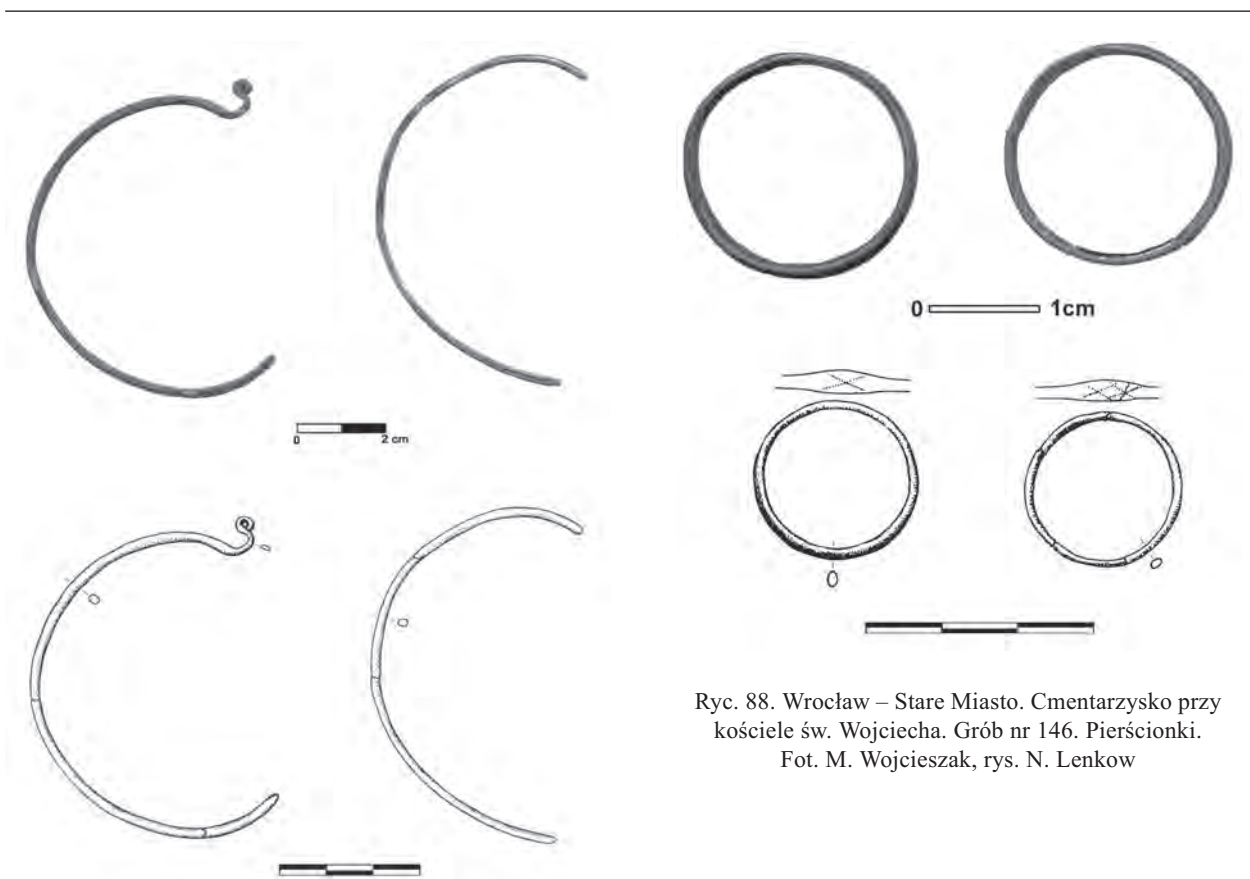
Ryc. 83. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Metry bieżące 148–155, poziom VIII



Ryc. 84. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Przyłącze 1, m 115, poz. I

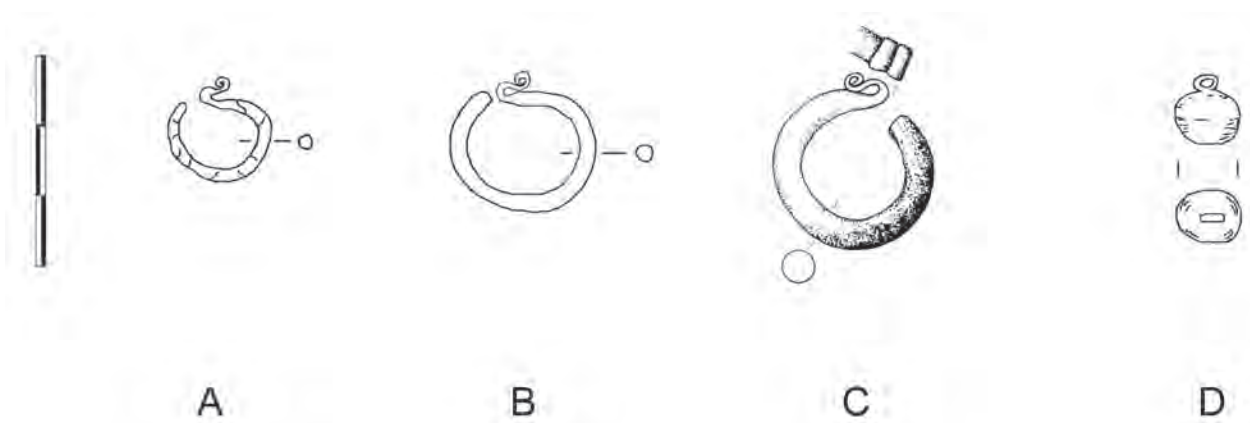


Ryc. 85. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Wykop przy al. J. Słowackiego. Przyłącze I, m 115, poziom II



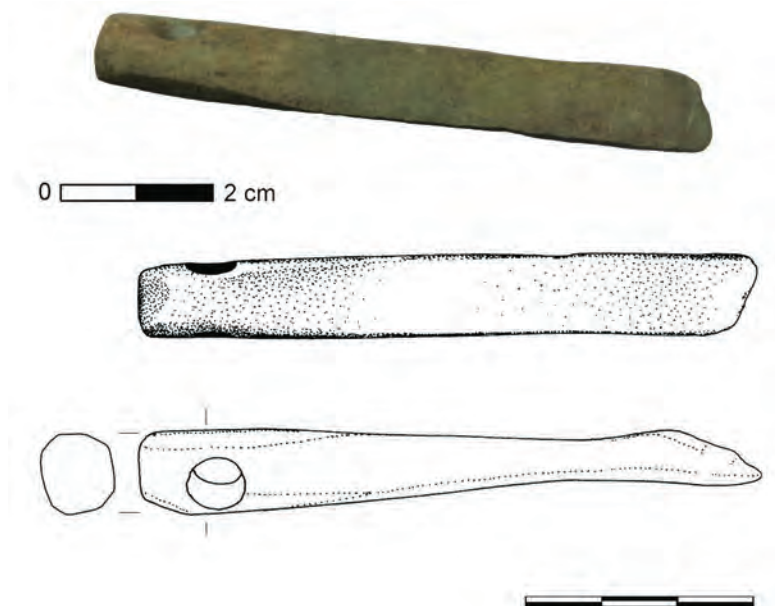
Ryc. 88. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Grób nr 146. Pierścionki.
Fot. M. Wojcieszak, rys. N. Lenkow

Ryc. 86. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Grób nr 39.
Kabłączki skroniowe. Fot. M. Wojcieszak, rys. N. Lenkow



Ryc. 87. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Kabłączki skroniowe – A – grób nr 4, B – okolice grobów nr 21 i 22; C – grób nr 183; D – wisiorek dzwoneczkowy – grób nr 18.

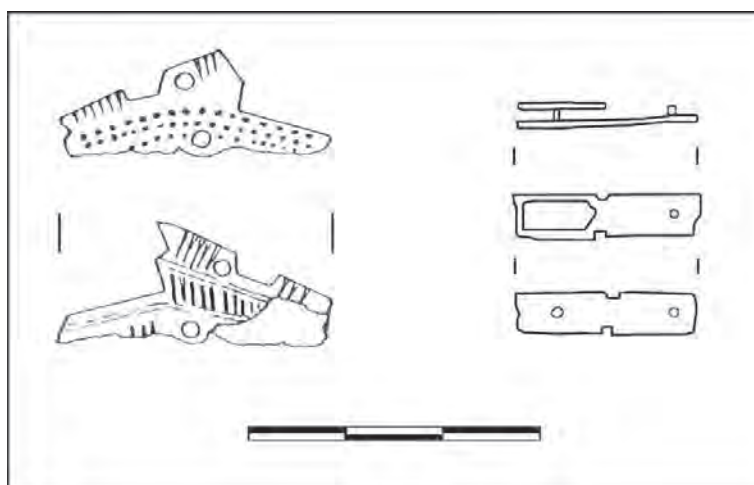
Rys. W. Piszczałowski (A, B, D), N. Lenkow (C)



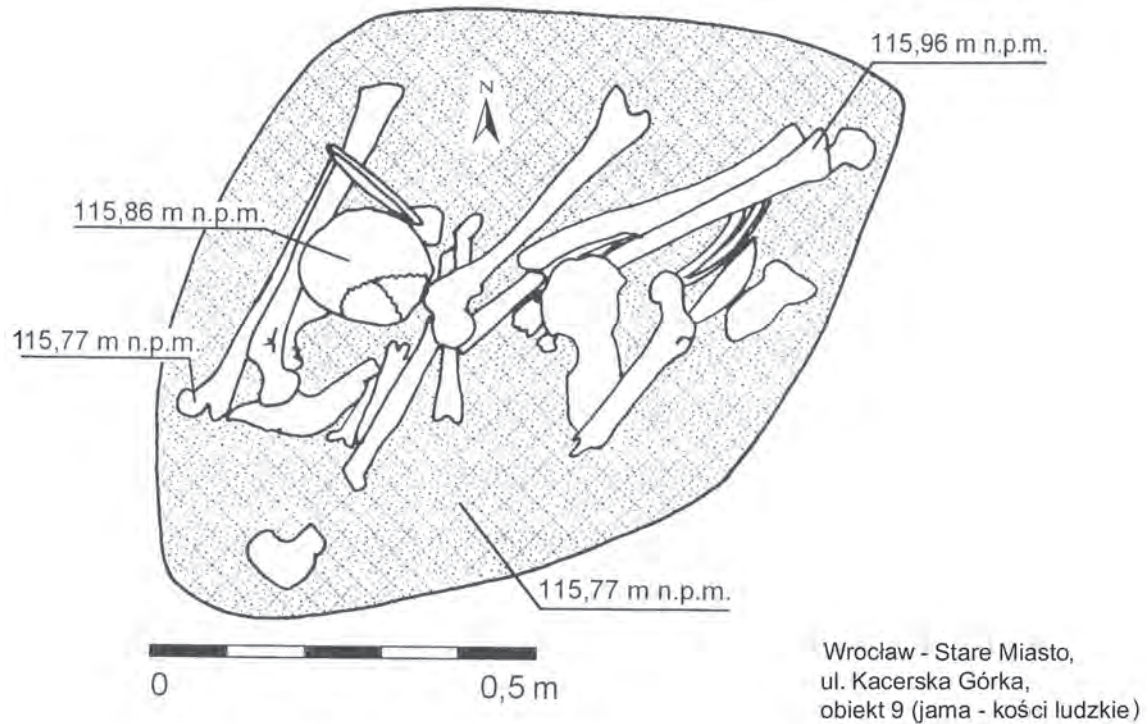
Ryc. 89. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Grób nr 194. Osełka. Fot. M. Wojcieszak. Rys. N. Lenkow



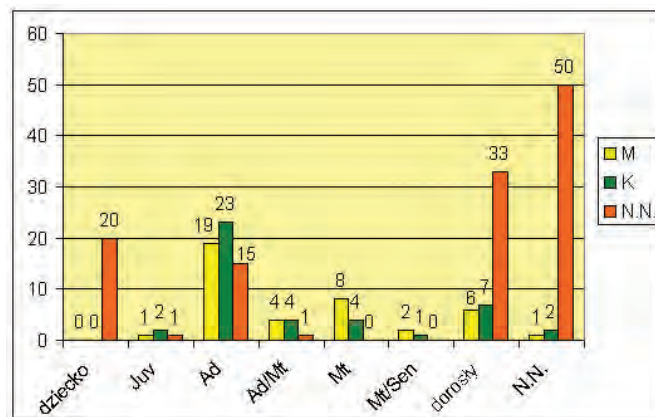
Ryc. 90. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Grób nr 39. Moneta. Fot. M. Wojcieszak, rys. N. Lenkow



Ryc. 91. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha. Grób nr 17. Fragment okucia pochewki noża. Rys. W. Piszczałowski



Ryc. 92. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha.
Ul. Kacerska Górka. Obiekt nr 9 (pochówek wtórny)



Wykres 1. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha.
Dane antropologiczne (na podstawie: Gronkiewicz, Kwiatkowska 1993;
Gronkiewicz, Dąbrowski 1999; Gronkiewicz 1999;
Gronkiewicz, Dąbrowski 2000; Kwiatkowska 2005b)

Tabela 1. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha.
Ceramika odkryta w pochówkach (oprac. M. Wojcieszak)

Nr grobu	Poziom	Ilość	Datowanie
41	I	1	XIII w.
47	I	34	1 poł.–3 ćw. XIII w.
76	III	23	2 poł. XIII w.
79	IV	7	n.n.
80	IV	2	2 poł. XIII w.
83	IV	1	2 poł. XIII w.
92	V	9	2 poł. XIII–XIV w.
96	V	4	XII–1 poł. XIII w.
102	VI	1	2 poł. XIII w.
103	VI	3	2 poł. XII–1 poł. XIII w. i 2 poł. XIII w.
105	VII	2	n.n.
106	VIII	8	2 poł. XIII–XIV w.
107	VIII	5	XII–1 poł. XIII w.
109	VII	1	2 poł. XIII w.
117	II	1	2 poł. XIII w.
118	I	8	2 poł. XIII w.
119	I	16	2 poł. XIII w.
124	II	1	2 poł. XIII w.
130	III	15	2 poł. XIII w.
134	III	?	XIII–1 poł. XIV w.
152	IV	1	2 poł. XIII w.
153	V	3	2 poł. XIII w.
155	V	9	2 poł. XIII–1 poł. XIV w.

Tabela 2. Wrocław – Stare Miasto. Cmentarzysko przy kościele św. Wojciecha.
Gruz budowlany w grobach (oprac. M. Wojcieszak)

Nr grobu	Poziom	Zasyp
53	II	Próchnica i gruz budowlany
58	I	Próchnica i gruz ceglano-wapienny
61	I	Próchnica i gruz ceglano-wapienny
62	II	Próchnica i gruz ceglano-wapienny
64	II	Próchnica i gruz ceglano-wapienny
65	II	Próchnica i gruz ceglano-wapienny
70	III	Próchnica i gruz ceglano-wapienny
71 i 71a	III	Próchnica, gruz ceglano-wapienny, węgle drzewne
74	III	Próchnica, gruz ceglano-wapienny, węgle drzewne
75	III	Próchnica, gruz ceglano-wapienny, węgle drzewne
77	III	Próchnica, gruz ceglano-wapienny, węgle drzewne
78	III	Gruz ceglany, grudki wapna, zaprawa gotycka, węgle drzewne
79	IV	Gruz ceglany, grudki wapna, zaprawa gotycka, węgle drzewne
80	IV	Gruz szachulcowy, grudki zaprawy wapiennej, węgle drzewne
81	IV	Gruz ceglany, grudki wapna, węgle drzewne
82	IV	Gruz ceglany, grudki wapna
83	IV	Gruz ceglany, grudki wapna, węgle drzewne
84	IV	Zasyp gruzowo-ziemny
87	IV	Gruz ceglany, grudki wapna, węgle drzewne
94	V	Gruz ceglany, zaprawa gotycka, węgle drzewne
114	I	Drobny gruz ceglany, węgle drzewne
119	I	Drobny gruz ceglany
121	I	Drobny gruz ceglany, grudki zaprawy, węgle drzewne
124	II	Gruz ceglany, zaprawa wapienna
126	I	Gruz ceglany, grudki wapna, węgle drzewne
127	II	Gruz ceglany, grudki wapna
128	II	Drobny gruz ceglany, węgle drzewne
129	II	Drobny gruz budowlany
131	II	Drobny gruz ceglany, fragmenty zaprawy, węgle drzewne
133	II	Gruz ceglany, zaprawa wapienna
135	III	Gruz ceglany, zaprawa wapienna
136	II	Gruz ceglany
137	III	Gruz budowlany, węgle drzewne
138	III	Gruz ceglany, węgle drzewne
139	III	Drobny gruz ceglany
140	III	Drobny gruz ceglany, zaprawa wapienna
144	IV	Gruz ceglany
155	V	Gruz ceglany, zaprawa wapienna
157	V	Gruz ceglany

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

WYKAZ SKRÓTÓW

KDŚ – Kodeks Dyplomatyczny Śląska, Wrocław

SA – Silesia Antiqua, Wrocław

LITERATURA

- Blasel C.
1912 *Geschichte von Kirche und Kloster St. Adalbert in Breslau*, Darstellungen und Quellen zur Schlesische Geschichte, Breslau.
- Broniewski T., Rozpędowski J.
1967 *Pierwotny kościół św. Marii Magdaleny we Wrocławiu. Wyniki badań*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 12, z. 3–4, s. 3–21.
- Buśko C.
2005 *Wrocław u progu lokacji* [w:] *Wschodnia strefa Staro Miasta we Wrocławiu w XII–XIV wieku. Badania na placu Nowy Targ*, C. Buśko (red.), Wrocław, s. 177–194.
- Buśko C., Niegoda J.
1999 *Kaplica św. Materna przy kościele św. Elżbiety we Wrocławiu*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 41, s. 337–348.
- Buśko C., Piekalski J.
1993 *Stratygrafia nawarstwień w obrębie parceli mieszkańskiej Kacerska Górka 18/Zaulek Koci 29*, SA, t. 35, s. 130–151.
- Bykowski K., Cholewa P., Fabisiak W., Kamiński K., Konczewski P., Limisiewicz A., Płonka T., Opalińska M., Wiśniewski A., Wiśniewski Z.
2000 *Wyprowadzające, interdyscyplinarne badania archeologiczne – architektoniczne w obrębie placu Dominikańskiego we Wrocławiu. Wyniki badań archeologicznych*, Wrocław (mpis w archiwum firmy „Akme-Zdzisław Wiśniewski” we Wrocławiu).
- Chmal H., Czerwińska I., Czerwiński J., Traczyk A.
1993 *Geologiczno-geomorfologiczna charakterystyka rejonu prac archeologicznych na pl. Dominikańskim*, SA, t. 35, s. 382–400.
- Czechowicz B.
1997 *Dawny kościół klasztoru Dominikanów p.w. św. Wojciecha, obecnie parafialny, plac Dominikański 2* [w:] *Atlas Architektury Wrocławia*, t. I, J. Harsimowicz (red.), Wrocław, s. 17.
- Drabina J.
1998 *Życie codzienne w miastach śląskich XIV i XV wieku*, Wrocław.
- Dwojak A.
1993 *Kompleksowe badania archeologiczne w obrębie ulic Kacerska Górka i Zaulek Niski*, SA, t. 35, s. 258–306.
- Gabriel I.
1988 *Hof- und Sakralkultur sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg*, [w:] *Oldenburg – Wolin – Staraja Ladoga – Nowgorod – Kiev. Handel und Handelsverbindungen im südlichen und östlichen Ostseeraum während des frühen Mittelalters* (=Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 69), Mainz am Rhein, s. 103–291.
- Goliński M.,
1986 *Fortyfikacje miejskie Wrocławia w XII–XIV w.*, Studia i materiały do historii wojskowości, t. 29, s. 23–41.
- Gronkiewicz S.
1999 *Analiza antropologiczna materiału kostnego pochodzącego ze stanowiska położonego w obrębie placu Dominikańskiego we Wrocławiu*, Wrocław (mpis z archiwum Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu).
- Gronkiewicz S., Dąbrowski P.
1999 *Analiza antropologiczna materiału kostnego pochodzącego ze średniowiecznego cmentarzyska koło kościoła św. Wojciecha we Wrocławiu*, Wrocław (mpis z archiwum Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu).
- Gronkiewicz S., Dąbrowski P.
2000 *Analiza materiału antropologicznego pochodzącego ze stanowiska przy ulicy św. Katarzyny we Wrocławiu*, Wrocław (mpis z archiwum Zakładu Antropologii PAN we Wrocławiu).
- Gronkiewicz S., Kwiatkowska B., Mess A.
1993 *Analiza antropologiczna materiału kostnego*, SA, t. 35, s. 355–363.
- Gross U., Hildebrandt L. H., Steuer H.
1993 *Ein Messerscheidenbeschlag der Zeit um 1200 von Sandhausen bei Heidelberg* Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, J. 21, s. 71–86.
- Gumowski M.
1939 *Corpus Nummorum Poloniae. Monety X i XI wieku*, Kraków.
- Każmierczyk J.
1966 *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. I, Wrocław.
1970 *Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu*, cz. II, Wrocław.
- Kitliński B., Konczewski P.
2000 *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologiczno-architektonicznych prowadzonych w 1999–2000 roku przy placu Dominikańskim i ulicach: A. F. Modrzewskiego, W. Kraińskiego, K. Janickiego i J. E. Purkyniego we Wrocławiu*, t. I i II (mpis w archiwum firmy „Akme-Zdzisław Wiśniewski” we Wrocławiu).
- Kóčka-Krenz H.
1971 *Esowate kabłączki skroniowe z terenów Polski północno-zachodniej*, Fontes Archaeologici Posnaniensis, t. 22, 97–144.
1993 *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*, Poznań.
- KDŚ
1951–1964, t. 1–3, K. Małczyński (red.), Wrocław
- Konczewski P., Limisiewicz A., Masojć M., Mruczek R.
2000 *Ratownicze badania archeologiczno-architektoniczne związane z przebudową sieci kanalizacyjnej, te-*

- lekomunikacyjnej i energetycznej w obrębie pl. Dominikańskiego we Wrocławiu. Wyniki badań archeologicznych, Wrocław (mpis w archiwum firmy „Akme-Zdzisław Wiśniewski” we Wrocławiu).
- Kwiatkowska B.
2005a *Mieszkańcy średniowiecznego Wrocławia – ocena warunków życia i stanu zdrowia w ujęciu antropologicznym*, Wrocław.
2005b *Ocena antropologiczna szczątków kostnych ze stanowiska archeologiczno-architektonicznego przy ul. Krawieckiej we Wrocławiu* (mpis w archiwum firmy „Akme-Zdzisław Wiśniewski” we Wrocławiu).
- Lasota C., Piekalski J.
1996 *Kościół św. Elżbiety we Wrocławiu w świetle badań archeologicznych* [w:] *Z dziejów wielkomiejskiej fary. Wrocławski kościół św. Elżbiety w świetle historii i zabytków sztuki*, M. Zlat (red.), Wrocław, s. 11–18.
- Łaciuk A.
1993 *Przykład kształtowania się placu przykościelnego (plac Dominikański)*, SA, t. 35, s. 24–34.
- Małachowicz E.
1975 *Wczesnośredniowieczna architektura kościoła Dominikanów we Wrocławiu*, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 20, z. 1, s. 11–49.
- Młynarska-Kaletynowa M.
1986 *Wrocław w XII–XIII w. Przemiany społeczne i osadnicze*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
- Musianowicz K.
1948 *Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii*, Światowit, t. 20, s. 115–229.
- Niegoda J.,
2005 *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni w rejonie placu Nowy Targ w XII–XIV w.* [w:] *Wschodnia strefa Starego Miasta we Wrocławiu w XII–XIV wieku. Badania na placu Nowy Targ*, C. Buško (red.), Wrocław, s. 69–84.
- Pater J.
1998 *Pfarrbücherverzeichnis für das Erzbistum Breslau*. Herausgegeben von Institut für ostdeutsche Kirchen- und Kulturgeschichte, Regensburg.
- Piekalski J.
1991 *Wrocław średniowieczny. Studium kompleksu osadniczego na Olbinie w VII–XIII w.*, Wrocław.
- Piszczalowski Z., Lissak Z., Karst M., Zalewski S.
1993 *Sprawozdanie z badań w obrębie dawnych posesji plac Dominikański nr 3, 5, 7/9 oraz Zaulek Niski nr 6, 8, 10, 12*, SA, t. 35, s. 35–60.
- Piwko R., Romanow J.
1993 *Formy przeobrażenia i fazy zagospodarowania północno-wschodniej części terenu placu Dominikańskiego w świetle wyników badań archeologiczno-architektonicznych (Zaulek Niski nr 35–49 i Zaulek Koci nr 34–48)*, SA, t. 35, s. 71–82.
- Silnicki T.
1953 *Dzieje i ustrój kościoła katolickiego na Śląsku do końca wieku XIV*, Warszawa.
- Spież J.A.
2002 *Średniowieczne świadectwa życia i kultu błogosławionego Czesława* [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce*, t. 3. *Dominikanie w środkowej Europie w XIII–XV w.*, Poznań, s. 87–107.
- Timpel W.
1987 *Mittelalterliche Messerbeschläge in Thüringen*, Alt-Thüringen, t. 22/23, s. 275–295.
- Wachowski K.
1992 *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe* [w:] Wachowski K. Domański G., *Wczesnopolskie cmentarzysko w Starym Zamku*, Wrocław, s. 7–98.
2002 *Problematyka cmentarzy przykościelnych w średniowiecznym Wrocławiu* [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, C. Buško, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Moździoch (red.), Wrocław–Praha, s. 113–122.
- Zoll-Adamikowa H.
1966 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. I. Źródła*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
1971 *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. II. Analiza*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

dr Magdalena Wojcieszak
ul. Prusa 25/48, 50-319 Wrocław
e-mail: magda_roczek@poczta.onet.pl

prof. dr hab. Krzysztof Wachowski
Uniwersytet Wrocławski
Instytut Archeologii
ul. Szewska 48, 50-139 Wrocław
e-mail: krzysztof.wachowski@archeo.uni.wroc.pl